॥ अथ श्रीमद्भागवते पंचमः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ प्रभवतिजगदेतद्यत्कटाक्षेक्षणेनस्थितयतियदुपेक्षालेशतोनाशमेति । गतमगतमभिज्ञाजानतेयस्यवृत्तंशरणमिममयेहंकालसंज्ञंमुकुंदम् ॥१॥ गद्यहेमाश्मगहनपंचमस्कंधपर्व
तम् । धाम्नायज्ञामहांतोमेप्रीयंतामारुरुक्षवे ॥ २ ॥ स्वस्वविहितधर्मसाधनसामग्र्यासमुद्भूतेनज्ञानेनस्वस्वयोग्यामुक्तिर्भवतीत्येतस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रविशेषविवित्सयापरीक्षिच्छुकंपृच्छति प्रिय
व्रतइति जीवात्मनःपराभवःस्वपरमात्माज्ञानलक्षणः यन्मूलःयदहंकलत्रादिलक्षणंमूलंयस्यसः कस्मादित्यतउक्त कर्मेति दुष्कर्मनिर्निमित्तइत्यर्थः एतादृशेगृहेकथमरमतेत्यन्वयः १ नकेवलमस्यैवा
युक्तंगृहेरमणमन्येषामप्येतादृशानानियुक्तमित्याह ननूनमिति मुक्तसंगानांफलाभिसंधिरहितानाम् २ अत्रहेतुमाह महतामिति ज्ञानलक्षणयाच्छाययासंसारसंतापंपरिहरंत्याआह्लादंजनयंत्यानि
र्वृत्तंप्राप्तपरमानंदंचित्तंयेषांतेतथातेषांकुटुंबेस्पृहयायुक्तामतिर्नभवतीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ सामान्यमुक्त्वाविशिनष्टिसंशयइति ज्ञानविरोधिषुदारागारादिषुसक्तस्यप्रियव्रतस्यकृष्णेअच्युतानिरंतरमनुव
र्तमानामतिरुपासनलक्षणाच तयासिद्धिर्मुक्तिलक्षणाचाभूदितियद्यस्मात्तस्मात्संशयःकुटुंबासक्तस्यासिद्धावच्युतमतिःप्रयोजिका उतगृहस्थोपिविमुच्यतइतिस्मृतेः कुटुंबीशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानइ
तिश्रुतेश्च चेतसःकुटुंबभरलक्षणासक्तिः आहोस्विदुभयंअथवानिवृत्तिमार्गानुपमर्देनतत्सक्तिरविरोधिनीति ४ तत्रतुरीयपक्षमंगीकृत्यपरिहरति बाढमिति उक्तंबाढमोमिति किंतदाह भगवत
इति सकलसौभाग्यनिधेः सदानिर्दोषयशसोहरेःसकलसंपत्करपदकमलमधुरसे आदितःआवेशितचेतसोजन्मप्रभृतिसंस्थापितांतःकरणस्यपुरुषस्य गृहस्थाश्रमोनिवृत्तिमार्गविरोधीनस्यात् इ

राजोवाच ॥ प्रियव्रतोभागवतआत्मारामःकथंमुने ॥ गृहेरमतयन्मूलःकर्मबंधःपराभवः १ ननूनंमुक्तसंगानांतादृशानांमहामुने ॥ गृहेष्वभिनिवेशोयं
पुंसांभवितुमर्हति २ महतांखलुविप्रर्षेउत्तमश्लोकपादयोः ॥ छायानिर्वृत्तचित्तानांनकुटुंबेस्पृहामतिः ३ संशयोयंमहान्ब्रह्मन्दारागारसुतादिषु ॥ सक्त
स्ययत्सिद्धिरभूत्कृष्णेचमतिरच्युता ४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ बाढमुक्तंभगवतउत्तमश्लोकस्यश्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसआदितआवेशितचेतसोभागव
तपारमहंस्यदयितःकथंचिदंतरायविहतांस्वांशिवतमांपदवींनप्रायेणहिन्विन् ५

तियत्तदितिशेषः तर्हिकस्यविरोधइतिचतुर्थाश्रमिणइत्याह बाढमिति वेदशिरस्त्वेनोत्तमश्लोकोवेदांतलक्षणोयस्यसतथातस्यहरेःश्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसेनिरंतररतिलक्षणास्वादनोत्सुकांतःकरण
स्यभगवतःसर्वपूज्यस्यसंन्यासिनः स्त्रीभूहिरण्यपशवोयतेर्यस्यपरिग्रहाः । तादृशंकश्मलंदृष्ट्वासचैलोजलमाविशेत्इतियन्निदावचनंतद्बाढमितिवा . सिद्धावच्युतमतिःप्रयोजिकेतियत्तत्रापीदमेवोत्तरंबा
ढमिति तर्हिकुटुंबासक्तिर्विरुणद्धीतितत्राह भगवतइति वायोर्विषमिवहरिचरणैकशरणस्यपुंसःकुटुंबाभिनिवेशोनमुक्तिपदवीपरिपंथी किंतुभूषणमेवेत्यभिप्रायः गृहस्थोपिविमुच्यतइत्यत्रभगवद
र्पणबुद्ध्यायदिकर्मकरोतितर्हिज्ञानजननद्वारामुक्तिसाधनमन्यथानर्थइत्यंगीकारश्चेदिदमेवोत्तरंबाढमिति नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमितिस्वोक्तेः अनेनतृतीयपक्षोपिव्याख्यातः अत्रापिभगवतइत्यु
क्तिरेवहेतुःकुटुंबभरणव्यासक्तस्यवित्तेषणादिविघ्नैःभगवदुपासनालक्षणपरिचर्यायाविहतिरवश्यंभाविनीतितत्राह भागवतेति भागवतश्चपरमहंससमाजश्चभागवतपारमहंस्यःतस्यदयितःप्रियोजनः
स्वांस्वविहितां शिवतमांशुभतमां पदवींनिवृत्तिलक्षणांवित्तेषणाद्यंतरायैर्विहतांविच्छेदमुसीमीपप्रायेणबहुलंनहिन्वन्नत्यजन्नेवास्तइत्यन्वयः अस्यागेकारणंभागवतेति अथवाभगवतउत्तमश्लो
कस्येत्येतदत्रापिहेतुत्वेनसंबध्यतेसमावेशितचेतस्त्वादिति भगवतःप्रियंपरमहंसाश्रमंदयितःप्राप्तोपि इयदानगतिशोषणादिष्वितिधातुः अत्रापिपूर्वोक्तएवहेतुः ५

दारादिषुसक्तस्यप्रियव्रतस्यकृष्णविषयाच्युतमत्यासिद्धिःकथमभूदितिप्रश्नपरिहारः कथमागतइति तद्वक्तुमुपक्रमते यर्हीति प्रियव्रतोप्येष्वेकइतिकृत्वातच्चरितंवक्तुमुपक्रमतेइत्यतोवाह यर्हीति पार्हिय
दासराजपुत्रःप्रियव्रतोभुवनरक्षणाय स्वपित्रास्वायंभुवेनोपामंत्रितोनियोजितोपिराज्यरक्षणलक्षणंपितृवचनंनैवाभ्यनंदन्नांगीकृतवान् वावकिल अथतदात्मयोनिर्ब्रह्मास्वभवनादवततारहेत्यन्वयः अन
भिनंदनेकिंकारणमित्यतउक्तं ब्रह्मेतिब्रह्मसत्रेणसंन्यासेनदीक्षिष्यमाणः संन्यासदीक्षांप्राप्नुयामितिमन्वानः ननुअज्ञाततत्त्वस्यसंन्यासाधिकारःकथमस्यसंभवतीत्यतउक्तमवगतेति अवगतंपर
मार्थसत्तत्त्वंयेनसोऽवगतपरमार्थसत्तत्त्वःकालत्रयेप्यबाधितब्रह्माख्यतत्त्वज्ञानीत्यर्थः अलौकिकस्यवस्तुनोविशेषज्ञानंगुरुकटाक्षंविनानघटतइत्यतउक्तं चरणेति गुरोरितिशेषः एवंविधस्यसमग्रा
नुग्रहकर्तागुरुःकःयेनतत्त्वज्ञानंस्यादित्यतउक्तं नारदस्येति नन्वयोग्यश्चेत्तत्त्वज्ञानग्रहणंकथंसंभाव्यतइत्यतउक्तंपरमभागवतइति इदंचानभिनंदनेकारणमित्याह भगवतीति अव्यवधानोव्यवधा
नरहितोप्रतिबद्धोयःसमाधियोगश्चित्तैकाग्रतालक्षणस्तेनवासुदेवेभगवत्येवसम्यगावेशितःसमर्पितःसकलानांकारकाणांचक्षुरादींद्रियाणांक्रियाकलापोव्यापारसमूहोयेनसतथा जीवस्यब्रह्माधीनत्व
निरीक्षणलक्षणसमाधियोगेन संन्यस्ताहंकर्तृत्वादिसमुदायोवा नन्वज्ञवत्पित्रादेशंउदलंघयत्कथमयमितितत्राह यदपीति राज्यंकुर्वितियत्पित्रोक्तंतद्वचनंअप्रत्याम्नातव्यंनकरोमीतिनिराकर्तुं अयुक्तं
यदपियद्यपिइतिजानाति तथापितदधिकरणेराज्यरक्षणाधिकारेअसतोप्रशस्तादन्यस्माच्छब्दादेर्विषयादात्मनोमनआदेःपराभवंपुनःपुनःसंसारप्राप्तिलक्षणंपराजयमन्वीक्षमाणःसम्यक्पश्यन्गुरुवचनं

यर्हिवावसराजपुत्रःप्रियव्रतःपरमभागवतोनारदस्यचरणोपसेवयांजसावगतपरमार्थसतत्त्वोब्रह्मसत्रेणदीक्षिष्यमाणोवानितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुण
गणैकांतभाजनतयास्वपित्रोपामंत्रितोभगवतिवासुदेवएवाव्यवधानसमाधियोगेनसमावेशितसकलकारकक्रियाकलापोनैवाभ्यनंदत् ॥ यदपितदप्रत्या
म्नातव्यंतदधिकरणआत्मनोन्यस्मादसतोयदापराभवमन्वीक्षमाणः ६ अथहभगवानादिदेवएतस्यगुणविसर्गस्यपरिबृंहणानुध्यानेनव्यवसितसकलज
गदभिप्रायआत्मयोनिरखिलनिगमनिजजनपरिवेष्टितःस्वभवनादवततार ७ तत्रतत्रगगनतलउडुपतिरिवविमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमा
नःपथिपथिचवरूथशःसिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानोगंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ८

चात्मस्नेहनिमित्तमितिसंपश्यमानः अनेनगुर्वादेशोल्लंघनदोषोपिपर्यहारीतिद्रष्टव्यं नन्वेवंविधश्चेत्किमितिपित्रोपामंत्रितइतितत्राह आम्नातेति आम्नातानीति शास्त्रेणपरिपठिताःप्रवराःउत्तमाः
राज्ञांगुणाअभिगम्यादयोयेतेषामेकांतभाजनतयानियतपात्रत्वात् ६ नन्वतर्किताभ्यागमनेकिंकारणमितितत्राह एतस्येति सत्त्वादिगुणैर्विविधःसर्गोयस्यतत्तथा तस्यैतस्यजगतःपरिबृंहणंवृद्धि
स्तस्यानुध्यानंसदासंचिंतनं तेनव्यवसितोनिश्चितोखिलजगदभिप्रायोयेनसतथा परिबृंहणंस्रष्टिः तदनंतरकालीनानुध्यानेनापरोक्षीकृतइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायलक्षणोजगदभिप्रायोयेनेतिवा अ
खिलैर्मूर्तिमद्भिर्निगमैर्वेदादिशास्त्रैर्मरीच्यादिनिजगणैश्चपरिवृतइत्यनेनश्रुतशास्त्रस्यप्रियव्रतस्यात्मयोनिवचनेऽतिविश्वासजननायोक्तामितिदर्शितम् ७ तद्वचनस्याग्राह्यत्वेतन्माहात्म्यमाह तत्रतत्रे
ति उडुपतिश्चंद्रइवेतिदृष्टांतःसौम्यत्वे अमरपरिवृढैर्देवश्रेष्ठैरनुपथमितिवीप्सायां गंधमादनस्यपर्वतस्यद्रोणींनिम्नंनितंबप्रदेशंप्रियव्रततपःस्थानंप्रकाशयन्नुपससर्पप्राप बाढमित्याद्येकंवाक्यंवा म
हान्संशयोमइतियदुक्तं तद्बाढंसत्यंइत्यर्द्धांगीकारः कथंमंदानांसंदेहावकाशोनविदुषां तथाहि प्रियव्रतस्यप्रथमशरीरग्रहणमारभ्यहरिचरणारविंदमकरंदरसास्वादनैकचित्तत्वात् कुटुंबासक्तिर्मुक्तिप
रिपंथिनीनस्यात् त्रिजगद्गुरुवरचतुर्मुखाज्ञाकारित्वेनगुणकरीचएतत्कुतइतितत्राह भागवतेति शेषंपूर्ववत् ८

हवाइत्येतौनिपातौ गद्यवाक्यालंकारार्थौ इतिहासश्रद्धातिशयजननार्थौवा तत्रतस्यामवस्थायांहंसयानेनलक्षणेनस्वापितरंचतुर्मुखंउपलंभमानःपश्यन्नारदःशिष्याशिक्षणायपूत्रंमुपाविष्टःसहसैवज्झटित्येवे
पितापुत्राभ्यांनाम्नास्वायंभुवप्रियव्रताभ्यांसहबद्धांजलिःउपतस्थेउत्थानसेवामकरोत् ९ तेनप्रियव्रतेनमनुनाचोपनीतमार्पितमर्हणंअर्घ्यपाद्यादिपूजनंयस्मैसतथाहिरण्यगर्भःसमवर्ततान्नइत्यादिसूक्तवचने
नस्वागतमुपविशासनमित्यादिप्रियवाक्येनवा नितरामतिशयेनोदितौप्रकाशितौगुणावतारोगुणविस्तारश्चशोभनोविजयश्चयस्यसतथा दययास[illegible]तोहासः तादृशेनयुक्तोवलोकोयस्यसतथा एवंविध
आदिपुरुषश्चतुर्मुखस्तंप्रियव्रतमितिवक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच हकिल प्रत्यारंभेप्रसिद्धौहवार्तासंभावयोःकिलेतियादवः सूक्तवाक्येनाहितोपदेशसहितवाक्येनवा १० ऋतंशास्त्रविहितं किंतत्त
दाह मासूयितुमिति देवेनश्रीहरिणा स्वधर्मोदुष्टदमनंधर्मज्ञानानुपालनमित्यादिस्वोक्तिलक्षणाज्ञाराज्ञांविहिता तदाज्ञामुल्लंघ्यनिवृत्तिमार्गांगीकारे तद्भक्तिरिहरौदोषाविष्कारलक्षणासूयारोपेण तव
महादोषित्वेनाधःपातोदुष्परिहारःस्यादितिदेवमसूयितुंमार्हसीत्यन्वयःस्वामेयत्ववत्तद्वाक्याभिप्रायस्याप्यमेयत्वंसूचितुमप्रमेयमितितेनतद्वाक्याभिप्रायापरिज्ञानेनभ्रांतवद्वर्तसेइत्यर्थोपिलभ्यते इयमपिक्री
डैवनतुप्राप्तव्यप्रयोजनार्थितयेतिसूचनायदेवमिति तेतववतस्तातोमनुःवेर्विष्णोर्वशाः विःपक्षिपरमात्मनोरितियादवः दिष्टमाज्ञां ११ ननुतपआदिसामर्थ्योपेतैस्तदाज्ञोल्लंघनंसुशकंस्यादत्राह नतस्ये

तत्रहवाएनंदेवर्षिर्हंसयानेनपितरंभगवंतंहिरण्यगर्भमुपलंभमानः ॥ सहसैवसहपितापुत्राभ्यांअवहितांजलिरुपतस्थे ९ भगवानपिभारततदुपनीता
र्हणःसूक्तवाक्येननितरामुदितगुणगणावतारसुविजयःप्रियव्रतमादिपुरुषस्तंसदयहासावलोकइतिहोवाच १० श्रीभगवानुवाच ॥ निबोधतातेदमृतंब्र
वीमिमासूयितुंदेवमर्हस्यमेयम् ॥ अहंभवस्तेततएषमहर्षिर्वहामसर्वेविवशायस्यदिष्टम् ११ नतस्यकश्चित्तपसाविद्ययावानयोगवीर्येणमनीषयावा ॥
नैवार्थधर्मैःपरतःस्वतोवाकृतंविहंतुंतनुभृद्विभूयात् १२ भवायनाशायचकर्मकर्तुंशोकायमोहायसदाभयाय ॥ सुखायदुःखायचदेहयोगमव्यक्तदिष्टंज
नतांगधत्ते १३ यद्वाचितंत्यांगुणकर्मनामभिःस्वधामभिर्वत्सवयंसुयोजिताः ॥ सर्वेवहामोबलिमीश्वरायप्रोतानसीवद्विपदेचतुष्पदः १४ ईशावसृष्टंह्य
वरुंध्महेंगदुःखंसुखंवागुणकर्मसंगात् ॥ आस्थाययत्तद्यदयुंक्तनाथश्चक्षुष्मतांधाइवनीयमानाः १५

ति तस्यहरेराज्ञालक्षणंकृतं शास्त्रात्मनाविहितंस्वधर्मंविहंतुंउल्लंघ्यस्वाविहितंकर्तुंनविभूयात्समर्थोनभवेदित्यन्वयः परतःसहायैःस्वतःसहायमंतरेण १२ विवशाइत्युक्तंस्पष्टमाह भवायेतिअंगेयंज
नता भवाद्यर्थमव्यक्तेनहरिणा हरिप्रेरितजडप्रकृत्यावा दिष्टंदत्तंस्वकर्मफलभोगायकल्पितंनिर्मितंवा देहयोगंधत्तेपुष्णातिकर्मभिरितिशेषः भवोभद्रेहरेप्राप्तौसत्तासंसारजन्मस्वित्तियादवः १३ हरेराज्ञा
लंघनेविघ्यतिक्रमदोषेणप्रत्यवायोपिस्यादित्याशयेनाह यद्वाचीति यस्यहरेर्वाचिवेदाख्यायांतंसांगोवृषबंधनदीर्घरज्ज्वांतत्तद्योग्यगुणैर्ब्राह्मणादियोग्यकर्मभिर्ब्राह्मणक्षत्रियादिनामभिश्चगुणकर्मनि
मित्तनामभिर्वा स्वदामभिर्हस्वपाशैःसुष्ठुयोजिताबद्धाः वयमीश्वरायबलिंवहामःब्रह्मार्पणत्वेनतत्तद्वेदवाक्यविहितंकर्मकुर्मइत्यर्थःकथमिव नसिनासिकायांप्रोताश्चतुष्पदोगावो द्विपदेमनुष्यायस्वा
मिनेगोण्यादिकंवहंतियथातथेति पारतंत्र्यमात्रेदृष्टांतोयंनतुबुद्धिपूर्वकर्तृत्वे १४ यथाकारणमीश्वराधीनंतथाफलंचतदधीनमित्याह ईशेति ईशावसृष्टंश्रीहरिणादत्तंयच्छरीरमयुंक्तप्रर्चीक्लृपत् तत्तच्छरी
रमास्थायावरुंध्महे अंगीकृत्यार्भुंज्महे कथमिव चक्षुष्मतानीयमानाअंधाइव चक्षुष्मद्दर्शितमार्गमभ्युपेत्यतद्दत्तमेवभुंजतेयथातथेति १५

उत्पन्नज्ञानस्यापिचरमदेहिनोदेहपातपर्यंतंस्वाविहितकर्मकर्तव्यमित्याह मुक्तोपीति यथोपयातंदैवतःआप्तं तदपिमारब्धंफलदानायोपक्रांतं कर्मफलमश्नन्नभिमानशून्योदेहाभिमानरहितःप्रतियातनिद्रः निवृत्ताज्ञानान्यथाज्ञानी जीवन्मुक्तोपियावत्प्रारब्धकर्मनाशःतावत्स्वदेहंबिभृयात्तत्रविहितंराज्यादिपालनकर्मचकर्तव्यमित्यर्थः तर्हिविद्वदविदुषोःकोविशेषइतितत्राह किंत्विति ज्ञान्यज्ञानिवदन्यदेहायशरीरांतरारंभकान्रागादिलक्षणान्नवृंक्ते नस्वीकरोति तादृशकर्माणिनकरोतीत्यर्थः १६ ननुकर्दमाक्रांतस्यकर्दमलेपवत्गृहाश्रमरतस्यतन्निमित्तभवभयमापद्यतएवातोवनाश्रमएवश्रेयानितितत्राह भयमिति प्रमत्तस्यविस्मृतस्वकार्यस्यवनेषुनिर्जनप्रदेशेषुस्थितस्यापिपापाद्भयंस्यात् कुतइतितत्राह यतइति षट्सपत्नाःषडिंद्रियाख्याःशत्रवःसहवसंतइतियतोतइतिशेषः। तर्हिकथंकारंभवभयाभावः स्यादितितत्राह जितेंद्रियस्येति अवचंदोषंबुधस्यकर्तव्यंजानतः । वशीकृतेंद्रियग्रामस्येंद्रियजयःकथंज्ञायतइतितत्राह आत्मेति आत्मनिहरौरतिरुपासनालक्षणायस्यसतथातस्य १७ तर्हींद्रियजयोपायःकथमत्राह यइति इंद्रियाख्यषट्शत्रून्जेतुकामोयःसःपूर्वंगृहस्थाश्रमेषुस्थित्वातदुपभोगेननिर्विघ्नालंबुद्धिंप्राप्ययतेतश्रेयसइतिशेषः यतनप्रकारंवक्ति युध्येतेतिभगवन्निष्ठालक्षणदुर्गाश्रितःऊर्जितारीन्विषयभोगेषुसन्नद्धेंद्रियाख्यशत्रून् युध्येतविषयगमनंनिरुध्यात्माधीनान्कुर्यात् पुनःक्षीणेषूपरतविषयप्रचारेष्विंद्रियेषुसत्सु विपश्चित्कामंनिर्भयोविचरेदित्यन्वयः विपश्चिदित्यनेन नजातुकामः

मुक्तोपितावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः ॥ यथोपयातंप्रतियातनिद्रःकिंत्वन्यदेहायगुणान्नवृंक्ते १६ भयंप्रमत्तस्यवनेष्वपिस्याद्यतोवसंते सहषट्सपत्नाः ॥ जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्यगृहाश्रमःकिंनुकरोत्यवद्यम् १७ यःषट्सपत्नान्विजिगीषमाणोगृहेषुनिर्विश्ययतेतपूर्वम् ॥ युध्येतदुर्गाश्रितऊर्जितारीन्क्षीणेषुकामंविचरेद्विपश्चित् १८ त्वंत्वब्जनाभांघ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितोनिर्जितषट्सपत्नः ॥ भुंक्ष्वेहभोगान्पुरुषातिसृष्टान्विमुक्तसंगःप्रकृतिं भजस्व १९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिसमभिहितोमहाभागवतोभगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनोलघुतयावनतशिरोधरोबाढमितिसबहुमानमुवाह २० भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पितापचितिःप्रियव्रतनारदयोरनिमिषमभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानंवाङ्मनसोःक्षयमव्यवहितमगमत् २१ मनुरपिपरेणैवेत्थंसमभिसंधितमनोरथः ॥ सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तयआस्थायातिविषयविषमविषजलाशयादुपरराम २२

कामानामुपभोगेनशाम्यति । हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्धतइत्येतान्निरस्तं १८ बह्वालापैरलंकिमधुनाकर्तव्यमत्राह त्वमिति तुनाप्रियव्रतस्यान्यस्माद्विशेषंसूचयति तमेवाह अब्जनाभेति पुरुषातिसृष्टान्श्रीनारायणप्रसादोपनतान् विमुक्तसंगः पुत्रादिस्नेहलक्षणसंगरहितः सत्वंप्रकृतिंसच्चिदानंदलक्षणस्वभावं संन्यासाश्रमेणमोक्षोनान्याश्रमेणेत्ययंबुद्धिव्यामोहएव विहितोपस्ययोधर्मोविष्णुना प्रभविष्णुना । तेनमुक्तिर्भवेत्तस्यतंगुरुर्वेदसर्वविदिति स्मृतेस्त्वविहितेनप्रजापालनलक्षणधर्मेणस्वयोग्यमुक्तिरितिविदित्वात्त्रविमुखंत्वामुद्बोध्यतत्करणायायासिषमित्यतस्तत्कुर्वित्येतद्ध्वातुनाह १९ अथप्रियव्रतस्यशिष्टजनशिक्षणायविरिंचस्याज्ञाग्रहणप्रकारमाह इतीति विरिंचादात्मनःस्वस्यलघुतयामितमहिमत्वादवनतशिरोधरःप्रणतकंठः २० स्वाज्ञाग्रहणात्प्रियव्रतायतुष्यन्विरिंचःसत्यलोकमपेत्याह भगवानपीति मनुनायथावदुपकल्पिताअपचितिःपूजायस्मैसः अनिमिषमितिक्रियाविशेषणंपक्ष्मविवृत्यआत्मसमवस्थानंस्वस्थानंसत्यलोकंवाङ्मनसोःवाचोमनसश्चक्षयंविषयीकर्तुमशक्यंअव्यवहितंसतामितिशेषः रागादिदोषरहितत्वात् २१ स्वायंभुवमनोरपिसंसारत्यागप्रकारमाह मनुरपीति परेणविरिंचेन सुरर्षिवरानुमतेनदेवर्षीणांमध्येवरःश्रेष्ठःनारदःतस्यानुमतेनगुप्तीआस्थायातिविषमविषयएवविषंतदेवजलाशयोह्रदस्तस्मात् २२

१ पुरुषातिसृष्टानित्यत्रनहिलौकिकःपुरुषोगृह्यते इत्यत्रप्रमाणमाह

प्रियव्रतस्ययथाविरिंचोपदेशंक्षितिरक्षणप्रकारंब्रवीति इतिहेति इतिशब्दोहेत्वर्थः यस्माद्गुरूणामनुशासनमनुल्लंघनीयमतइति बंधध्वंसनपरोनुभावःप्रभावःसामर्थ्यंयस्यसतथा तस्यध्यानानुभावेनध्यानसामर्थ्येनध्यानादुत्पन्नज्ञानेनवा कषायःपापं रंधिदाहेरंधितंदग्धं अपिसंभावितमिति २३ वानप्रस्थाश्रमस्थएवायंराज्यमपालयद्विरक्तत्वान्नतुगृहाश्रमस्थइतिशंकांपरिहर्तुमाह अथेति साध्युमयकुलशुद्धिकरीत्याशयेनाह तस्यामिति उहवाइतिनिपाताःप्राक्पुत्रानुत्पत्तौसंतापंपश्चात्संतोषंतत्रप्रसिद्धिंसूचयंति भावयांबभूवोत्पादयामास २४ तेषांनामान्याह आग्नीध्रेति यज्विबाहोरनुजोमहावीरः घृतपृष्ठानुजःसवनःवीतिहोत्रानुजःकविः २५ ऊर्ध्वरेतसोब्रह्मचर्याख्यव्रतधारिणःअर्भकभावाद्बाल्यात्प्रभृति आत्मविद्यायांपरविद्यायां कृतपरिचयाःपूर्णाभ्यासाः एवशब्देनमानसपरमहंसाश्रमंव्यावर्तयति २६तस्मिन्नाश्रमेवर्तमानाः। स्वयोग्यगुणोपसंहारेणमुक्तिःस्यादितिदर्शयितुंसकलजीवेत्यादिगुणविशिष्टत्वंहरेरुक्तं नतुगुणानामियत्तया अविरतस्मृत्याविगलितस्यतैलधारायितस्यपरमभक्तियोगस्यानु

इतिहवावसजगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभावस्यभगवतःआदिपुरुषस्यांघ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेनपरिरंधितकषायाशयावदातोपिमानवर्द्धनोमहतांमहीतलमनुशशास २३ अथचदुहितरंप्रजापतेर्विश्वकर्मणउपयेमेबर्हिष्मतींनाम ॥ तस्यामुहवाआत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दशभावयांबभूव ॥ कन्यांचयवीयसीमूर्जस्वतींनाम २४ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवयइतिसर्वएवाग्निनामानः २५ एतेषांकविर्महावीरःसवनइतित्रयआसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ तआत्मविद्यायामर्भकभावादारभ्यकृतपरिचयाःपारमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नुहवाउपशमशीलाःपरमर्षयःसकलजीवनिकायावासस्यभगवतोवासुदेवस्यभीतानांशरणभूतस्यश्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मृतिविगलितपरमभक्तियोगानुभावेनपरिभावितांतर्हृदयाधिगतेभगवतिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेप्रत्यगात्मन्येवतादात्म्यमविशेषेणसमापुः २७ अन्यस्यामपिभार्यायांत्रयःपुत्राआसन् ॥ उत्तमस्तामसोरैवतइतिमन्वंतराधिपतयः २८ एवमुपशमायनेषुस्वतनयेष्वथजगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याहताखिलपुरुषकारसारभूतदोर्दंडयुगलापीडितकोदंडमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षोबर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेलनादिभिःपराभूयमानविवेकोनवबुध्यमानइवमहामनाबुभुजे २९

भावेनपरिभावितेवशीकृतेंतर्हृदयेधिगतेज्ञाते आत्मभूतेअतिप्रियेप्रत्यगात्मनिस्वांबिंबेंतर्यामिणि अविशेषेणपार्थिवदेहत्यागेन तादात्म्यंतद्रूपसाम्यमेवापुः सर्वेंचतुर्बाहवइत्यादेःभगवतीतिसप्तमीनिर्देशाच्चैक्यमप्रोच्यते,तदधीनत्वंतत्स्वामित्वंवातदेकचित्तत्वंवातत्कामित्वंकामित्वंवाविशेषेणस्वातंत्र्यमंतरेणेतिच २७ नकेवलमस्यैकैवपत्नीकिंतुर्द्वितीयाप्यस्तिसापिप्रयोजकपुत्रप्रसूरित्याह अन्यस्यामपीति तरकृत्यमुक्तंमन्वंतराधिपतयइति २८ सप्रियव्रतोराजाकियंतंकालंराज्यमभुंक्तेतितत्कालावधिमाह एवमिति उपशमायनेषुसंन्यस्तेषु भगवतोधिकनिष्ठैवायनमाश्रयोयेषांतेतथातेष्वितिवा परिवत्सराणामेकादशार्बुदानि मौर्वीगुणोज्यारूपरज्जुः स्तनितेनविस्फूर्जितेन प्रमोदप्रसरणमानंदप्रवाहस्तस्यपोषणंप्रवर्धनंतेनयव्रीडयावाविशिष्टचेष्टालक्षणयाचप्रमुषितहासईषच्चिरस्कृतहासनंतेनयुक्तोवलोकोयस्तेनरुचिराक्ष्वेलना नर्मवागेवंपूर्वैःपराभूयमानविवेकोऽनाविर्भूतविवेकज्ञानरवादनवबुध्यमानइवाज्ञतुल्यःनत्वज्ञइत्यर्थःमहामनाइत्युक्तेः २९ ३

नन्वत्रास्यविषमविषयभोगविशेषएवोक्तोनतुमाहात्म्यविशेषइत्यतस्तमाह यावदिति अयमादित्योभगवान्सुरगिरिमनुक्रामन्यावदवभासयतीत्युक्तमेवाविवृणोतिवसुधातलमिति प्रतपतिप्रकाशयात
पुरुषमानमतिक्रम्यवर्तमानः प्रभावोयस्यसतथा तदादित्यप्रवर्तनमात्मराज्यांधकारकरणं समजवेनसूर्यरथसदृशवेगेन रजनींरात्रिमपिदिनंप्रकाशवत्व्यवहारयोग्यंकरिष्यामीतिमत्वा तरणिमन्वादि
त्यस्यपृष्ठतःसप्तवारंपर्यक्रामत्मेरोःपरिसरभूमिमितिशेषः पतंगःसूर्यः ३० अद्यदृश्यमानंतल्लक्षणांकितदितितत्राह यावाइहेति अत्रवाइत्यादिनिपाताःअस्यग्रंथस्यवेदतुल्यत्वद्योतनाय अतएवसंहितापा
मिति प्रत्यध्यायमुक्तिरिति। इहभूतले तस्यप्रियव्रतस्यरथचरणस्यरथचक्रस्यनेमेर्याः प्रांतधारास्ताभिःकृताःपरिखादीर्घिकास्ताःसप्तपरिखाःसप्तसिंधवआसन्नित्यन्वयः वाइत्यनेनसमुद्राणांपूर्वसद्भावप्र
सिद्धिध्वनयतिअयंतुतेषांस्थौल्यंकृतवानिति तदुक्तं पूर्वसृष्टान्रथावृत्त्यास्थूलांश्चक्रेप्रियव्रतः । समुद्रांस्तेनतत्कर्तेत्याहुरेनंप्रियव्रतमिति यतोयेभ्यःसमुद्रेभ्यःसीमाभूतेभ्यएवभुवःसप्तद्वीपाःकृतायद्वाएवश
ब्दःप्रधानभूतःसप्तैवान्येवांतरद्वीपाबहवःसंतीतिविशेषद्योतनार्थःतेसिंधवःसप्तेतिशेषः ३१ तेषांनामान्याह जंब्वित्यादिना तेषांद्वीपानांपरिमाणंशृण्वितिशेषः किमित्यतउक्तं पूर्वस्मादिति पूर्वस्मात्पूर्व

यावदवभासयातिसुरगिरिमनुपर्यक्रामन्भगवानादित्योवसुधातलमर्धेनैवप्रतपतिअर्धेनैवाच्छादयतितदाहिभगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदन
भिनंदन्समजवेनरथेनज्योतिर्मयेनरजनीमपिदिनंकरिष्यामीतिसप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामत्सद्वितीयइवपतंगः ३० यावाइहतद्रथचरणनेमिकृतपरिखा
स्ताःसप्तसिंधवआसन्यतएवकृताःसप्तभुवोद्वीपाः ३१ जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाःतेषांपरिमाणंपूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरेयथासंख्यंद्विगु
णेनबहिःसमंततउपक्लृप्ताः ३२ लवणोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाःसप्तजलधयःसप्तद्वीपपरिखाःअभ्यंतरद्वीपसमानाःएकैकशोयथानुपू
र्वंसप्तस्वपिबहिर्द्वीपेषुपृथक्पृथक्परितउपकल्पिताः ॥ तेषुजंब्वादिषुबर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथि
वीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्यमेकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिंविदधे ३३ दुहितरमूर्जस्वतींनामोशनसेप्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानीनामकाव्यसुता ३४ नैवं
विधःपुरुषकारउरुक्रमस्य पुंसांतदंघ्रिरजसाजितषड्गुणानाम् ॥ चित्रंविदूरविगतःसकृदाददीतयन्नामधेयमधुनासजहातिबंधम् ३५

स्मादुत्तरोत्तरइत्यांतरादांतरात्बाह्योबाह्यइत्यंतर्बहिर्भावेनवर्तमानाद्वीपायथासंख्यंद्विगुणेनबहिःसमंततउपक्लृप्ताः ३२ सिंधुनामान्याह लवणोति अभ्यंतरद्वीपसमानाइति जंबुद्वीपसमानोलवणोदधिः
प्लक्षद्वीपसमानइक्षुरसोदधिरित्येवसंख्येयं तत्राराजकत्वेतत्रत्यानांजनानांमिथोविवादेनविनाशःस्यादितिकृत्वाग्नीध्रादिसप्तपुत्रांस्तत्पतींश्चक्रइत्याह तेष्विति ३३ पारिबर्हदानेसुतानांमिथोविवादः
स्यादितिकृत्वाकन्यादानमपिस्वयमेवचक्रइत्याह दुहितरमिति उशनाशुक्रःकाव्यइतिहलायुधः तत्पुत्र्यपिराजकुलवृद्धिकरीतिभावेनतत्सुतामाह यस्यामिति ३४ एषांविक्रमस्योरुक्रमविक्रमसंबंधि
त्वान्मुमुक्षुणाश्रवणादिनावश्यमभ्यसनीयइतिभावेनाभिष्टौति नैवंविधइति हरेःपुंसांभक्तानामेवंविधःपुरुषकारोमाहात्म्यविशेषश्चित्रंनभवतीति कुतइतितत्राह तदंघ्रिरजसेतिनिषेवितेनेतिशेषःषड्गुणाः
कामादयोअरामादयोवाअशनादयोवामनसासहशब्दादयोवायैरेतेजितास्तेतथोक्ताः इतोपिचित्रंनेत्याह विदूरेति विप्रविवक्षयाविदूरः शूद्रस्तस्मादपिविगतश्चंडालः यस्यहरेर्नारायणादिनामधेयं सकृदाद
दीत सोऽधुनासद्यएवसंसारलक्षणंबंधंजहातित्यजतीत्यन्वयः तस्योरुक्रमस्येति यद्वाविदूरविगतः दूराद्दूरंगतोदोषनिमित्ताद्बहिष्कृतोपिबंधंदोषलक्षणमिति ३५

इदानींपूर्वानुवादपूर्वकंवैराग्येणतस्यसंसारानिंदाप्रकारंकथयति सएवमिति अनुपतितोयदृच्छयाप्राप्तोगुणविसर्गः संधिंचविग्रहंचैवयानमासनमेवच । द्वैधीभावंसंशयंचषड्गुणान्कवयोविदुःइत्यादि गुणप्रयोगो गुणकार्यंविषयप्रपंचोवा तस्यसंसर्गेणसंबंधेन आत्तनिर्वेदःप्राप्तवैराग्यः ३६ किमाहेत्यत्राह अहोइतिविनोदमृगंक्रीडामृगम् ॥ ३७ ॥ तस्यसंसारविरक्तयासंन्यासप्रकारं वक्ति परदेवतेति परदेवतानारायणःतस्यप्रसादेनाधिगतंप्राप्तमात्मप्रत्यवमर्शनंप्राप्तपरमात्मज्ञानंतेनपरिनिर्वृतोनष्टलब्धचिंतामणिरिवपरमानंदप्राप्तःयथादायंयोयोग्यःपितृधनस्यतस्यतथा मृतकंशवमिव महतीविभूतिर्यस्याःसा तथातांनारदस्यपदवींनिवृत्तिमार्गःसंन्यासलक्षणःतां ३८ प्रियव्रतचरितश्रवणस्मरणादेरनायासेनमुक्तिसाधनत्वान्नित्यजपायश्लोकरूपेणसंक्षिप्यतच्चरितंकीर्तयति तस्येति रथचक्रनेमिकृतनिम्नैः छायांरात्रिकृतां ३९ भूसंस्थानंभुवोवयवविशेषनामभूतं निर्वृत्यैप्राणिनांसुखाय ४० महित्वंमाहात्म्यं योगकर्मजंयोगसामर्थ्यजातं निरयौपम्यंनिरयसुखसमम्

सएवमपरिमितबलपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुसेवयानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृत्तमिवात्मानंमन्यमानःआत्तनिर्वेदइदमाह३६ अहोअसाध्वनुष्ठितंयदभिनिवेशितोहमिंद्रियैरविद्याविरचितविषमविषयांधकूपेतदलमलंमनुष्यवनिताविनोदमृगंमांधिग्धिगितिगर्हयांचकार ३७ परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शनपरिनिर्वृतः॥ स्वपुत्रेभ्यइमांगांयथादायंविभज्यभुक्तभोगांचमहिषींमृतकमिवसहमहाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृद्यगृहीतहरिविहारानुभावोभगवतोनारदस्यपदवीमनुससार ३८ तस्यहवाएतेश्लोकाः॥ प्रियव्रतकृतंकर्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरम्॥ योनेमिनिम्नैरकरोच्छायांघ्नन्सप्तवारिधीन् ३९ भूसंस्थानंकृतंयेनसरिद्गिरिवनादिभिः॥ सीमाचभूतनिर्वृत्यैद्वीपेद्वीपेविभागशः ४० भौमंदिव्यंमानुषंचमहित्वंयोगकर्मजम्॥ यश्चक्रेनिरयौपम्यंपौरुषंतुजनप्रियम् ४१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेभुवनकोशेप्रियव्रतविजयेप्रथमोध्यायः १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंपितरिसंप्रवृत्तेतदनुशासनेवर्तमानआग्नीध्रोजंबुद्वीपौकसःप्रजाऔरसवद्धर्मावेक्षमाणःपर्यगोपायत् १ सतुकदाचित्पितृलोककामःसुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यांभगवंतंविश्वसृजांपतिमाभृतपरिचर्योपकरणआत्मैकाग्र्येणतपसाराधयांबभूव २ एतदुपलभ्यभगवानादिपुरुषःसदसिगायंतींपूर्वचित्तिंनामाप्सरसमभियापयामास ३ साचतदाश्रमोपवनमतिरमणीयविविधनिबिडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलताकुटिलरूढस्थलविहंगममिथुनैःप्रोच्यमानश्रुतिभिःप्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ४

४१ इतिश्रीभागवतेवि०टीका०पंचमस्कंधेप्रथमोध्यायः १ स्त्रीसंगंपरिहरतःपुंसःकरतलस्थैवमुक्तिरित्यभिप्रेत्यतस्यापरिहारार्थस्त्वंप्रतिपाद्यतेस्मिन्नध्याये तत्रादावाग्नीध्रस्यराज्यलक्षणप्रकारमाह एवमिति औरसवदात्मपुत्रवत्पर्यगोपायदरक्षत् गुपूरक्षणे १ विश्वसृजांपतिंब्रह्माणंपितृलोककामइत्यनेनसंतानार्थित्वंलक्षयति सोयंमनुष्यलोकः पुत्रेणजेयइतिश्रुतेः सुपुत्रेणापितुःपितृलोकप्राप्तिश्रवणात् आक्रीडःक्रीडास्थानंआत्मनोंतःकरणस्यैकाग्र्यंयस्मिंस्तत्तथातेनात्मैकविषयेणवा २ अभियापयामासप्रेषयामास ३ अतिरमणीयाविविधाश्चनिबिडाश्चसंघट्टिताश्चविटपिनोवृक्षास्तेषांविटपाःशाखास्तेषांनिकटपुटेषुसमीपभागेषुयालतास्तासांकुटिलेषुवक्रभागेषुरूढाआरूढाश्चस्थलविहंगमाःमयूरकोकिलादयस्तेषांमिथुनैःप्रोच्यमानाश्रुतिःधनुर्मंडलमात्रप्रदेशव्यापिनीध्वनिसंततिर्यैस्तैःतानितपातैःप्रबोध्यमानैःप्रतिनादोन्मुखीकरणायेतिशेषः जलकुक्कुटादिभिर्विचित्रंयथातथोपकूजितेनिर्मलजलाशयेरूढःकमलाकरोयस्मिन्तत्तथा ४

सुहितोललितपदविन्यासः कोमलपदविक्षेपोययासाललितपदाविन्यासाचगतिर्गमनंतस्याविलासेनशृंगारलक्षणशोभयानुपदंप्रतिचरणविक्षेपंखणखणायमानेसिंजितध्वनिविशेषंकुर्वाणेरुचिरेशोभनेचर णाभरणेनूपुरेयेतयोर्ध्वनिमाकर्ण्यसराजकुमारःसमाधियोगेनर्निमित्तेनामीलितौनयननलिनमुकुलैयौतयोर्युगुलमीषदल्पंविकचययविकासंकृत्वाआचष्टअद्राक्षीत् ५ ततःकिंतत्राह तामिति एवशब्देना न्यदर्शनंनिवारयाति अन्यदर्शनाभावेनिर्मित्तमाह अविदूरइति सुमनसःपुष्पाणि दिविजादीनांमनोनयनानामाह्लादंदुहंतीतिमनोनयनाह्लाददुघास्तैर्गतिश्च विहारश्चविनयश्चविलोकनंचसुस्वराक्ष राणिचावयवाश्चतेतथातैःकुसुमायुधस्यकामस्यविवरमवकाशं ६ निजमुखाद्विगलितःस्नुतःमदजनकासवः तस्यामोदाज्जातेनमदेनांधामधुकरनिकरायेतैरुत्पन्नेनउपरोधेननिवारणक्लेशेनद्रुतपद विन्यासेनवल्गुशोभनंस्पंदनमिषिचलनंयेषांस्तनकलशादीनांतेतथा वल्गुस्पंदनाःस्तनकलशादयोयस्याःसातथातां। पूर्वचित्तेरवलोकनेनबुद्धिभ्रंशविशेषोनेनप्राप्तइत्याह तदिति भगवतःयोनिलक्षण प्रशस्तस्थानगतस्य सर्वजनसंभाव्यस्यवा मकरध्वजस्यकामस्य जडवद्वस्तुविचारपरिज्ञानशून्यइव इतिवक्ष्यमाणप्रकारेण हशब्देन प्रभवतिमनासिविवेकोविदुषामपिशास्त्रसंभवस्तावत् । प्रपतं

तस्याःसुललितपदविन्यासगतिविलासेनानुपदंखणखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्यनरदेवकुमारःसमाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलमी षद्विकचय्याचष्ट ५ तामेवाविदूरेविलोक्यमधुकरीमिवसुमनसउपजिघ्रंतींदिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहारविनयविलोकनसुस्वराक्षरा व्य वैर्मनसिनृणांकुसुमायुधस्यविदधतींविवरम् ६ निजमुखविगलितमदासवामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुतपदविन्यासवल्गुस्पंदनस्तनकलशकबरहा ररशनांदेवींतदवलोकनेनविधृतावसरस्यभगवतोमकरध्वजस्यवशमुपनीतोजडवदितिहोवाच ७ कात्वंचिकीर्षसिचकिंमुनिवर्यशैलेमायासिकापिभगव त्परदेवतायाः॥ विज्येबिभर्षिधनुषीसुहृदात्मनोर्थेकिंवामृगान्मृगयसेविपिनेप्रमत्तान् ८ बाणाविमौभगवतःशतपत्रपत्रौशांतावपुंखरुचिरावतितिग्म दंतौ ॥ कस्मैयुयुंक्षसिवनेविचरन्नविद्मःक्षेमायनोजडधियांतवविक्रमोस्तु ९ शिष्याइमेभगवतःपरितःपठंतिगायंतिसामसरहस्यमजस्रमीश ॥ युष्मच्छिखाविलुलिताःसुमनाभिवृष्टीःसर्वेभजंत्यृषिगणाइववेदशाखाः १० वाचंपरंचरणपंकजतित्तिरीणांब्रह्मन्नरूपमुखरींशृणुमोद्यतुभ्यम् ॥ लब्धा कदंबरुचिरांकविटंकबिंबेयस्यामलातपरिधिःक्वचवल्कलाते ११

तिदृष्टिविशिखायावन्नेंदीवराक्षीणामित्यादिप्रसिद्धिंदर्शयति ७ जडत्वमेवदर्शयति कात्वमिति मुनिवर्येतिपुंल्लिंगेनसंबोध्यकात्वमितिस्त्रीलिंगेनप्रश्नइत्यादिविवेकाभावेलिंगं शैलेगिरौकिंकर्तुमिच्छ सि परदेवतायाःमायासि किं तत्रापिकामायासिनारीदैवीगांधर्वीत्यादिषु विज्येमौर्वीरहितेधनुषीभ्रूलक्षणेसुहृदात्मनोर्थेसुहृदात्मनोवशीकरणाय कस्यचित्सुहृदआत्मनोवापालनप्रयोजनाविषये वाबिभर्षि अर्थांतरमाह किंवेति भ्रूयुगलधनुर्धृत्वामृगान्मृगयसेकिंवेत्यन्वयः ८ बाणौनयनलक्षणौशतपत्रपत्रौपद्मदलसदृशपक्ष्मयुतौशांतौस्निग्धौअपुंखरुचिरौपुंखंविनाशोभमानौअतितिग्म दंतौ अतितीक्ष्णकटाक्षलक्षणौएवंविधौकस्मैपुंसयुयुंक्षसिप्रयोक्तुमिच्छसि ९ हस्तवारणलक्षणशिक्षायोग्यत्वाच्छिष्याइतिभृंगाःयुष्मच्छिखाविलुलितायुष्माकंकेशपाशच्युताःसुमनोभिवृष्टीःपुष्पवृष्टीः १० हेब्रह्मन्तुभ्यंतवचरणपंकजतित्तिरीणांचरणपद्मनूपुरांतर्गतरत्नाख्योपलानांवाचंशब्दमात्रंपरंनतुव्यक्तार्थं कथंभूतांरूपंविनापिमुखरींशब्दवादनशीलामित्यरूपमुखरीं तित्तिरिर्नूपुरांतस्थरत्नपक्षि विशेषयोः वक्रमार्गेयजुर्वेदेसिल्पामपिचकथ्यतेइत्यभिधानं कदंबपुष्पवद्रुचिरस्यसुंदरस्यांकस्यसामीप्यात् कटिप्रदेशस्याविटंकबिंबेउन्नतमंडलेशृंगारविशेषयुक्तमंडलेवा वर्तमाना तेतववल्कलापटः

कलब्धायस्यांवल्कलायांअलातपरिधिःअलातमेवालातःतद्वत्स्थितापरिधिःपरिवेषःकांचीलक्षणाव वल्कंवल्कलमस्त्रियामित्यभिधानाज्जडत्वाल्लिंगव्यत्यासः तथाच यस्यवल्कलस्योपर्यलातपरिधि रस्तीत्यन्वेतव्यम् ११ मध्येकृशइत्यलुक् कृशमध्यस्त्वंयौवहासितेतवतयोरुचिरयोःशृंगयोःशृंगवदुन्नतयोःस्तनयोःसंभृतंकिंचूचुकलक्षणनीलरत्नामितिशेषः यत्रययोः द्विजेतिसंबोधनंजडत्वात् कुंकुमाद्यं गरागाभिप्रायेणाह पंकइति आत्मविषाणेतवस्तनद्वयेऽरुणःपंक कुंकुमाद्यंगरागःईदृगीदृशगुणोपेतःकथमत्राह येनेति १२ यत्रत्यःयस्मिन्देशेभूतस्त्वमुरसाअपूर्वौनूतनौअवयवौस्तनलक्षणौबिभ र्षि किंविशिष्टावस्मद्विधस्यमनउन्नयनौमनसउत्कर्षप्रदौ सत्वं तावकंलोकंप्रदर्शयेत्यन्वयः अन्यदपीत्याह बह्विति किंतदत्राह सरसेति वक्रेरसेनसहवर्तमानःसरसोहासःमंदहासःतेनयुक्तांसु धांअधरामृतंचाबिभर्षि पानेनसरसहासक्रीडाकरींसुधामितिवा १३ अंग तवात्मवृत्तिर्देहयात्रा का अन्नमितिचेत्तत्राह अदनादिति अदनाद्बहिर्भोजनंविनेतिमेभाति अन्नभक्षणेनैवत्वलीपलितदौर्ग ध्यादिकं स्यात्तत्तवनास्तीतिभावनाकल्प्यतइतिभावः किंचत्वंविष्णोःकलासीतिमन्ये अशनाद्यभावात् लक्षणांतरंचास्तीत्याह अनिमिषन्मकरावितिं अनिमिषंतावुन्मीलंतौमकरौमकरमत्स्य लक्षणौ कर्णौकुंडलाख्याकल्पौविष्णुत्वेलक्षणमितिशेषः इदंचास्मन्मनोहरमित्याह उद्विभ्रमीनेति तेतवमुखंसरःमुखाख्यंसरः उदुत्कृष्टमित्यन्वयः कथमुद्विभ्रंसंचालितंमीनयोर्नेत्रयोर्युगलंयस्मिं स्तत्तथा अनवस्थितिलक्षणाव्यभिचारान्नेत्रस्थानेमीनग्रहणं सरःपदोपादानाच्च द्विजानांदंतवन्निबिडतयास्थितानांपक्ष्मणांपंक्तिभिःशोभास्येतिद्विजपंक्तिशोभिअन्यत्रपक्षिगणांपंक्तिभिः शोभि आसन्नो

किंसंभृतंरुचिरयोर्द्विजशृंगयोस्तेमध्येकृशोवहसियत्रदृशीश्रितेमे ॥ पंकोरुणःसुरभिरात्मविषाणईदृग्येनाश्रमंसुभगमेसुरभीकरोषि १२ लोकंप्रदर्श यसुहृत्तमतावकंमेयत्रत्यइत्थमुरसावयवावपूर्वौ ॥ अस्मद्विधस्यमनउन्नयनौबिभर्षिवह्वद्भुतंसरसहाससुधांचवक्रे १३ कावात्मवृत्तिरदनाद्बहिरंगभा तिविष्णोःकलास्यनिमिषन्मकरौचकर्णौ ॥ उद्विभ्रमीनियुगलंद्विजपंक्तिशोभिदासन्नभृंगानिकरंसरउन्मुखंते १४ योसौत्वयाकरसरोजहतःपतंगोदिक्षु भ्रमन्भ्रमतएजयतेक्षिणीते ॥ युक्तंनतेस्मवरवक्रजटावरूथःकृष्णोनिलोहरतिलंपटएषनीवीम् १५ रूपंतपोधनतपश्चरतांतपोघ्नंह्येतत्तुकेनतपसाभव तेहलब्धम् ॥ चर्तुंतपोर्हसिमयासहमित्रमह्यंकिंवाप्रसीदसिसवैभवभावनोमे १६ नत्वांत्यजामिदयितंद्विजदेवदत्तंयस्मिन्मनोदृगपिवानवियातिल ग्नम् ॥ मांचारुशृंगार्हसिनेतुमनुव्रतंतेचित्तंयतःप्रतिसरंतुशिवाःसचिव्यः १७

भृंगाणांनिकरोयस्मिन्तत्तथा उभयत्रसमं द्विजपंक्तिशोभिरितिकेचित्पठंति १४ त्वयाकरसरोजेनहतोयोसौपतंगः कंदुकःदिक्षुभ्रमन्भ्रमतः तवाक्षिणीएजयतेचालयतीत्यन्वयः लंपटोरागी अतएवकृष्णएषः अनिलोवायुःवरोवरणीयश्चवक्रःकुटिलश्चजटानांवरूथः समूहस्तेतवतंहरति नीवींवस्त्रबंधंचहरतीत्येतन्नयुक्तमित्यन्वयः १५ हेतपोधन तवयद्रूपंतपःकुर्वाणानांपुंसांतपोघ्नंत पोविघ्नकरं एतद्रूपमिहतपोराशौ केनतपसात्वयालब्धमित्यन्वयः हेमित्र मयासहतपःकर्तुमर्हसीत्यन्वयः तपऐश्वर्यइतिधातोरैश्वर्यनिमित्तंविषयभोगलक्षणमानंदंगमयितुमितिवा चरतेर्गत्यर्थ त्वात् मह्यंमे त्वंप्रसीदसिकिंवातर्हीतिशेषः कुतइतितत्राह सइति सभवान्मे भवभावनः संपत्करोवाइत्यन्वयः १६ हेद्विज देवेनविधिनादत्तं यस्मिंस्त्वयिलग्नंमनोलग्नाहगपिदृष्टिर्वानवियात्य न्यत्रनगच्छति हेचारुशृंगसुंदरस्तन त्वंमांनेतुमर्हसि कुतःममचित्तंतेतवानुव्रतमनुगतमितियतः मुग्धोग्राम्यकामइवाह प्रतिसरंत्विति इमाःशिवाःशुभाःसचिव्योदासीवद्वर्तमानामधुकर्यःप्रतिसरंत्व पसरंतुदूरंगच्छंतु अधुनाहंत्वांसंभोक्तुकामइतिशेषः यद्वा सचिवीवद्वर्तमानाः शिवाःसृगालस्त्रियः प्रतिसरंतुप्रदक्षिणंगच्छंत्स्विति स्वकार्यसिद्ध्येशकुनंप्रार्थयतइति नन्वत्रकथंविज्यइसादावनर्थावा प्तीसंगच्छतइतिचेदुच्यते परिहासादिषुदर्शनात्तदुक्तं परिहासप्रलापादिष्वनर्थावाग्भवेत्क्वचिदिति तस्मादाग्नीध्रःकामार्तत्वादेवंविधानिवाक्यानिप्रालपदितियुक्तम् १७

विरागिणांश्रोतृणांकर्णदुःसहायाः इहशाब्दिकानामपहासहेतोरिवस्थितायाग्राम्यकथायाअथापिसमाप्तिर्नास्तीतिमन्वानइवोत्तरकथाप्रसंगमाह इतीति इतिशब्दआदिवचनःसमाप्तिवचनोवा ग्रा
म्येविषयभोगकथायांवैदग्ध्यंपाटव्यंयस्याःसातथातयापरिभाषयासंज्ञालक्षणवाण्या १८ यद्यनयापरिभाषयावशीकृतास्यात्तर्हि अस्यतत्रवैदग्ध्यमस्तीतिवक्तुंयुक्तं तत्कथमत्राह साचेति अनयावि
षयभोगात्सिद्धंवशीकरणम् १९ नकेवलमियंभोगस्त्रीकिंतुसंतानकरीतिभावेनाह तस्यामिति पुत्रोत्पत्त्यनंतरंपूर्वचित्त्याकिमकारीतितत्राह सासूत्वेति अजंदेवंब्रह्माणम् २० संहननंदेहपु
ष्टिः आत्मतुल्यनामानिआत्मनामाक्षरतुल्यनामाक्षराणिजंबूद्वीपेविद्यमानानिवर्षाणिखंडानि खंडोस्त्रीखंडितेत्रिष्वितियादवः २१ आग्नीध्रेणपुनःकिमकारीत्यत्राह आग्नीध्रइति तामभिमन्य
मानइतितयासहसुरतोत्सवसुखंचिंतयन्नित्यर्थः समानलोकतामवरुंधन्प्राप्तुकामःश्रुतिभिःश्रुतिविहितैःसाधनैरीजे श्रीहरिमितिशेषः यद्वा एवंविधसाधनेनैवजयन्नप्सरःसमानलोकतांश्रुतिभिराकर्णनैरव

श्रीशुकउवाच ॥ इतिललनानुयातिविशारदोग्राम्यवैदग्ध्ययापरिभाषयातांविबुधवधूमितिसभाजयामास १८ साचततस्तस्यवरियूथपतेर्बुद्धिशीलरू
पवियोवयःश्रियौदार्यैःपराक्षिप्तमनास्तेनसहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणंकालंजंबूद्वीपपतिनाभोगान्बुभुजे १९ तस्यामुहवाआत्मजान्सराजवर्यआ
ग्नीध्रोनाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवाजनयत्सासूत्वातुपुत्रान्नवानुवत्सरंगृहएवापहायपूर्वचित्तिर्भूयएवाजंदेवमु
पतस्थे २० आग्नीध्रसुतास्तेमातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैवसंहननबलोपेताःपित्राविभक्ताआत्मतुल्यनामानियथाभागंजंबूद्वीपवर्षाणिबुभुजुः २१ आग्नी
ध्रोराजपुत्रस्तामप्सरसमेवानुदिनमभिमन्यमानस्तस्याःसलोकतांश्रुतिभिरवरुंधन्ईजेयत्रपितरोमादयंते २२ संपरेतेपितरिनवभ्रातरोमेरुदुहितॄर्मेरुदे
वींप्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रींलतांरामांश्यामांनारींभद्रांदेवींमितिसंज्ञानवोदवहन् २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥ श्री
शुकउवाच ॥ नाभिरपत्यकामोऽप्रजयामेरुदेव्याभगवंतंयज्ञपुरुषमवहितात्मायजत १ तस्यहवावश्रद्धयाविशुद्धभावेनयजतःप्रवर्ग्येषुप्रचरत्सुद्रव्य
देशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्यादुरधिगमोपिभगवान्भागवतवत्सलतयासुप्रीतआत्मानमपराजितंनिजजनाभिप्रायार्थविधित्सयागृहीतहृद
योहृदयंगमंमनोनयननंदनाभिरामावयवमाविश्चकार २

रुंधन् लोकंविशिनष्टि यत्रेति मादयंतेहृष्यंतिअनेनपितृलोकएवाप्सरसोलोकइतिध्वनितम् २२ संपरेतेमृते मेरोर्दुहितॄःपुत्रीः २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजटीकायांपंचमस्कंधे
द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ स्वभाववोऽव्यक्तोपिभगवान्भक्तवत्सलतयाप्रत्यक्षोपिभवतीत्यतोहरौभक्तिरेवकर्तव्येतिविधीयतेस्मिन्नध्याये तत्रनाभिनाम्नोराज्ञोऽपत्यार्थंहरियजनप्रकारमाह नाभिरिति
नप्रजाअपत्यंयस्याःसातथातयासह १ शुद्धभावेन शुद्धांतःकरणेन शुद्धकर्मभिर्वा प्रवर्ग्येषुकर्मविशेषेषुप्रचरत्सुप्रवर्तमानेषुसत्सु दुरधिगमोदुर्ज्ञेयोपिद्रव्यदेशादीनांउपपत्त्यासंपत्त्या भागवते
षुस्नेहातिशयेनचसुप्रीतोभगवान्गर्भवासादिदुःखैरपराजितंहृदयंगमंमनोहरंमनोनयनसुखकरंचारुतरकरचरणाद्यवयवोपेतमात्मानमाविश्चकारप्रत्यक्षीचकारेत्यन्वयः किंकार्योभगवानित्यतउक्तं नि
जेति योगोध्यानम् २

६ निराकारंचेत्कथंध्यानास्पदंस्यादित्यतआह अथेति आविष्कृतभुजयुगलद्वयंस्पष्टीकृतचतुर्भजं हिरण्मयंसुवर्णवर्णं कौशेयंकृमिकोशोत्थमित्यभिधानं विलसन् श्रीवत्सएवललामंचिह्नंयस्यसतथातं ३
स्फूर्जामृतमणिगणप्रवराःस्फूर्जाःशाणोल्लीढाअमृतवद्धवलाश्चमणिगणश्रेष्ठाः एतएवादिर्येषांतेतथातैः दरवरादिभिः शाणतेजितधवलमणिगणश्रेष्ठादिभिश्चोपलक्षितंविशिष्टं ३ मुकुटंशिरस्त्रा
णं किरीटंमौलिः स्फुटाकिरणानिफुल्लरश्मीनिप्रवराणिमणिमयानिमुकुटकिरीटादीनिस्फुटकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकिरीटादीनिएतैरंगभूषणैर्भूषितमलंकृतं अधनादरिद्राउत्तमंधनंरत्नमुपलभ्य स
बहुमानंअर्हणेनपूजासाधनेन ४ अर्हसिमुहुरित्यारभ्येतिनिगदेनेत्यतःपूर्वतनोग्रंथउपस्थानमंत्रः हेअर्हत्तमअनुपथानांभृत्यानांनोर्हणंत्वमर्हसि ग्रहीतुमितिशेषः मुहुरित्यनेनार्हणस्यभूयस्त्वंसूचयति
किंतदर्हणंतदाह नमइति तत्रदोषलेशोनास्तीत्याह सदिति सद्भ्यःपुरुषेभ्यःउपशिक्षितत्वात्सत्प्रशस्तं नमोनमइत्येतद्व्यतिरिक्तनामादिकीर्तनस्मरणाद्यर्हणंकिंनक्रियतइतितत्राह कोर्हतीति
नामरूपादिवेदनस्यश्रुत्यादिसिद्धत्वात्तत्कथमाक्षिप्यतेइतितत्राह प्रकृतीति प्रकृतिगुणैःशब्दादिभिःव्यतिरेकःभ्रंशोयस्याःसा तथाताद्दशीमतिर्यस्यसतथाअतएवार्वाक्तनमतिःबहिर्बुद्धिःतत्रकारणमनी
शइति सर्वेश्वरस्यतत्वसंवित्तौसामर्थ्याभावात्त्वदीश्वरत्वमनुपहतमितिभावेनाह प्रकृतीति ५ तर्हिकिमपिनार्हतीत्यतउक्तं सकलेति सकलजनानांनिकायस्यवृजिनंदुःखंनिरस्यंतीतिवृजिन

अथहतमाविष्कृतभुजयुगलद्वयंहिरण्मयंपुरुषविशेषंकपिशकौशेयांबरधरमुरसिविलसच्छ्रीवत्सललामंदरवरवनरुहवनमालास्फूर्जामृतमणिगणप्रवरादि
भिरुपलक्षितम् ३ स्फुटकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकिरीटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितंऋत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधनाइवोत्तमंधन
मुपलभ्यसबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाणउपतस्थुः ४ अर्हसिमुहुरर्हत्तमार्हणमस्माकंअनुपथानांनमोनमइत्येतावत्सदुपशिक्षितंकोर्हतिपुमान्प्रकृतिगुण
व्यतिरेकमतिरनीशईश्वरस्यप्रकृतिपुरुषयोःपरस्यार्वाक्तनमतिर्नामरूपाकृतिभिर्निरूपणम् ५ सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशक
थनादृते ६ परिजनानुरागविरचितस्तवलवसंशब्दसलिलकिसलयतुलसीदूर्वांकुरैरपिसंभृतयासपर्ययाकिलपरमपरितुष्यसि ७ अथानयापिनभवतइ
ज्ययोरुसंभारभरयासमुचितमर्थमिहोपलभामहे ८ आत्मनएवानुसवनमंजसाव्यतिरेकेणानुबोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्यकिंतुनाथाशिषआशा
सानानामेतदभिसंराधनमात्रंभवितुमर्हति ९

निरसनाश्चशिवतमामंगलतमाश्चप्रवराश्चयेगुणगणास्तेषामेकदेशकथनमंतरेणान्यत्किमपिनार्हतीत्यर्थः ६ गुणगणकथनाशक्तस्यहरिपरितोषःकयाविधयास्यादत्राह परिजनेति हेपरम परि
जनैर्भृत्यजनैरनुरागेणविरचितःस्तवःस्तोत्रं तस्यलवःलेशस्तस्यसंशब्दःकथनं सलिलंजलं किसलयः पल्लवस्तुलसीचदूर्वांकुरश्चतेस्तवलवादयस्तैः संभृतयासंपादितयापूजयापरितोषंप्रास्यसि
किलेत्यन्वयः ७ नित्यतुष्टस्यकदाचित्परितोषोभक्तानुकंपोन्मुखत्वंनत्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणइत्याह अथेति उरुसंभारलक्षणोभारोयस्याःसातथातया संभारःसाधनं भरःसमूहः ८ कुतोमुख्यना
र्थइतितत्राह आत्मनइति स्वतएवानुसवनंसर्वदांजसामुख्यतोव्यतिरकेणाभेदेनानुबोभूयमानोत्यंतमनुभूयमानोऽशेषःपूर्णःपुरुषार्थःसुखमनुबोभूयमानपुरुषार्थःसएवस्वरूपंयस्यसतथातस्य तर्हिकिमर्थ
आराधनंक्रियतइतितत्राहकिंत्विति किंतुतवार्थोनास्त्येवतथापिहेनाथआशिषःआशासानांकामयमानानामेतत्कर्मलक्षणंयजनंतवाभिसंराधनमात्रंकेवलमनुग्रहलक्षणसिद्धिसाधनंभवितुमर्हति ९

तत्कथमत्राह तदिति हेपरमपुरुष यस्त्वमेयंयथातथाप्रतिपादयामस्तथाहि परंपरमंश्रेयोऽविदुषामज्ञानतामतएवबालिशानांशिशुवत्स्थितानांनः संबंधिन्याप्रकृष्टयाकृपया चशब्दएवार्थे अपव
र्गाख्यंसंसारमोक्षलक्षणंमहिमानमुपकल्पयिष्यन्समर्थयमानः स्वयत्नोपचितःस्वानुग्रहलक्षणयत्नायत्तएव . इतरवत्परप्रयत्नोपचितवदुपलक्षितःप्रकाशितइतियस्मात् १० अथतस्मात्हेअर्हत्तम
परंफलप्राप्त्यनंतरमपित्वामर्हयामः त्वद्विषयामर्हणक्रियांप्रार्थयामहे कस्मादेतत्प्रार्थनमित्याशंक्यफलदर्शनादित्याह यर्हीति स्वभक्तानांदृष्टिविषयआसीदितियर्हियस्मात्तस्मादितिशेषः । बर्हिषियज्ञे
११ मुनीनामितिषष्ठीतृतीयार्थे मुनिभिर्नित्यंपरिगणितानांगुणगणानांपरममंगलायतनंस्वरूपसुखविषयंकथनंकीर्तनंयस्यसतथा असंगेननिशितंतेजितंयज्ज्ञानंतदेवानलोग्निस्तेनविधूतानिनिर्मूलितानि
समस्तरागादिमलानियेषांतेतथातेषां भगवत्स्वभावानांसात्त्विकानां १२ किमतइतितत्राह अथेति यतएवममितमाहात्म्यसमुद्रोथतस्मादस्माकंतवगुणकृतनामधेयानिश्रीमच्चरणारविंदस्मरणायवच
नगोचराणिभवंत्वित्यन्वयः ज्ञानानंदादिगुणाःकंसहननादिकृतानिनारायणादिनामानिच सदाअसंभवेप्येषुसर्वथेतिभावेनाह स्खलनेति नकेवलंतात्कालिकफलदानिकिंतुपारत्रिकफलदानीत्याशये
नोक्तं ज्वरेति दुरितसद्भावेकथंपारत्रिकफलदानिस्युरितस्तउक्तं सकलेति दुःखस्थानंप्रवासादिकं १३ अन्यच्चप्रयोजनमस्तीतिविज्ञापयंति किंचेति ऐहिकीनामाशिषामीश्वरंनकेवलमासामीश्वरंकिंतुस्वर्गा

तद्यथाबालिशानांस्वयमात्मनःश्रेयःपरमविदुषांपरमपुरुषप्रकृष्टकरुणयास्वमहिमानंचापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन्स्वयत्नोपचितएवेतरवदिहोपलक्षितः
१० अथार्हयामःपरंह्यर्हत्तमयर्हिबर्हिषिराजर्षेर्वरदर्षभोभगवान्निजपुरुषेक्षणविषयआसीत् ११ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानांभगवत्स्व
भावानांआत्मारामाणांमुनीनामनवरतपरिगणितगुणगणपरममंगलायतनकथनोसि १२ अथकथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृंभणदुरवस्थानादिषुविवशानांनः
श्रीमच्चरणारविंदस्मरणाय ज्वरमरणदशायामपिसकलकश्मलनिरसनानितवगुणकृतनामधेयानिवचनगोचराणिभवंतु १३ किंचायंराजर्षिरपत्यकामःप्रजां
भवादृशीमाशासानईश्वरमाशिषांस्वर्गापवर्गयोरपिभगवंतमुपधावतिप्रजायामर्थप्रत्ययोधनदमिवाधनःफलीकरणंकोवाईहते १४ अपराजितापराजित
यामाययानवसितपदध्यानव्यावृत्तमतिर्विषमविषयव्यापृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः १५ यदुहवावपुनरदभ्रकर्तरिहसमाहूतःतदर्थधियांमंदानांनस्त
द्देवहेलनंदेवार्हसिसाम्येनसर्वात्मन्प्रतिबोद्धुमविदुषाम् १६

पवर्गयोरपीतिउपधावतिशरणमाप्नोति पुरुषार्थप्रदंत्वांप्राप्यप्रजालक्षणंतुच्छफलमाकांक्षितंकथमितितत्राह प्रजायामिति अर्थप्रत्ययःपुरुषार्थबुद्धिः अत्रदृष्टांतमाह धनदमिति फलीकरणंक्षुद्रकणंपललं
वानकोपियाचतइत्यर्थः १४ तर्हिकीदृशईहतइतितत्राह अपराजितेति हेअपराजित हरेःप्रसादंविनात्वपराजितयामाययामोहकशक्त्यानवसितमनिश्चितंपत्पदंस्वरूपंतत्त्वलक्षणंतस्यध्यानेऽव्यावृत्ताम
तिर्यस्यसतथाकुतस्तत्राह अनुपासितेति तत्रापिकारणमाह विषमेति प्रकृतिःस्वभावः एवंविधईहतइत्यर्थः अधनोदरिद्रः धनमपेक्षिताशेषपुष्टिंददातीतिधनदः १५ तंमुनयःस्वोक्तमधिक
मितिमन्वानाभगवत्क्षमांप्रार्थयंते यदुहेति हेअदभ्रकर्तरनल्पकर्तः दूर्वांकुरार्चितस्यहरेरनाद्यनंतकालीननिर्दोषानंदरूपमुक्तिदत्वाद्देवदत्तदत्तमेरुस्वर्णस्यविष्णुमित्रस्यकाकिणिकाधनदत्वदर्शनाच्चेति
राज्ञःपुत्रार्थमेवेहसमाहूतइतियत्तदर्थधियांतत्प्रयोजनबुद्धीनांमंदानांस्तुत्यादावपटूनांराज्ञोर्थेयत्त्वदाह्वानंविष्णवायाहीतितद्धेलनमवज्ञानंसाम्येनतत्तद्वस्तुयोग्यतादर्शनेनप्रतिबोद्धुंक्षंतुमर्हसीत्यन्वयः आनपू
र्वाह्वानंचेत्कथंक्षांतिवचनमित्यतउक्तमविदुषामिति १६

१ भगवतिस्वयोग्योभावोभक्तिर्येषांतेतथा । २ पललंतिलचूर्णेचेतिमेदिनी ।

निगदेनमहिमाविष्कर्तॄणांस्तुतिवचनेनअनिमिषाणामृषभोदेवानांश्रेष्ठःवर्षधराभिवंदितचरणःनाभिवंदितश्रीपादः १७ किमाहेतितत्राह अहोइति अहोविस्मयोयं बततुष्टोहं अहोहिविस्मयइतिया दवः बताभिमंत्रणेभूते । तोषोखेदेकृपायांचेतिच । हेऋषयोवितथगीर्भिःसत्यवचनैःभवद्भिः मयासदृशआत्मजोभूयादितियंवरमभियाचितइतियदेतदसुलभं तत्कुतोतउक्तंममेति अभिरूपःप्रतिरूप एतदपि कुतइत्यतउक्तं कैवल्यादिति अद्वितीयत्वात् नन्वेषामृषित्वंमुनिरवंचगतमेतदद्वितीयत्वज्ञानाभावादितिचेन्न भगवदुक्त्यालोकज्ञापनपरत्वादर्थनायाःनत्वद्वितीयत्वाज्ञानात्तदुक्तं नास्तिविष्णोःसममि तिज्ञानंतोप्यृषयःसदा । तज्ज्ञापनायलोकानामन्येचमार्थयन्समामिति अन्येकश्यपादयोपिहारिणासमंपुत्रमर्थयंतइत्यर्थः एवंचेद्भगवदुक्तमपिविद्वदंगीकृतमपहासकमितितत्राह अथापीति कर्तव्यत्वेहे तुमाह ममैवेति द्विजदेवानांब्राह्मणश्रेष्ठानाम् १८ निशामयंत्याःपश्यंत्याः १९ २० बर्हिषियज्ञेहेविष्णुरातहेविष्णुदत्तपरीक्षितस्यनाभेरवरोधजनेभार्याजने वातरशनानांवायुवस्त्राणांदिगंबराणाम्रि त्यर्थः श्रमणानांपरमहंसानांपरमहंसाश्रमानुष्ठानवतां उर्ध्वमंथिनामूर्ध्वरेतसांऋषीणां धर्मान्दर्शयितुकामोहारिः शुक्लयाशुचंलापयतिनाशयति शुकंज्ञानंलातिरातीतिवा शुक्लगतावितिधातुः

इतिनिगदेनाभिष्टूयमानोभगवाननिमिषर्षभोवर्षधराभिवंदितचरणःसदयमिदमाह १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहोबताहमृषयोभवद्भिरवितथगीर्भिर्वर मसुलभमभियाचितोयदमुष्यआत्मजोमयासदृशोभूयादितिममाहमेवाभिरूपःकैवल्यादथापिब्रह्मवादोनमृषाभवितुमर्हतिममैवाहिमुखंयद्द्विजदेवकुलम् १८ ततआग्नीध्रीयेंशेनावतरिष्यामिआत्मतुल्यमनुपलभ्यमानः १९ इतिनिशामयंत्यामेरुदेव्याःपतिंसमभिधायांतर्दधेभगवान् २० बर्हि षितस्मिन्नेवविष्णुरातभगवान्परमर्षिभिःप्रसादितोनाभेःप्रियचिकीर्षयातदवरोधजनेमेरुदेव्यांधर्मान्दर्शयितुकामोवातरशनानांश्रमणानामृषीणामू र्ध्वमंथिनांशुक्लयातनुवावततार २१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ अथत मुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणंसाम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावंप्रकृतयःप्रजाब्राह्मणादेवताश्चावनितलसमवनायातित रांजगृधुः १ तस्यहवाइत्थंवर्ष्मणावरीयसाबृहच्छ्लोकेनओजसाबलेनश्रियायशसावीर्यशौर्याभ्यांचपिताऋषभइतीदन्नामचकार २ यस्यहींद्रः स्पर्द्धमानोभगवान्वर्षेनववर्षतदवधार्यभगवानृषभदेवोयोगेश्वरःप्रहस्यात्मयोगमाययास्ववर्षमजनाभंनामाभ्यवर्षीत् ३

गतिर्ज्ञानमतिशयितसुखज्ञानत्वाद्वाशुक्लातयातनुवादेहेन २१ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेवि०कृ०टी०तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ऋषभनाम्नोहरेर्गार्हस्थ्यधर्मप्रदर्शनव्याजेनदेवादी नामवन्यवतारेतत्प्रवर्तकप्रकारोदरीदृश्यतेस्मिन्नध्याये तत्रादौतस्मिँल्लोकानुरागप्रकारंकथयति अथेति १ अथपितातद्गुणानुविशिष्टंनामचकारेत्याह तस्येति इत्थंविचिंत्य कथं ऋषज्ञानेभादीप्तावितिधा तुद्वयार्थत्वेनवरीयसाश्रेष्ठेनवर्ष्मणादेहेनज्ञानप्रकाशदेहत्वादृषभइति ऋदुरषाणांमूर्धेतिस्थानसाम्याद्दकारेणणकारोलक्ष्यते तेनणकारषकाराभ्यामोजोबलेगृह्येतेणकारोबलंषकारःप्राणआत्मेतिश्रुतेः बृहताश्लोकेनग्रंथनिबद्धेनयशसाकिंवदंतीलक्षणेनसामान्यविशेषात्मनावाश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठाननिमित्तप्रसिद्धलक्षणदीप्त्यावाश्लोकेनयशसाश्रियाकांत्यासर्वमेतद्भकारेणगृह्यते ऋषभइतिसमस्तेनवीर्य शौर्येगृह्येते ऐश्वर्यस्यसमग्रस्येतिवचनात् शश्वत्षड्गुणवत्त्वाद्वा ऋषभइति बलिभइतिवन्मत्वर्थीयभःईदृक्नामईदृक्गुणविशिष्टंनाम २ अस्माद्धेतोश्चैवेदंनामास्येतिभावेनाह यस्येति योगमाययास्वरूपसा मर्थ्येनअभ्यवर्षीद्वृष्टियुक्तमकार्षीत् अत्रइंद्रशब्देनेंद्रपदेस्थितः यज्ञनामाहरिर्गृह्यते तदुक्तं दुष्टानांमोहनार्थायज्ञइंद्रपदेस्थितः । पस्पर्धऋषभेणैवस्वरूपेणहरिःस्वयमिति ३

१ स्वायंभुवमन्वंतरेऋषभावतारः । तदेंद्रोपियज्ञनामाभगवानेव । अतःकथंस्वेनैवस्वस्यस्पर्धेत्याशंक्यप्रमाणेनैवतदुक्तेरभिप्रायमाह । ता० ।

सुप्रजस्त्वंसत्पुत्रत्वं सुप्रजस्त्वमंगिरसोवोअस्तुप्रतिगृभ्णीतमानवंसुमेधसइतिश्रुतेः स्वैरंस्वेच्छयागृहीतोनरलोकधर्मोमेहनादिःकाकपक्षादिर्वाचौलादिर्वावक्ष्यमाणगुरुकुलवासादिर्वायेनसतथा माय
याप्रकृत्याविलसितावशीकृतामतिर्यस्यसतथा मायाविलासमेववक्ति वत्सेति ; पौरादीनांपुत्रेयोनुरागःसविदितोयेनसतथा समयसेतुरक्षायां समयस्तुक्रियाकारेसंकेतेचारितेसताम् । सिद्धांतेशपथेका
लेइत्यभिधानोक्तार्थरक्षणे विशालायांबदरिकाश्रमेनगरीग्रहणंनरनारायणाख्यमित्युक्तिविरुणद्धि कालेनज्ञानादिसामग्रीलक्षितेन तस्यहरेर्महिमानंजरामरणादिराहित्यलक्षणं नतु स्रष्टृत्वादिलक्ष
णम् ॥ ४ ॥ हेपांडवेय ओजसातपोजनितेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ उपलब्धदक्षिणाख्यवरैः उभयलक्षणंप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणंसमाम्नायाम्नातंसमीचीनेषुनिर्दोषेषुआम्नायेषुदेवेष्वाम्नातमभ्यस्तंअभियुंजन्प्रयुं

नाभिस्तुयथाभिलषितंसुप्रजस्त्वमवबुध्यप्रमोदभरविह्वलोगद्गदाक्षरयागिरास्वैरंगृहीतनरलोकसमानधर्मंभगवंतंपुराणपुरुषंमायाविलसितमतिर्वत्सता
तेतिसानुरागमुपलालयन्परांनिर्वृतिमुपगतोविदितानुरागःपौरप्रकृतिजनपदानांराजानाभिरात्मजंसमयसेतुरक्षायामभिषिच्यब्राह्मणेषूपनिधायसहमेरु
देव्याविशालायांप्रसन्ननिपुणेनतपसासमाधियोगेननरनारायणाख्यंभगवंतंवासुदेवमुपासीनःकालेनतन्महिमानमवाप ४ यत्रहपांडवेयश्लोकावुदाह
रंति ॥ कोनुतत्कर्मराजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् ॥ अपत्यतामगाद्यस्यहरिःशुद्धेनकर्मणा ५ ब्रह्मण्योन्यःकुतोनाभेर्विप्रामंगलपूजिताः ॥ यस्यबर्हिषिय
ज्ञेशंदर्शयामासुरोजसा ६ अथसभगवानृषभःस्ववर्षंकर्मक्षेत्रमनुमन्यमानःप्रदर्शितगुरुकुलवासउपलब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातोगृहमेधिनांधर्माननुशि
क्षमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणंधर्मंसमाम्नायाम्नातमभियुंजन्नात्मजानामात्मसमानानांशतंजनयामास ७ येषांखलुमहायोगीभरतोज्येष्ठः
श्रेष्ठगुणआसीद्येनेदंवर्षंभारतमितिव्यपदिशंति ८ तमनुकुशावर्तइलावर्तोब्रह्मावर्तआर्यावर्तोमलयकेतुर्भद्रसेनइंद्रस्पृग्विदर्भःकीकटइतिनवनवतिप्र
धानाः ९ कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोथद्रुमिलश्चमसःकरभाजनःइतिभागवतधर्मदर्शनानवमहाभागवतास्तेषांसुचरितंभगवन्म
हिमोपबृंहितंवसुदेवनारदसंवादरूपंउपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः १० यवीयांसएकाशीतिर्जायंतेयाःपितुरादेशकरामहाशालीनामहाश्रोत्रियाय
ज्ञशीलाःकर्मश्रद्धाःब्राह्मणाबभूवुः ११ भगवानृषभसंज्ञआत्मतंत्रःस्वयंनित्यनिवृत्तानर्थपरंपरःकेवलानंदानुभवईश्वरएवविपरीतवत्कर्माण्यारभमाणःका
लेनानुगतंधर्ममाचारेणोपशिक्षयन्नतद्विदांसमउपशांतोमैत्रःकारुणिकोधर्मार्थयशःप्रजानंदामृतावरोधेनगृहेषुलोकान्नियमयत् १२

जानःकुर्वाणइत्यर्थः आत्मसमानानांलक्षणैरितिशेषः ॥ ७ ॥ येनभरतेनाधिकृतत्वाद्भारतमितिनाम्नाकथयंति ॥ ८ ॥ तंभरतमन्वनंतरं नवतिभ्यःप्रधानाः ॥ ९ ॥ भागवतधर्मान्दर्शयंतीतिभग
वतोमहिम्नोपबृंहितंपूरितं उपरिष्टादेकादशस्कंधे उपशमायनंभगवन्निष्ठाप्रकारदर्शकम् ॥ १० ॥ जायंतेया जयंतीपुत्राः महाशालीनाःमहाशालाः कलमान्नभोजिनोवा गार्हस्थ्यधर्मप्रदर्शकावाब्राह्मणाः
यजनयाजनाध्ययनादिविप्रकर्मनिष्ठितत्वेनतच्छब्दवाच्याः ॥ ११ ॥ विपरीतवत् प्राकृतजनवत् आचारेणस्वयमनुष्ठानेन अतद्विदांसंप्रज्ञानिनं लोकमितिशेषः धर्मार्थादीनामविरोधेनानुकूल्येन ॥ १२ ॥

भा०पं० शीर्षण्येनश्रेष्ठेन यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिस्मृतेः १३ यदापियद्यपिस्वेनविदितं तथापिब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेणप्रकारेणसकलधर्मंजनतामनुशशासेत्यन्वयः १४ १५ अविद्यमानमिवनवांछति आत्मनोन्यस्मात्पुंसः वि०अ०
क्किमपिनापेक्षतइत्यन्वयः तर्ह्यपेक्षमाणंकितत्राह भर्तरीति १६ अटमानइतिशानच्ताच्छीलिकार्थः अटितुकामःप्रव्रजन्नित्यर्थः निशामयंतीनांशृण्वतीनां अवहितात्मनःउक्तग्रहणनिरतमनसः प्रश्रयादि
गुणैःसुयंत्रितान्सुष्ठुबद्धान्इतिवक्ष्यमाणप्रकारेण १७ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेवि० क्र०टीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ पुत्राणांतत्स्वोपदेशव्याजेनलोकहितायसकलशास्त्रसारभूतंतत्त्वंनिरूपय
८ त्यस्मिन्नध्याये तत्रादौविषयसेवामुमुक्षुणाअवश्यंवर्जनीयेतिभावेनाह नायमिति नृलोकेदेहभाजांशरीरिणामयंदेहःस्रक्चंदनादिभोगायनभवतिकिंतुतपश्चरणायेतिशेषः सोपिपुरुषार्थेष्वेकत्वेनाविहितत्वा ४
त्कर्तव्यइतितत्राहकइति येकामाविड्भुजांश्वसूकरादीनामपिसंति कोविवेकीतत्कामान्कामयतइतिकामाःविषयास्तान्विषयानर्हतिनकोपीतिशेषः तर्हिअनेनकिंविधेयमत्राह तपइति तपोऽर्हथ कर्तुमितिशे
षःइदमेवप्रयोजनंनान्यत् पूर्वतनैःसाधितत्वादितीममर्थंहिशब्देनवक्ति येनतपसा सत्त्वमंतःकरणं ततःकिंतत्राह यस्मादिति यस्माच्छुद्धांतःकरणादनंतमंतत्रयविधुरंसुखंसुष्ठुनिर्दोषंखंज्ञानात्मकमिंद्रि
यंयस्यतत्तथातद्ब्रह्मसिध्यतीतिशेषः हियस्मात्तस्मात्तपश्चरणमेवदेहधृतिप्रयोजनमित्यर्थः हिनामय्यनंतगुणइतिवाक्यंस्मारयतीतिवा १ अन्वयव्यतिरेकमुखेनममर्थंद्रढयति महत्सेवामिति

यच्छीर्षण्याचरितंतदनुवर्ततेलोकः १३ यदापिस्वविदितंसकलंधर्मंब्राह्मंगुह्यंब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेणसामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास १४ द्रव्यदे
शकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैःसर्वैरपिक्रतुभिर्यथोपदेशंशतकृत्वइयाज १५ भगवताऋषभेणपरिरक्ष्यमाणएतस्मिन्वर्षेनकश्चनपुरुषोवांछत्यवि
द्यमानमिवात्मनोन्यस्मात्कथंचनकिमपिकर्हिचिदपेक्षतेभर्तर्यनुसवनंविजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण १६ सकदाचिदटमानोभगवानृषभोब्रह्मावर्तगतोब्रह्म
र्षिप्रवरसभायांप्रजानांनिशामयंतीनामात्मजानवहितात्मनःप्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्नितिहोवाच १७ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचम
स्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ऋषभउवाच ॥ नायंदेहोदेहभाजांनृलोकेकष्टान्कामानर्हतेविड्भुजांये ॥ तपोदिव्यंह्यर्हथ
येनसत्त्वंशुध्येद्यस्माद्ब्रह्मसुखंत्वनंतम् १ महत्सेवांद्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारंयोषितांसंगिसंगम् ॥ महांतस्तेसमचित्ताःप्रशांताविमन्यवःसुहृदःसाधवो
ये २ येवामयीशेकृतसौहृदार्थाजनेषुदेहंभरवार्तिकेषु ॥ गृहेषुजायात्मजरातिमत्सुनप्रीतियुक्तायावदर्थाश्चलोके ३ नूनंप्रमत्तःकुरुतेकर्मदीनोयदिंद्रियप्री
तयआवृणोति ॥ नसाधुमन्येयतआत्मनोयमसन्नपिक्लेशदआसदेहः ४

योषितांसंगिभिःसहसंगमित्यनेनकैमुत्यन्यायोदर्शितइतिज्ञातव्यं निषिद्धेत्युपपदंपीज्यमन्यथायोषिन्मात्रस्यापिहेयत्वंप्रसज्येत तच्चानुपपन्नं नकांचनस्त्रियंपरिहरेदितिश्रुतेरितिभावः द्वेनित्यमु
क्ती तत्रानंतसुखलक्षणैका नित्यदुःखलक्षणान्येतिबोद्धव्यं महल्लक्षणेज्ञातेतत्सेवायांश्रद्धातिशयःस्यादितितल्लक्षणमाह महांतइति येसमचित्तत्वादिगुणवंतस्तेमहांतइत्यन्वयः मनज्ञानइतिधा
तुर्विशेषेणज्ञानशीलाः मनव्यवहारेपणेचेतिधातोर्विशिष्टव्यवहारशीलाइतिवा समेब्रह्मणिचित्तंयेषांतेतथा समंतत्तद्योग्यतानुसृतंचित्तंयेषांतेतथेतिवा साधवःरागादिदोषविधुराः २ चार्थेवा ८
शब्दः येचईशेमयिकृतंसौहृदमेवार्थःप्रयोजनंयैस्तेतथा देहंभराणांदेहपोषणएवरतानामुक्तानुक्तदुरुक्तचिंतालक्षणंवार्तिकंवार्तासमुदायोवायेषांतेतथातेषु जायात्मजाश्चरातिर्मित्राणिचार्थश्चयेषांते
तथातेषुनप्रीतियुक्तास्तेमहांतः किंचलोकेजनेयावाञ्छरीरयात्रादिलक्षणोर्थोयेषांतेतथा ३ इदानींदेहंभरवृत्तिंकथयति नूनमिति जनइंद्रियाणांशब्दाद्यनुभवलक्षणप्रीतयेयत्कर्मकुरुतेनूनंनिश्चयेन
दीनःक्षीणःप्रमत्तोऽज्ञःतत्कर्मावृणोतिस्वीकरोति कुतइत्यतउक्तं यतइतिअसमंजसत्वादमंगकोपिविण्मूत्रादिपात्रत्वेनजुगुप्सितोयदेहोयतःकर्मणआत्मनः कर्तुःक्लेशदःसंसारारूपक्लेशदआसेतेया

तस्तस्मात्कर्मसाधुश्रेयःसाधनमितिनमन्ये नूनमिदानींप्रमत्तःकर्तव्यतामूढोतएवदीनोयंजनः इंद्रियप्रीतयेतत्कर्मकुरुते यत्कर्मात्मानमेवावृणोत्याच्छादयति कथमावृणोतीतितत्राह यतइति यतो य
स्मात्कर्मणउत्पन्नोसन्नपिअसाधुरेवायंदेहः आत्मनःक्लेशदआस तस्मादेतत्कर्मकरणंसाधुनमन्यइतिवा नूनंप्रायःकर्मकुरुतेअतएवदीनः कथंइंद्रियप्रीतयेआवृणोतीति यत्तदपिकुतइत्यत्राह यतइति
आत्मनःक्लेशदआसेतियतस्तस्मान्नसाधुमन्यइतिवा ४ तस्माज्ज्ञानमेवसंसारनिवृत्तिसाधनमित्यभिप्रेत्यतन्निवृत्त्यवधिमाह पराभवइति यावदात्मतत्त्वंनजिज्ञासतेतावत्पराभवःक्लेशः किं
विशिष्टोऽबोधजातःआत्मानात्मतत्त्वाज्ञानोत्पन्नः क्रियाःक्रियाफलंच तावद्येनकर्मात्मकेनमनसाशरीरबंधःस्यात्तत्कर्मवशंबाह्यांतःकरणलक्षणंमनश्चतावदित्यन्वयः ५ शरीरबंधात्किंकरोती
त्यत्राह एवमिति अत्रात्मपदेनजीवपरावुभावपिगृह्येते एवमात्मानात्मतत्त्वाज्ञानिनः अविद्ययाजीवपरयोःस्वरूपाच्छादिकयामाययाआत्मनिजीवपरयोः स्वरूपेऽवधीयमानेआच्छाद्यमानेसति
कर्मवशंमनोजीवंविषयेषुप्रयुंक्तइत्यन्वयः एवंसंसरणंकियंतंकालमत्राह प्रीतिरिति प्रीतिःस्नेहलक्षणाभक्तिः ६ कालतोवाप्रारब्धकर्मनाशतोवादेहवियोगेनानंदानुभवलक्षणामुक्तिःस्यात्किंभक्त्ये
त्याशंक्यबंधध्वंसिभगवत्प्रसादांतरंगभक्तिविनानकदाप्यभिमतमुक्तिःस्यात्प्रत्युतानादिकर्मपरंपरयाविषयानुध्यानहेतुभूतयातृणजलूकवत्प्रवर्तमानस्यसंतापएवस्यादित्याह यदेति स्वतोविपश्चि
ज्ज्ञानात्मा यदाऽयथागुणेहांस्वाभिमतविपरीतेंद्रियप्रवृत्तिमनुकूलांपश्यति ममेदंहितमित्यंगीकरोति तदासहसागतस्मृतिर्नष्टशास्त्रानुसंधानः स्मरणरहितोवा अतएवस्वार्थेप्रमत्तोतएवाज्ञःपुरुषो

पराभवस्तावदबोधजातो यावन्नजिज्ञासतआत्मतत्त्वम् ॥ तावत्क्रियास्तावदिदंमनोवैकर्मात्मकंयेनशरीरबंधः ५ एवंमनःकर्मवशंप्रयुंक्तेअविद्ययात्मन्यव
धीयमाने ॥ प्रीतिर्नयावन्मयिवासुदेवेनमुच्यतेदेहयोगेनतावत् ६ यदानुपश्यत्ययथागुणेहांस्वार्थेप्रमत्तःसहसाविपश्चित् ॥ गतस्मृतिर्विंदतितत्रतापाना
साद्यमैथुन्यमगारमज्ञः ७ पुंसःस्त्रियामिथुनीभावएषतयोर्मिथोहृदयग्रंथिमाहुः ॥ यतोगृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्यमोहोयमहंममेति ८ यदात्मनोहृदयग्रंथिर
स्यकर्मानुबंधोदृढमाश्लथेत ॥ तदाजनःसंपरिवर्तमानोमुक्तःपरंयात्यतिहायहेतुम् ९ हरौगुरौमयिभक्त्यानुवृत्त्यावितृष्णयाद्वंद्वतितिक्षयाच ॥ सर्वत्रजं
तोर्व्यसनावगत्याजिज्ञासयातपसेहानिवृत्त्या ॥ मत्कर्मभिर्मत्कथयाचनित्यंमत्पादसंगाद्गुणकीर्तनान्मे १०

मैथुन्यंस्त्रीपुंसंबंधयोग्यमगारंगृहंआसाद्यतत्रगृहेतापान्विंदतीत्यन्वयः ७ केचिदेवंविधसंसारोमिथ्येतिसंगिरंतेतत्राह पुंसइति पुंसःस्त्रियासहैषःमिथुनीभावःतयोःस्त्रीपुंसयोर्हृदयग्रंथिंमनोबंधपा
शमाहुरित्यर्थः अर्थक्रियारूपत्वान्नमिथ्येतिशेषः सकलतापानामेतदेवमूलमित्यतोवाह पुंसइति सुखसाधनान्वेषणायासेनतापाएवस्युरित्यर्थः हृदयग्रंथिविकारप्रकारमाह यतइति अतएवदुः
खंस्यादित्यर्थः मिथुनीभावस्यतापहेतुत्वेकुटुंबीशुचौदेशइत्याद्युक्तयानचपुनरावर्ततइतिकुटुंबिनोऽपुनरावृत्तिलक्षणमुक्तिवचनात् कथंसांनिदामर्हतीतिचेन्न मायिकत्वात्तस्य ब्रह्माद्यायाज्ञवल्क्याद्यामु
च्यंतेस्त्रीसहायिनः बध्यंतेकेवनैतेषांविशेषंवाविदोविदुरितिवचनात् ८ सर्वदुःखनिवृत्तौकिंकारणमित्यतोहृदयग्रंथिविनाशएवेत्याह यदेति कर्मणामनुबंधःपरंपरायस्यसकर्मानुबंधःसंसारहेतुंहृदयग्रं
थिमतिहायपरंब्रह्मयातीत्यन्वयः ९ भक्त्यादिसाधनसंपत्त्यासत्यस्यापिबंधस्यनिवृत्तिःसुघटा गरुडध्यानेनविषनिवृत्तिवदित्यभिप्रेत्यतत्साधनमाह हराविति हरौमयिगुरौस्थितेहरौमयिइतिवाअनुवृ
त्त्यानिरंतरसेवया सर्वत्रयोनिषुव्यसनावगत्याविविधक्लेशोस्तीतिज्ञानपूर्वकविचारेणजिज्ञासयावेदांतवाक्यविचारेणपंचाग्निमध्यस्थित्यादितपसा ईहानिवृत्त्या आत्मविहितकर्मव्यतिरिक्तकर्मपरि
त्यागेन तदुक्तं आत्मनोविहितंकर्मवर्जयित्वान्यकर्मणः कामस्यचापरित्यागोनिरीहत्वाहुरुत्तमाइति मत्कर्मभिर्मदाराधनलक्षणैः ममपादःस्वरूपंयेषुतेमत्पादास्तेषांमहतांसंगात् ममप्रतिमासेवाल
क्षणसंगाद्वा देवकीनंदननंदकुमारेत्यादिगुणनामसंकीर्तनात् १०

भूतेषुनिर्वैरेण साम्येनोपशमेनचदेहात्मगेहात्मबुद्धेर्जिहासयाहानेच्छया अध्यात्मयोगेननाडीशोधनादिलक्षणेन प्राणस्येंद्रियाणामात्मनोमनसश्चाभिजयेनवशीकरणेन ११ सत्याप्रशस्तयाश्रद्धया असंप्रमादेनइतिकर्तव्यतायाअविस्मृत्या वाचामितिपुनर्वागिंद्रियग्रहणंदुःशास्त्राभ्यासनिवृत्त्यर्थं सर्वदामौनकरणार्थंवा मद्भावविचक्षणेनसर्वत्रममसत्तालक्षणव्याप्तिदर्शनेन येनमुक्तिःस्यात्तद्विज्ञानं तेनविराजितेनतेजितेन प्रतिजीवंविष्णुःसर्वस्मादुत्तमइतियत्तेनज्ञानेन तदुक्तं सर्वस्मादुत्तमोविष्णुरितिज्ञानमुदाहृतं प्रतिजीवंयेनमुक्तिस्तद्विज्ञानंविदांमतमिति यद्वा यद्विष्णोरुत्तमत्वज्ञानंतदेवप्रति पुरुषंविशेषविषयंतद्विज्ञानंतेनविराजितेनविशेषितेनज्ञानेन अनयोर्विशेषंचसर्वज्ञोगुरुर्जानाति तदुक्तं ज्ञानंविष्णोरुत्तमत्वेतदेवप्रतिपूरुषं विशेषेणतुविज्ञानंतच्चजानातिसर्ववित्इतिच स्व स्वयोग्यतानुसारेणसर्वेषामपिसर्वज्ञत्वेनतज्ज्ञानमपिविज्ञानंस्यादित्यतोव्यावृत्तलक्षणंवक्तव्यं तत्किमितिचेदुच्यते द्वात्रिंशल्लक्षणाद्युपेतएवसर्वज्ञइत्युच्यते नतुस्वयोग्यतानुसारेणविद्वांस्तदुक्तं द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युक्तस्तीक्ष्णदंष्ट्रश्चसौम्यदृक् घोररुक्चेतिपुरुषःसर्वज्ञःसउदाहृतइति सर्वज्ञस्यगुरोःप्रत्यक्षलक्षणान्यपिशास्त्रैर्निरूप्यंते षण्णवत्यंगुलोयस्तुन्यग्रोधपरिमंडलः सप्तपादश्चतुर्हस्तःसदेवै रपिपूज्यते इत्यादौन्यग्रोधपरिमंडलोबाहुद्वयमंडलमंडितः न्यग्रोधमंडलोव्यामोबाहुन्यग्रोधउच्यतेइतिवचनात् ॥ १२ ॥ योगेनध्यानेन जिह्वोपस्थेंद्रियजयोधृतिः वैष्णवसिद्धांतादचलनंवा

निर्वैरसाम्योपशमेनपुत्राजिहासयादेहगेहात्मबुद्धेः ॥ अध्यात्मयोगेनविविक्तसेवयाप्राणेंद्रियात्माभिजयेनसम्यक् ११ सच्छ्रद्धयाब्रह्मचर्येणशश्वदसंप्रमा देनजयेनवाचाम् ॥ सर्वत्रमद्भावविचक्षणेनज्ञानेनविज्ञानविराजितेन १२ योगेनधृत्युद्यमसत्वयुक्तोलिंगंव्यपोहेत्कुशलोहमाख्यम् ॥ कर्माशयंहृदयग्रंथि बंधमविद्ययासादितमप्रमत्तः १३ अनेनयोगेनयथोपदेशंसम्यग्व्यपोह्योपरमेतयोगात् ॥ पुत्रांश्चशिष्यांश्चपितागुरुर्वामच्छिक्षकामोमदनुग्रहार्थः १४ इत्थंविमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्नयोजयेत्कर्मसुकर्ममूढान् ॥ कंयोजयन्मनुजोर्थंलभेतनिपातयन्नष्टदृशंहिगर्ते १५ लोकःस्वयंश्रेयसिनष्टदृष्टिर्योर्थान्समीहेतनिकामकामः ॥ अन्योन्यवैरंसुखलेशहेतोरनंतदुःखंचनवेदमूढः १६ कस्तंस्वयंतदभिज्ञोविपश्चिदविद्यायामंतरेवर्तमानम् ॥ दृष्ट्वापुनस्तंसघृणः कुबुद्धिंप्रयोजयेदुत्पथगंयथांधम् १७

उद्धवसत्वंस्पष्टीकृतसत्वगुणःताभ्यांयुक्तःधृत्याउद्यमेनउत्कृष्टजन्मना सत्वेनब्रह्मकल्पावध्यनशनेप्यम्लानेनयुक्तइतिवा अहमाख्यंअहंकारशब्दवाच्यंलिंगंशरीरंव्यपोहेत्त्यजेत् किंविशिष्टंलिंगं कर्माण्याशेरतेस्मिन्नितिकर्माशयंहृदयग्रंथिंमिथुनीभावलक्षणंबध्नातीतिहृदयग्रंथिबंधमविद्ययाऽज्ञानेनप्राप्तम् ॥ १३ ॥ अनेनोक्तेनयोगेनव्यपोह्यनिरस्यपश्चाद्योगादुपरमेत प्रासादात्प्रेक्षतइतिवत्पश्चा द्योगमुपगम्यक्रीडतइत्यर्थः उक्तमतिदिशति पुत्रानिति शिक्षाफलमाह मदनुग्रहार्थइति ममानुग्रहएवार्थःप्रयोजनंयस्यसतथा मत्प्रसादलभ्योमोक्षोयस्येतिवा ॥ १४ ॥ विमन्युर्ज्ञानशीलःविगतपा पोवानिरस्तक्रोधोवा अतज्ज्ञानब्रह्मज्ञान् ननुकर्मकरणप्रेरणायांगुरुत्वेपूजादिलाभात्किमितिनयोजयेदित्युच्यतइतितत्राह कंयोजयन्निति प्रवृत्तिकर्मणिप्रेरयन्कमर्थंलभते नकमपि प्रत्युतज्ञान चक्षुरहितस्याधःपातहेतुत्वेनस्वस्यापिनरकपातःस्यादित्यभिप्रेत्याह निपातयन्निति ॥ १५ ॥ माभूत्परोपदेशस्तथापिस्वयमेवप्रवर्तमानोजनोर्थांल्लभतामत्राह लोकइतिनितरांकामःकामोविषयभोगे च्छायस्यसतथा अतएवश्रेयसिनष्टशास्त्रदृष्टिःस्वयमुपदेशंविना योलोकोजनोर्थानापादयितुंसमीहेतइच्छेत्सजनस्तेषामर्थानांमध्ये कंपुरुषार्थंलभते नकमपीतिपूर्वेणान्वयः नकेवलंपुरुषार्थानवाप्तिर पितुबहुदुःखावाप्तिश्चस्यादित्याह अन्योन्येति सुखलेशहेतोरन्योन्यवैरमनंतदुःखंचमूढोनवेद १६ तर्हिमूढोवेत्त्वीत्यायातंवस्तुततःकिंतत्राह कस्तमिति स्वयंतदभिज्ञः प्रवृत्तिधर्मादनंतदुःखावा प्तिमभिजानन्कोविपश्चित्ज्ञानीपुरुषःअविद्यायामंतरेअज्ञाननिमित्तसंसारबिलेवर्तमानंकुबुद्धिंतंदृष्ट्वासघृणोदयालुः पुनरपितंपुरुषंप्रवृत्तिधर्मेप्रयोजयेत्नप्रयोजयतीत्यर्थ कथमिव उत्पथगंमार्गभि

द्वायगच्छंतमंधंयथाकुमार्गे नयोजयतितथेत्यर्थः १७ इतोपिप्रवृत्तिधर्मस्योपदेष्टॄणांगुरुत्वादिकमपिनस्यादित्याह गुरुरिति समुपेतमृत्युमज्ञानादवाप्तसंसारं प्रवृत्तिधर्मस्योपदेष्टारिशिष्येण
गुर्वादिबुद्धिरपिनकर्तव्येत्यतोवाह गुरुरिति गुरुरितिपूज्योनस्यादित्याद्युक्तम् १८ अतोगुर्वादिनाहरेःस्वरूपमुपदेष्टव्यामित्याशयवानाह इदंशरीरमिति दुर्विभाव्यंदुर्निरूप्यंअपरिच्छिन्नत्वादभौ
तिकत्वात् ज्ञानात्मकत्वाच्च कुतइत्यत्राह सत्त्वमिति मेसत्त्वंबलंज्ञानसमाहारलक्षणंवस्तुहृदयंहियस्मात्तस्मात् ज्ञानपूर्वमनुष्ठितएवधर्मःनत्वन्यइत्याभिप्रेत्याह यत्रेति यत्रयस्मिन्ज्ञानात्मकेहृदये
धर्मःस्थितःअनेनज्ञानपूर्वानुष्ठितोधर्मःनित्यफलप्रदइत्युक्तंभवति प्रसंगादधर्मस्थानमाह पृष्ठइति मेपृष्ठेभूत्वाअधर्मआरात्कृतोदूरीकृतःइतियद्यस्मात्तस्माज्ज्ञानरूपत्वाद्धर्मादिस्थितिहेतुत्वाच्चऋष
भमाहुः ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितंधर्मंहृदयेबिभर्तीति केआर्याःशब्दतत्त्वार्थवेदिनइति १९ उक्तार्थमुपसंहरन्नेषांयोग्यगुणविशिष्टंहरिमुपदिशाति तस्मादिति भवंतः सर्वेममहृदयेनजाताइतियस्मात्त
स्माद्यूयंमहीयांसंमहतोपिमहांतंभरतं प्रजाभरणरतंसुनाभंसर्वाधारंहरिंअक्लिष्टबुद्ध्याभजध्वं नाभिरित्यथनामस्याद्धरेःसर्वाश्रयोयतइतिवचनाद्धरेरिदंयौगिकंनाम अनेनभरतोयेषांपूज्यइतिव्यनयाति भ
वच्छुश्रूषणेनभवत्प्रीत्यामुक्तिःकरतलगतास्यात् ज्येष्ठानुवर्तनशुश्रूषणलक्षणेनाकिमित्याशंक्यभवद्भिरनुवार्तितेनभरतेनयत्प्रजानांभरणंतत्रस्थस्यममशुश्रूषणंभवतीत्याह शुश्रूषणमिति ज्येष्ठानुवृ
त्त्याराष्ट्रभेदाभावेनभवद्भिरपिप्रजाभरणमनुष्ठितमिति अतोभरतंशुश्रूषद्भिर्भवद्भिरपिममशुश्रूषणंकृतमितिज्ञातव्यम् २० तारतम्यज्ञानमेवमुक्तिसाधनंनान्यादितिभावेनतदाह भूतेष्विति भूतेषूत्पन्ने

गुरुर्नसःस्यात्स्वजनोनसःस्यात्पितानसःस्याज्जननीनसास्यात् ॥ दैवंनतत्स्यान्नपतिश्चसःस्यान्नमोचयेद्यःसमुपेतमृत्युम् १८ इदंशरीरंममदुर्विभाव्यं
सत्त्वंहिमेहृदयंयत्रधर्मः ॥ पृष्ठेकृतोमेयदधर्मआरादतोहिमामृषभंप्राहुरार्याः १९ तस्माद्भवंतोहृदयेनजाताःसर्वेमहीयांसममुंसुनाभम् ॥ अक्लिष्टबुद्ध्या
भरतंभजध्वंशुश्रूषणंतद्भरणंप्रजानाम् २० भूतेषुवीरुद्भ्यउदुत्तमायेसरीसृपास्तेषुसुबोधनिष्ठाः ॥ ततोमनुष्याःप्रवरास्ततोपिगंधर्वसिद्धाविबुधानुगाये
२१ देवासुरेभ्योमघवान्प्रधानोदक्षादयोब्रह्मसुतास्तेषाम् ॥ भवःपरःसोथविरिंचवीर्यःसमत्परोहंद्विजदेवदेवः २२ नब्राह्मणैस्तुलयेभूतमन्यत्पश्या
मिविप्राःकिमतःपरंतु ॥ यस्मिन्नृभिःप्रहुतंश्रद्धयाहमश्नामिकामंनतथाग्निहोत्रे २३ धृतास्तनूरुशतीर्मेपुराणीयेनेहसत्त्वंपरमंपवित्रम् ॥ शमोदमःसत्य
मनुग्रहश्चतपस्तितिक्षानुभवश्चयत्र २४

षुप्राणिषुमध्येवीरुद्भ्यःस्तंबेभ्योयेसरीसृपाजंगमास्तदुत्तमाउत्कृष्टतमाइतिज्ञेयाः तेषुसरीसृपेषुयेसुबोधनिष्ठाः ज्ञानयुक्तास्तेपश्वादयउत्तमाइतिसर्वत्रयोज्यम् २१ येदक्षादयोब्रह्मसुताःसनका
दयश्चतेषांसकाशादिंद्रःप्रधानइत्यर्थः अथइंद्रानंतरंवीरिंचवीर्योविरिंचपुत्रोयोभवःसरुद्रउत्तमःसाविरिंचस्तस्माद्रुद्रात्परःतस्मादहमेवपरोनान्यइत्यतउक्तं मत्परइति अहमेवपरोयस्यसतथा अने
नमुख्यप्राणस्यविरिंचसमत्वंसूचयति राजभिर्ब्राह्मणभक्तिर्विशेषतोनुष्ठेयेतिवेदयितुमाह अहंद्विजेति द्विजदेवानांदेवः २२ क्षत्रादीनामैश्वर्यमदेनब्राह्मणातिरस्कारसंभवेनकुलनाशःस्यात्सचानुप
पन्नइतितेषुश्रद्धातिशयजननार्थमाह नब्राह्मणैरिति ज्ञानपात्रत्वादतःविप्रात्परमुत्तमंममसन्निधानपात्रंकिन्नुनकिमपीत्यर्थःकुतएतदत्राह यस्मिन्निति ममतृप्तिहेतुत्वादित्यर्थः नन्वग्न्यादेःसभवा
त्किंविशेष्योच्यतइतितत्राह नतथेति २३ अग्न्यादेर्गुणवैशिष्ट्यादित्याह धृतास्तनूरिति पवित्रंसत्त्वंशमादिगुणाअनुभावोज्ञानंचयत्रयेषुब्राह्मणेषुसंतितेब्राह्मणा मेपुराणीरुशतीःशुद्धास्तनुर्मत्स्या
दिलक्षणा वेदाख्यावाधृताधारयंतीतियेन तस्मात्ब्राह्मणेभ्यःपरंनाकिमपीतिभावः यद्वा येनब्राह्मणकुलेनापौरुषेयत्वेननिर्मलाःपुराणीःअनादिनिधनाःमेतनूस्तनवोवेदलक्षणाधृतायब्रह्मकुलेस
त्वादिगुणाःसंतितस्मात्परमुत्तमंनकिमपीति २४

भा॰पं॰ ब्राह्मणेष्वपिविशेषोस्तीत्याह मत्तइति येषांमत्तोपिनार्किंचित्प्रयोजनमस्तितेषामितरेणस्वर्गाद्याशीर्लक्षणेनपुरुषार्थेनाकिमुस्यान्नकिमपीत्यन्वयः स्ववचोविश्वासार्थमनंतादित्यादिविशेषणं भाक्तिमंत वि॰अ॰
रेणान्यन्नकिमप्यपेक्षणीयमितिप्रकटनायाकिंचनानांभक्तिभाजामितिविशेषणद्वयं २५ इदानींचराचरभूतानिस्वनिवासहेतुत्वेनसंभाव्यानीत्याह सर्वाणीति हेसुताःभवद्भिः सर्वाणिभूतानिमद्धि
ष्ण्यतयाममनिवासस्थानत्वेनध्रुवाणि निश्चितानिसंभावितव्यानीत्यन्वयः ननुममधिष्ण्यतयाममविग्रहत्वेनस्वरूपत्वेनसंभावितव्यानीत्यर्थःकिंनस्यादित्याशंक्यतस्यतदपूजनत्वादित्याह पदेपदइति
१० पापदेपदेअनुक्षणंविविक्तदृष्टिःजीवानांधिष्ण्यतयापरमेश्वरस्यभेददृष्टिःभेददर्शनंतदुततदेवमेअर्हणंभवति प्रीतिजनकंनान्यादित्यर्थइति यद्वा भेददर्शनमेवनार्हणमपितुभेदप्रतिपादनमप्युतार्थइति ५
तदुक्तं उपपादयेत्परात्मानंजीवेभ्योयःपदेपदे भेदेनैवनचैतस्मात्प्रियोविष्णोस्तुकश्चनेति योहरेश्चैवजीवानांभेदवक्ताहरेःप्रियइतिच अनेनभेददर्शनात्तत्प्रतिपादनस्यफलाधिक्यंभवतीतिज्ञानित
मिति ॥ २६ ॥ भेददर्शनस्यमोक्षसाधनत्वान्नायमर्थइतितत्राह मनोवचइति करणैःकर्मभिःयन्मनआदिनाजीवपरयोर्भेददर्शनादिकंयस्यतस्यसाक्षात्कृतंमुख्यतःपूर्णंतस्यतद्धितदेवमेपरिबर्हणं

मत्तोप्यनंतात्परतःपरस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित् ॥ येषांकिमुस्यादितरेणतेषामकिंचनानामपिभक्तिभाजाम् २५ सर्वाणिमाद्धिष्ण्यतयाभवद्भिश्च
रणिभूतानिसुताध्रुवाणि ॥ संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदृष्टिस्तदुतार्हणंमे २६ मनोवचोदृक्करणेहितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिबर्हणंतत् ॥ विनापुमान्ये
नमहाविमोहकृतांतपाशान्नविमोक्तुमीशः २७ श्रीशुकउवाच ॥ सएवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपिलोकानुशासनार्थंमहानुभावःपरमसुहृद्भ
गवानृषभापदेशउपशमशीलानामुपरतकर्मणांमहामुनीनांभक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणःस्वतनयंशतज्येष्ठंपरमभागवतंभगवज्ज
नपरायणंभरतंधरणीतलपरिपालनायाभिषिच्यस्वयंभवनएवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइवगगनपरिधानःप्रकीर्णकेशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्र
ह्मावर्तात्प्रवव्राज २८ जडांधमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोभिभाष्यमाणोपिजनानांगृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूव २९ तत्रतत्रपुरग्रामदुर्गा
करखेटखर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपदमवनिचरापसदैःपरिभूयमानोमक्षिकाभिरिववनगजस्तर्जनताडनावमेहननिष्ठीवनग्रावशकृद्र
जःप्रक्षेपणपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थानएतस्मिन्देहोपलक्षणेऽसदपदेशउभयानुभवस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानेनासमवरोपिताहंममाभि
मानत्वादखंडितम्पृथिवीमेकचरःपरिबभ्राम ३०

पूजनंभवति भवदर्हणेनकिंफलमित्यतोवाह मनोवचइति मनआदिसाधनैर्यन्मदर्हणंतत्साक्षात्कृतंसाक्षात्कारफलंभवति येनार्हणेनविनापुमान्महाविमोहकृतांतपाशादज्ञानलक्षण
संसाराद्विमोक्तुमीशःसमर्थोनस्यादित्यन्वयः २७ यावत्प्रयोजनमनुशासनंचेत्समाप्तं अतःपरंहरिणाकिमकार्यंयथापि हरिकथयाश्रुतयालंबुद्धिर्नजायतेऽतःसावक्तव्येत्यस्यशारीरलक्षणज्ञोमु
निस्तच्चरितशेषमुक्तमाहत्यवक्ति सएवमनुशास्येति ऋषभापदेशऋषभनामा भवनएवसर्वंपरित्यज्योर्वरितशेषःउर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहः अवशिष्टशरीरमात्रपरिकरः गगनमेवपरिधानंवस्त्रंयस्य
तथादिगंबरइत्यर्थः २८ २९ गृहात्संन्यस्तस्यउत्तरास्थितिप्रकारंकथयति तत्रतत्रेति खर्पटंवस्त्रोत्पादनस्थलंकुविंदाश्रयः व्रजोगोकुलंघोषआभीरपल्ली सार्थःपरिषज्जनः अवनिचरापसदैर्भूमिचरे १०
षुदुर्वृत्तैर्नीचैरित्यर्थः निष्ठीवनंथूत्कारः पूतिवातोऽधोवायुः तत्तर्जनादिकर्माविगणयंस्तृणप्रतिपत्तिमपिअकुर्वन्नेवस्थितः कुतइतितत्राह असदिति असताममंगलानांक्लेशानांसंस्थानंयस्मिंस्तस्मिन्नेतस्मि
न्देहोपलक्षणेअसन्नस्वतंत्रइत्यपदेशःशब्दोयस्यसतथातस्मिन् जडशब्दवाच्येदेहे उभयानुभवस्वरूपेणसर्वभवशून्यज्ञानस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानेनयस्मिंस्तेनासमवरोपिताहंममाभिमानस्त्यक्ताहंममाभि

मानत्वात्खंडितः अपरिच्छिन्नइतियस्मादितिशेषः यद्वा असतोब्रह्मणःसंस्थानंयस्मिंस्तथातस्मिन् तर्हिदेहदेहिनोर्भेदापत्त्या नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतिव्याकोपःस्यादत्राह असदिति असद्ब्रह्मेत्यपदेशो
यस्यदेहस्यसतथादेहोपिब्रह्मएवेत्यर्थःविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतिः अस्मिन्अत्रैवतदभेदःसूच्यतइत्याह समवरोपितेति समवरोपितःसम्यक्ज्ञातःअहंममाभिमानस्तस्यभावःसमवरोपिताहंममाभिमान
त्वंतस्मात् तद्ब्रह्मवेदाहब्रह्मास्मीतिश्रुतिश्च तर्हिस्वपरिच्छेद्यत्वेनखंडितत्वमत्राह अखंडितइति अखंडितस्यखंडितत्वेनज्ञानाभ्वतत्रतर्कावसरइत्यर्थःएकचरइत्यनेनादावंतेचाप्येकएवचरतीत्यर्थो
पिगृह्यतेइत्यभिप्रायेणोक्तमितिज्ञायते ३० अतिसुकुमारेत्येतद्विशेषणंसर्वत्रानुगमयितव्यं सदृशेत्येतत् ननयनयोःसादृश्यंकपोलादीनामुक्तं किंतुकपोलकर्णयोस्तथाचान्योन्यसदृशौकपोलौकर्णौचे
त्यर्थःसंपद्येत सुभगत्वंकर्णादीनामपिग्राह्यं विगूढमीषत्स्पष्टंस्मितंयस्यतत्तथा कुसुमशरंकामं परागधः ३१ यर्हिवावसभगवान्ऋषभदेवइतिमत्वाअजगरस्यविद्यमानंव्रतमास्थितस्तदाशयानएवाश्नात्य
शनादिकंकरोतीत्यन्वयःइमंलोकं योग्यस्यध्यानापरपर्यायस्योपासनस्याप्रतीपमप्रातिकूलामिवाचक्षाणःपश्यन्निवशब्दात्प्रतिकूलाप्रतिकूललक्षणस्योभयस्यसाधनंपश्यन्नित्यर्थः तस्यावमेहनादेःप्रतिक्रि

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासःप्रकृतिसुंदरःस्वभावहासमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतरचार्वरुणायतनयन
सदृशसुभगकपोलकर्णकंठनासोविमूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसिकुसुमशरमुपदधानः ॥ परागवलंबमानकुटिलजटिलालककपिलके
शभूरिभारोवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृहीतइवादृश्यत ३१ यर्हिवावसभगवान्लोकमिमंयोगस्याद्धाप्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सि
तमितिव्रतमाजगरमास्थितःशयानएवाश्नातिपिबतिखादत्यवमेहतिहसतिसचेष्टमानउच्चरितादिग्धोद्देशस्तस्यहयःपुरीषसुरभिसौगंध्यवायुस्तंदेशंदश
योजनंसमंतात्सुरभीचकार ॥ एवंगोमृगकाकचर्ययाव्रजंस्तिष्ठन्नासीनःशयानःकाकमृगगोवच्चरतिपिबतिखादत्यवमेहतिस्म ३२ इतिनानायोगचर्याचरणो
भगवान्कैवल्यपतिर्ऋषभोधिगतपरममहानंदानुभवआत्मनिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेभगवतिवासुदेवेआत्मनोव्यवधानेनानंतरोदरभावेनसिद्धसमस्तार्थैः
परिपूर्णोयोगैश्वर्याणिवैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपगतानिनांजसाहृदयेनाभ्यनंदत् ३३ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कं
धेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ननूनंभगवन्नात्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणिपुनःक्लेशदानिभवितु
मर्हंतियदृच्छयोपगतानि १

यांप्रक्षालनादिकंकर्मबीभत्सितंयोगशास्त्रनिषिद्धमितिउच्चरितेनपुरीषेणादिग्धःउपलिप्तःउद्देशःदेहप्रदेशोयस्यसः पुरीषसुरभिगंधेनसौगंध्यंयस्यसतथा ३२ लोकशिक्षार्थंयोगचर्यांतरमाह एवमिति
आत्मभूतेआधारभूतेआत्मनिस्वामिनिअव्यवधानेनानंतरोदरभावेननिर्भेदब्रह्मभावेननित्यासिद्धैःसमस्तैरर्थैःपुरुषार्थैःपरिपूर्णःवैहायसमनोजवादीनियोगैश्वर्याण्यंजसादर्शयितुंनैवाभ्यनंददित्यन्वयः वैहा
यसमाकाशगमनं दूरग्रहणंदूरस्थितग्रहणंज्ञानंयदृच्छयास्वेच्छयासहसावा ३३ इतिश्रीभागवतेपंचस्कंधेवि०टीकायांपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ शुभयोगिजनशिक्षार्थमशुभयोगिजनमोहनार्थंतत्प्रभृतिभि
दाभेदशास्त्रप्रवृत्तिप्रकाशइत्येतदृषभदेवचरितापदेशेनर्निरूप्यतेस्मिन्नध्याये तत्रादौयद्यपिदेवादीनामैश्वर्यभोगेनमनःसक्त्यामुक्तिसंगानंदह्रासोनास्तितथाप्यल्पाधिकारिणांसस्यादित्यादितात्पर्यंज्ञाप्यते
अत्रानंतरातीताध्यायांतियोगैश्वर्याणिनाभ्यनंददित्युक्तंतत्रराजाशंकते ननूनमिति योगेनहरेरुपास्तिलक्षणेनसमीरितमुत्पन्नंयत्ज्ञानंतेनावभर्जितंदग्धंकर्मबीजंरागादिलक्षणंयेषांतेतथातेषांपरमात्म
निरतानांयदृच्छयानिच्छयोपगतानियोगैश्वर्याणि पुनःपश्चात्क्लेशदानिभवितुंनार्हंतीतिनूनं कथंतानिनाभ्यनंददित्यन्वयः १

भा॰पं॰ अर्द्धांगीकारेणपरिहरति सत्यमिति अनंगीकारपक्षमाह किंस्विति एकेमहात्मानः घटकिराटे नूतनघटे स्थितस्यजलस्येवानवस्थानस्यविस्रंभंविश्वासं वाइत्यनेन महैश्वर्यस्वरूपोपिभगवानृषभो वि॰अ॰
विराट् नैश्वर्याणिस्वकीयानिख्यापयामाससर्ववित् उत्तमानांज्ञापनार्थंधर्मतत्त्वस्यकेशवः तेषामैश्वर्यभोगेहिमनःसक्तिंव्रजेद्यदि । आनंदोमुक्तिगोह्रासंविकर्मकरणाद्व्रजेत् । धर्माधर्मविहीनोपिभगवा
११ नृषभस्ततः तेषांधर्मज्ञापनार्थंनाविश्वक्केपरांस्थितिं देवानांनाशुभाद्ध्रासःशुभात्किंचित्सुखोन्नतिः आधिकारिकजीवानामेवमन्येषुतद्द्वयं अल्पाधिकारिणांतत्रह्रासोपिभवतिध्रुवं अशुभाभावजोन्नाहोम ६
हाधिकारिणामपि अशुभेकृतेनभवतितारतम्याच्चसस्मृतः प्रजायाश्चतथादेवामहाधिकारिणःस्मृताः ऋष्यशीतिस्तथासप्तपितरोप्सरसांशतं गंधर्वाणांतथाराज्ञांविंशदन्यासुजातिषु अल्पाधिकारिणः
प्रोक्ताअनधिकारिणःपरइतिशास्त्रांतरप्रसिद्धंतात्पर्यंज्ञापयति मठकिराटइतिपठित्वावागुरेतिकेचिद्व्याचक्षते तेप्रेक्षकाणांपरिषद्यसंप्रदायज्ञाइतिपरिहसनीयाइति ॥ २ ॥ त्रैलोक्यशिक्षार्थंश्लोकसं
ग्रहणमुक्तमित्याह तथाचोक्तमिति यथामनोविश्वासितपआदेर्विस्रंसनंभवतितथाचोक्तमित्यर्थःऐश्वरमीश्वरविषयंअनेनसौभर्यादीश्वराणामपियथातपःस्कंदितंतथेतिध्वनयति ॥ ३ ॥ छिद्रमवकाशं
तंमनुक्राप्रानंतरंअरयःक्रोधादयः तेषांचछिद्रंददातीत्यर्थःकृतमैत्रस्यमनसासहेतिशेषः पुंश्चलीपुरुषमात्राभिगामिनीजाया पत्युररीणामुपपतीनांप्रवेशमिव ४ पात्रेप्राप्तेद्रव्यात्यागेच्छालोभः
अतीतदुःखस्मरणनिमित्तचित्तविक्षेपःशोकःवैचित्यंविपरीतज्ञानंमोहः पूर्वस्थितात्संचलनंभयं कर्मणासंसारबंधोयन्मनोमूलंयस्यसतथा कोनुबुधस्तन्मनोममेष्टमितिस्वीकुर्यादित्यर्थः ५ अ

ऋषिरुवाच ॥ सत्यमुक्तंकिंत्विहवाएकेमनसोविस्रंभमनवस्थानस्यघटकिराटइवनसंगच्छंति २ तथाचोक्तम् ॥ नकुर्यात्कस्यचित्सख्यंमनसिह्यनवस्थि
ते ॥ यद्विस्रंभाच्चिराच्चीर्णंचस्कंदतपऐश्वरम् ३ नित्यंददातिकामस्यछिद्रंतमनुयेऽरयः ॥ योगिनःकृतमैत्रस्यपत्युर्जायेवपुंश्चली ४ कामोमन्युर्मदोलोभः
शोकमोहभयादयः ॥ कर्मबंधश्चयन्मूलःस्वीकुर्यात्कोनुतद्बुधः ५ अथैवमखिललोकपालललामोविलक्षणोजडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगव
त्स्वभावोयोगिनांसांपरायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरंजिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाणउपरतानुवृत्तिरुपरराम ६ तस्यहवा
एवंमुक्तलिंगस्यभगवतऋषभस्ययोगमायावसानोदेहइमांजगतीमभिमानाभासेनचंक्रममाणः ७

धुनाप्रासंगिकंमोहंपरिहृत्यप्रकृतमनुसरति अथेति विष्णोःकलेवरत्यागोभूत्यागोन्योनविद्यते कलेवरत्यागोऽन्येषांपंचत्वंसमुदीरितमितिवचनात्सभगवान्स्वकलेवरंस्वाधीनांपृथिवींजिहासुःत्यक्तुमि
च्छन्नुपरराम विरतव्यापारोबभूवेत्यन्वयः कलेवरशब्दस्यप्रतीतएवार्थःकिंनस्यादित्याशंक्य वक्ष्यमाणानांविशेषणानांप्राकृतपुरुषेऽसंभवादुक्तएवार्थउचितइतिभावेनाह अखिलेति अखिललोकपालानां
ललामश्चूडामणिःअनेनाप्राकृतत्वंकथमवगतमित्यतउक्तं विलक्षणइति लोकविपरीतलक्षणःअस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादेः कथंतर्हितस्यप्रभावोनलक्ष्यतइत्यतउक्तं जडवदवधूतेति किमतःप्रयोजनमतउ
क्तं योगिनामिति सांपरायविधिंमोक्षसाधनप्रकारं उपहितस्यास्यशिक्षाकथंमोक्षोपयोगिनीस्यादित्यतउक्तमात्मनीति आत्मानंस्वस्वरूपमात्मनिब्रह्मणि अनर्थांतरभावेनभिन्नोनास्मीतिमनसाअसंव्यवहितं ११
व्यवधानरहितमन्वीक्षमाणोऽनुभवन्नुपरतानुवृत्तिः निवृत्तविषयानुवृत्तिःनिवृत्तमुक्तयन्यवस्थोवा नित्यमुक्तयवस्थत्वादिति ६ इदानींहरेर्देहःसच्चिदानंदत्वेनतदभिन्नइतिदर्शयितुंतस्यसंचरणप्रकारंवक्ति
तस्यहवेति एकदर्षभस्यदेहइमांजगतींविचचारेत्यन्वयः मुक्तलिंगस्यवर्णाश्रमादिलक्षणरहितस्य भौतिकशरीररहितस्यवा योगमायायोगसामर्थ्यं तस्यावसानंकाष्ठोत्कर्षोयस्यसतथा देहस्यजडस्यसं
चरणंकथंघटतइत्यतउक्तमभिमानाभासेनेति अभितोज्ञानप्रकाशेनचंक्रममाणःपुनःपुनःपादक्षेपंकुर्वाणःज्ञानात्मकत्वात्गमनादिक्रियांकुर्वाणइत्यर्थः अनेनदेहदेहिनोरभेदोपिसूचितइति ७

कस्मात्कान्देशानुद्दिश्यगमनमित्यतउक्तं कांकटकर्णाटकादिति कांकटकर्णाटकाद्भीमरथ्युपपदनदीमातृकदेशाद्दक्षिणकर्णाटकान्सौराष्ट्रादिदेशान्स्वेच्छयोपगतः तत्रनागपुरग्रामात्पूर्वतउत्तरन
दीनामास्ति तस्यानिकटेकुटचाचलस्यकुटचपर्वतस्यप्राचीनसानौविद्यमाने उपवनेस्थितआस्यकृताश्मकवलः मुखांतर्गतपाषाणग्रासः असंवीतोवस्त्राद्यावरणरहितः उन्मादेसतिपुमान्यथाचेष्टतेतथेत्यर्थः ८
इदानींतस्यदेहत्यागव्याजेनदावाग्निनिविष्टस्यजगत्संहारप्रकारमाह अथेति समीरवेगेनविधुताअन्योन्यमाकंपितायेवेणवःवंशास्तेषांनिकर्षोन्निष्पेषणाज्जातोयोदवानलोज्वलज्जिह्वयादिवमालेलि
हानस्तेनाग्निनासाधनेनसहभगवांस्तदुपवनंददाहेत्यन्वयः वनमित्युपलक्षणंजगदपीतिशेषः अत्रप्रतीतमनंगीकृत्यान्यार्थांगीकारेकिंप्रमाणमत्रोच्यते ज्ञानानंदात्मकोदेहऋषभस्यमहात्मनः ताह
शेनैवमनसाक्रमंश्चकुटचाचले दावाग्निमनुविश्याथतत्रस्थःप्रादहज्जगदिति कालांतरभाविनोविश्वसंहारस्येदानीमयंकर्तेतिकथंयुज्यतइतिचेन्न तद्देहित्वेनाग्नेरभिव्यज्यतत्रस्थितस्यतस्ययोगात् तदु
क्तं एवमग्नेरभिव्यक्तस्तस्थौविष्णुःसनातनइति नकेवलंविश्वक्षयपर्यंतमेवस्थितंकिंतुपश्चादपिमतं तर्हिस्वमाहात्म्यंकिंनप्रकटितमितिचेन्न भूमाववतारस्यदेवशिक्षणार्थत्वेनधर्माणामप्राकट्यस्यस्वधर्मत्वात्
ऋषभत्वेनसंगोथधर्मानचापितत्रगःआस्तेसवासुदेवात्मावासुदेवोहमित्यजः सदास्थितइत्यनेनस्वरूपज्ञानस्यकदापितिरोभावोनास्तीतिसूचितं निर्लेपेनसर्वज्ञेनसर्वोत्तमेनहरिणाकिंप्रयोजनमकारीतिचे
न्न असुरजनमोहनार्थत्वात् ९ किमनेनतदभूदितितत्राह यस्येति जनानुपशिक्ष्यउत्कृष्यमाणेवर्धमानेभवितव्येनाविधिनानिजमनीषयेत्यनेनार्हस्यासुरत्वमसूचि मंदोनिर्भाग्यइत्यनेनआनंदा

एकदातुकांकटकर्णाटकाद्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतःकुटचाचलोपवनेआस्यकृताश्मकवलउन्मादइवमुक्तमूर्द्धजोऽसंवीतएवविचचार ८ अ
थसमीरवेगविधुतवेणुनिकर्षोपजातोदावानलस्तद्वनमालेलिहानःसहतेनददाह ९ यस्यकिलानुचरितमुपाकर्ण्यकांकटकर्णाटकानांदक्षिणकर्णाटकानां
राजार्हनामोपशिक्ष्य कलावधर्मउत्कृष्यमाणेभवितव्येनविमोहितःस्वधर्मपथमकुतोभयमपहायकुपथंपाषंडमसमंजसंनिजमनीषयामंदःसंप्रवर्त्तयिष्यते
१० येनहवाकलौमनुजापसदादेवमायाविमोहिताःस्वविधिनियोगशौचाचारविहीनादेवहेलनादीन्यपव्रतानिनिजेच्छयागृह्णानाअस्नानानाचमनाशौच
केशोल्लुंचनादीनिकलिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियोब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाःप्रायेणभविष्यंति ११

त्मपुरुषार्थशून्यइतिध्वनयति भगवन्मततात्पर्यंनजानातीतिवाउपाकर्ण्येत्यनेनस्थितिंतांतुशुश्रावार्हेदुरात्मवानितिवाक्यंस्मारयति पाखंडमद्वैतमसमंजसंजैनमतमित्यनेनशास्त्रद्वयमनेनाकारीति
सूचितं तदुक्तं पूर्वंतुपौंड्रकोनामावासुदेवःसुदुर्मतिः जातिस्मरोद्विधाशास्त्रंपाखंडंनिर्ममेनृपः एकंतुवासुदेवाख्यंवासुदेवोहमित्यपि कुत्सितंवासुदेवत्वप्रतिपादकमात्मनः लोकार्थंचापरमितिच
कारार्हतनामकमिति अनेनार्हस्यपूर्वजन्मनिपौंड्रकाख्यासुरत्वंस्पष्टीकृतं वासुदेवोहमित्यात्मनोजीवस्यवासुदेवत्वप्रतिपादकवासुदेवाख्यंकुत्सितमेकंशास्त्रं परमार्हतनामकंलोकार्थमाहिंसाधर्मप्रतिपा
दकमपरंचकारेत्यन्वयः १० शास्त्रस्यप्रचयगमनमाह येनेति येनशास्त्रद्वयेन हवाइतिनिपातद्वयेनतत्प्रशिष्येणक्रमुणाविरचितेनशास्त्रेणेतिस्मारितं तदुक्तं तत्प्रशिष्यःक्रमुर्नामनजानंस्तन्मतंपरं
वासुदेवात्मतांसर्वजीवानामवदत्कुधीः कण्वाख्यंशास्त्रमकरोदभेदप्रतिपादकं कुशास्त्रंसर्ववेदानांविरुद्धंतामसालयं तद्दृष्ट्वाद्यापिवर्तंतेवर्तिष्यंतितथाकलौ । अशौचाअव्रताचारावासुदेवोहमित्य
पीति एतदभिप्रायेणास्नानेत्याद्युक्तं मनुजापसदामनुष्याभासाः स्वाविधिःस्वकीयोवेदः तस्यनियोगंलिंगाद्यर्थोमलवद्वाससानसंवदेतेत्यादिकः तेनविहितःशौचाद्याचारः विष्ण्वादिदेवानांहेलनादीन्यभद्द
र्शनावज्ञानादीन्यपव्रतानिवेदविरुद्धव्रतानि स्वेच्छयाप्रमाणंविना किंचास्नानादीनियद्धृतंतः निमित्तमाह कलिनेति देवहेलनादिविशिनष्टि ब्रह्मेति ११

तत्फलमाह तैरपीति तैर्हेलनादिभिःक्रियमाणयाऽर्वाक्तनयानीचर्यांधपरंपरयानिजलोकयात्रयास्वप्नमनोरथकल्पितव्यवहारेण स्वशरीरजीविनेनवा तएव ानास्थाःएकदापिव्यापारमंतरेणनस्थिताः
हिशब्देनांधेनैवनीयमानायथांधाइतिश्रुतिंप्रमाणयाति १२ नकेवलमसुरमोहनार्थः किंतुस्वपादमूलशरणजनस्यमुक्तिसाधनार्थोपीत्याह अयमिति रजसागुणेनोपप्लुतस्यउपप्लुतस्यसाधु
जनस्यकैवल्यशिक्षणार्थोमुक्तिसाधनाशिक्षणाभिप्रायइत्यन्वयः कुतइतितत्राह तस्येति तस्यकैवल्यसाधनोपदेशस्यानुगुणाननुरूपानित्यर्थः १३ सप्तद्वीपेषुनवसुवर्षेषुएतद्भारताख्यंखंडमधिपुण्य
माधिकपुण्यसाधनं उपलक्षणमेतत् पापसाधनंचेति तदुक्तं विशेषाद्भारतेपुण्यंचरेयुःपापमन्यथा तथैवभगवद्भक्तिपृथिव्यांनान्यवर्षगाइति अनेनादृष्टसाधनमेतदन्यानिभोगसाधनानीतिविशेषउ
क्तइतिज्ञायते अवतारवंतिप्रकाशवंति १४ प्रैयव्रतः प्रियव्रतसंबंधी पुराणपुरुषेणावतीर्णेनाकिंप्रयोजनमभूदत्राह पुरुषइति अकर्महेतुंमोक्षहेतुंमोक्षकारणंधर्मंलोकशिक्षार्थंचचारेतियद्यस्मात्तस्मादि
तिशेषः पूर्णपुरुतत्सनोतिददातीतिपूर्णफलंमोक्षंददातीत्यर्थः इतिकर्तरिडः डप्रत्ययेनटिलोपः १५ ऋषभोनामकश्चिद्योगीनहरिरितितत्राह कोन्विति अभवायमुक्तये लोकशिक्षणार्थमे
वधर्माचरणं नतुतत्फलापेक्षयेत्याह यद्योगमायामिति श्रीहरिप्रेरणयाकृतप्रयत्नाः महापुरुषाः येनोदस्तांनित्यनिरस्तांयोगमायां अणिमादिबाह्ययोगफलंस्पृहयंतीतियद्यस्मात्तस्माल्लोकशि
क्षणार्थंधर्ममाचरतोस्यकाष्ठांस्वरूपभूतांयोगशक्तिं हरिमंतरेणापरःकोनुयोगीगच्छेन्नकोपीत्यन्वयः नित्योदस्तायोगशक्तिरनपेक्ष्यंफलंयतः नित्यस्वरूपभूतापिबहिःफलविवर्जनात् अकर्मेतुच्य

तैरपिह्यर्वाक्तनयानिजलोकयात्रयांधपरंपरयातएवानास्थास्तमस्यंधेस्वयमेवप्रपतिष्यंति १२ अ यमवतारोरजसोपप्लुतकैवल्यशिक्षणार्थःतस्यानुगुणा
न्श्लोकान्गायंति १३ अहोभुवःसप्तसमुद्रवत्याद्वीपेषुवर्षेष्वधिपुण्यमेतत् ॥ गायंतियत्रत्यजनामुरारेःकर्माणिभद्राण्यवतारवंति १४ अहोनुवंशो
यशसावदातःप्रैयव्रतोयत्रपुमान्पुराणः ॥ कृतावतारःपुरुषःसआद्यश्चचारधर्मंयदकर्महेतुम् १५ कोन्वस्यकाष्ठामपरोनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवाययो
गी ॥ यद्योगमायाःस्पृहयंत्युदस्तांमहत्तमायेनकृतप्रयत्नाः १६ इतिहस्मसकलवेदलोकब्राह्मणगवांपरमगुरोर्भगवतऋषभाख्यस्यविशुद्धाचरितंपुं
सांसमस्तदुश्चरिताभिहरणंपरममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृणोत्याश्रा वयतिवावहितोभग वतितस्मिन्वासुदेवेएकांततोभक्तिरनयोरपिसम
नुवर्तते १७

तेयद्वन्मोक्षःफलविवर्जनादितिवचनात् उदस्तामितिविशेषणाद्योगमायामिंद्रजालमुच्यतइत्येतान्निरस्तं तस्मादणिमादियोगशक्तिर्नित्योदस्ता कुतःफलमनपेक्ष्यमितियतः । तर्हिहरेःस्वरूप
भूताणिमादिशक्तिर्नास्तिकिमित्यतउक्तं नित्येति यद्यपिस्वरूपभूताणिमादिशक्तिरस्तितथाप्यन्येच्छाविषयाणिमादियोगमायाबहिर्नित्यस्वरूपशक्तेःपृथक्फलविवर्जनात्क्रियासाध्यफलानिच्छ
त्वात् तत्रदृष्टांतः अकर्मेति यथामोक्षस्त्वकर्मेतिवदंतितत्फलानिच्छत्वात् तथात्रेति १६ ननुकृष्णादिचरितवदस्यचरितमापयादिसंसारनाशनंस्यात्तदायमपिश्रीनारायणांशइतिनिश्चयेनानिरु
पचरितभक्तिःस्यात्तत्कथमितिशंकांपरिहरन्नुपसंहरति इतीति इतिशब्दःप्रभूतिवचनःहस्मेतिनिपातौश्रद्धातिशयजननार्थौ । नकेवलंरामाद्यवतारवद्दुष्टभंजनःकिंतुव्यासाद्यवतारवज्ज्ञानस्योपदेष्टे
तिज्ञापनायपरमगुरोरिति । विशुद्धाचरितंकथितमितिशेषः इदमाचरितंविशेषतःशुद्धमेवनतुदुष्टमर्हादयस्तुतात्पर्यापरिज्ञानादन्यथागृहीतवंतइतिनतेनाशुद्धश्रद्धाकर्तव्येतिविज्ञापयितुंविशुद्धे
वि कुतएतदितितत्राह पुंसामिति दुश्चरिताभिहरणंपापकर्मनाशनं नकेवलमेतदेवफलमन्यच्चास्तीत्याह परमेति ननुफलोपपोगित्वेपुक्तमखिलं तत्कथमत्राह इदामिति उपचितयानुदिनमेध
मानयाइदमेवश्रेयइत्यंतःकरणधर्मःविशेषःश्रद्धा अनयोःश्रोतृप्रवक्त्रो.अपिशब्दात्पठतः वासुदेवेनिर्द्वंद्वाभक्तिःसमनुवर्ततइत्यन्वयः १७

नन्वितरेषुसाधनेषुसत्स्विस्वयमेवकिंविशेष्योच्यतइत्याशंक्यसामान्यमुक्तेरस्याःपरमानंदहेतुत्वादित्याह यस्यामिति कवयोयस्यांभक्त्यांस्वात्मानंमनस्तापयंतस्तयैवभक्त्याजातया परयोत्कृष्टयानिर्वृत्याऽ
त्यंतिकमापवर्गिकमपवर्गसंबंधिनंपुरुषार्थंस्वयंस्वतएवप्राप्तमपिनैवाद्रियंते कुतोनाद्रियंतेतत्राह भागवतत्वेनेति भक्त्याभागवताभगवतोहरेर्विशेषप्रियाइतिभावेनैवपरिसमाप्ताःपूर्णाःसर्वार्थाःयेषांतेतथा
स्नापनेनिमित्तमाह अविरतेति अविरतानिनिरंतराणिविविधानिवृजिनानिदुःखानियानितैर्युक्तोयःसंसारःजननमरणलक्षणः तन्निमित्तसंतापेनोपतप्यमानंदंदह्यमानं अनुसवनंसर्वदामुक्तेःपूर्वंतस्यामना
दरंकुर्वतांपश्चादानंदोत्कर्षःस्यादित्येतमर्थंहिशब्देनाह। ब्रह्मणोन्यस्यनोपूर्णोदद्याद्भक्तिंजनार्दनः मुक्तिंददातिसर्वेषामुच्चानांकोन्नधीशितेत्यनेन नाद्रियंतेतुयेमोक्षंपूर्वंतेषांपरंसुखम् स्वयोग्यंव्यज्यते
मुक्तौतच्चोक्तंतारतम्ययुगित्यनेनचात्रतात्पर्यमवगंतव्यं १८ भगवतिक्रियमाणायाभक्तेर्निर्वृतिजनकत्वेनपुरुषार्थत्वं यतोतस्तस्यामुक्तेरप्यतिदौर्लभ्यमाह राजन्निति एवंगुरुत्वादिकमस्तुतथाप्यविगानेनमु
क्तिंप्रयच्छतिकर्हिचित्स्मकदापिब्रह्माणंविनानकस्मैचित्पूर्णभक्तियोगंप्रयच्छतीत्यन्वयः ब्रह्मणोन्यस्यनोपूर्णोदद्याद्भक्तिंजनार्दनइत्यादेः अर्जुनादीनांज्ञानोपदेष्टृत्वेनगुरुत्वम् १९ सिंहावलोकन्यायेनाव

यस्यामेवकवयआत्मानमविरतंविविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनंस्नापयंतस्तयैवपरयानिर्वृत्याह्यापवर्गिकमात्यंतिकंपरमपुरुषार्थमपिस्व
यमासादितंनैवाद्रियंतेभागवतत्वेनैवपरिसमाप्तसर्वार्थाः १८ राजन्पतिर्गुरुरलंभवतांयदूनांदैवंप्रियःकुलपतिःक्वचकिंकरोवः ॥ अस्त्वेवमंगभगवान्
भजतांमुकुंदोमुक्तिंददातिकर्हिचित्स्मनभक्तियोगम् १९ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णःश्रेयस्यतद्रचनयाचिरसुप्तबुद्धेः ॥ लोकस्ययःकरुणयाभयमा
त्मलोकमाख्यान्नमोभगवतेऋषभायतस्मै २० इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६ श्रीशुकउवाच ॥ भरतस्तुमहाभागवतोयदाभगवतावनितल
परिपालनायसंचिंतितस्तदनुशासनपरःपंचजनींविश्वरूपदुहितरमुपयेमे १ तस्यामुहवाआत्मजान्कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनःपंचजनयामासभूतादिरि
वभूतसूक्ष्माणि २ सुमतिंराष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणंधूम्रकेतुमितिअजनाभंनामैतद्वर्षंभारतमितियतआरभ्यव्यपदिशंति ३ सबहुविन्महीपतिःपितृपि
तामहवदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणिवर्तमानाःप्रजाःपर्यपालयत् ४

तात्प्रयोजनमाह नित्येति अतद्रचनयाश्रेयोविरुद्धकर्मणा श्रेयसि चिरसुप्तबुद्धेःनष्टज्ञानस्यलोकस्यज्ञानग्रहणयोग्यजनस्य योभगवानात्मालोक्यतेदृश्यतेइत्यात्मज्ञानंमुक्तिसाधनंआख्यादाचख्यौतस्मा
ऋषभायनमइत्यन्वयः ऋषभोक्तार्थेविस्रंभायऋषभंविशिनष्टि नित्येति नित्यमनुभूतःपरोक्षीकृतोनिजलाभः स्वरूपानंदोयस्तेननिवृत्तातृष्णायस्यसतथोक्तः अनेननित्यानंदज्ञानपूर्णत्वेननित्यसिद्धाखि
लपदार्थविशेषत्वाच्चदुक्तावाप्तिःसुतरांसंभवतीतिज्ञायते २० इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजयध्वजकृ०टीकायांषष्ठोध्यायः ६ श्रीनारायणप्रसादजनकज्ञानसाधनकर्मकरणप्रकारोनिरूप्यतेस्मिन्नध्याये
तत्रादावृषभेसाक्षान्नारायणावतारेराज्यरक्षणकर्मणोनिवृत्तेतत्पुत्रोभरतःकिमकार्षीदित्याशंक्यभगवद्भक्तकथायाअपिश्रीहरिकथांतरभूतत्वात्तत्कथाप्रसंगःक्रियते भरतस्त्विति तुशब्दइतरराजकथायाअ
स्यकथायाविशेषंवक्ति संचिंतितःसंमंत्र्याभिषिक्तःसंमंत्रणेतुसंचिंतावचार्यामभिषेचनइत्युत्पलमालायां तस्यऋषभस्यानुशासनमाज्ञा १ पंचसंख्यामात्रत्वेदृष्टांतमाह भूतादिरिवेति भूतादिस्तामसाहंकारः
भूतसूक्ष्माणिशब्दादीनिचेतनस्यचेतनदृष्टांतापेक्षायांभूतादिःपरमात्मा भूतसूक्ष्मशब्दवाच्यान्शब्दाद्यभिमानिदेवानिव २ यतोभरतात् ३ ४

आहितःप्रतिष्ठितोग्निर्येनसआहिताग्निः अग्निहोत्रादयःप्रकृतयःपशुसोमादयोविकृतयः समग्रांगयुक्तानिकर्माणिप्रकृतयःएकदेशांगयुक्तानिविकृतयःपशुभिरेवक्रियमाणाअश्वमेधादयः सोमरसैरेवक्रियमा
णाःसोमयागाः चत्वारोहोतारोयत्रतच्चातुर्होत्रं तल्लक्षणविधानेन ५ प्रचरत्सुकुर्वाणेषुअध्वर्युषु अतएवनानायोगेषुदेवताध्यानलक्षणेषुयजनाद्युपायेषुवा क्रियमाणेषुसत्सु यदपूर्वंक्रियाफलंधर्मसंज्ञं
तद्वासुदेवेभावयानः हर्यंधीनत्वेनसमर्पयन्सयजमानोयेहरेश्चक्षुराद्यवयवेभ्यउत्पन्नास्तान्यज्ञभाजोयज्ञभागाधिकारिणोदेवान्सूर्यादीन्पुरुषस्यपूर्णज्ञानस्यहरेश्चक्षुराद्यवयवेषुतदुत्पन्नास्तदाश्रिताइत्यध्य
भावयदचिंतयदित्यन्वयः कदा अध्वर्युभिर्हविःषुगृह्यमाणेषुसत्सु कर्मांगत्वेनवासुदेवेसमर्पणंनत्विष्टत्वेनेत्यतउक्तं परेति सर्वदेवतानांलिंगभूताःप्रकाशकायेमंत्रास्तेषांवज्रधरत्वादीनांतन्नाम्नांवाअर्थ
नियामकतयाऐश्वर्याद्यर्थप्रेरकत्वेन मुख्यकर्तरिअभ्यर्हितत्वाच्चेत्युक्तंयज्ञपुरुषइति नचेदंसगुणफलप्राप्तयइत्याह परेति कषायःपापं ६ अधुनाकर्मणासाध्यफलमाह एवमिति भगवदर्पणे

ईजेचभगवंतंयज्ञपुरुषंक्रतुभिरुच्चावचैःश्रद्धयाहिताग्निरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानांप्रकृतिविकृतिभिरनुसवनंचातुर्होत्रविधिना ५ संप्रच
रत्सुनानायोगेषुविरचितांगक्रियेषुअपूर्वंयत्तत्क्रियाफलंधर्माख्यंपरब्रह्मणियज्ञपुरुषेसर्वदेवतालिंगानांमंत्राणामर्थनियामकतयासाक्षात्कर्तरिपरदेवतायां
भगवतिवासुदेवएवभावयानःआत्मनःपुण्यमृदितकषायोहविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषुसयजमानोयज्ञभाजोदेवास्तान्पुरुषावयवेष्वध्यभावयत् ६ एवंकर्म
विशुद्धिविशुद्धसत्वस्यांतर्हृदयआकाशशरीरेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवेमहापुरुषोपलक्षणैःश्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षितेनिजपुरुषहृदु
ल्लिखितेनात्मनात्मनिपुरुषरूपेणविरोचमानेउच्चैस्तरांभक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत ७ एवंवर्षायुतसहस्रपर्यंतावसानावासितकर्मनिर्वाणावसरोधिभु
ज्यमानंस्वतनयेभ्योरिक्थंपितृपैतामहंयथादायंविभज्यस्वयंसकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतनात्पुलहाश्रमंप्रवव्राज ॥ यत्रहवाभगवान्हरिरद्यापितत्रत्यानां
निजजनानांवात्सल्येनसन्निधाप्यतेइच्छारूपेण ८ यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदीनामसरित्प्रवरासर्वतःपवित्रीकरोति ९ तस्मिन्वावकि
लसएकःपुलहाश्रमोपवनेविविधकुसुमकिसलयतुलसिकांबुभिः ॥ कंदमूलफलोपहारैश्चसमीहमानोभगवतआराधनंविविक्तउपरतविषयाभिलाषउप
भृतोपशमःपरांनिर्वृतिमवाप १०

मकर्मणःशुद्धिस्तयाशुद्धंसत्वमंतःकरणंयस्यसतथा तस्यांतर्हृदयेआकाशशरीरेसूक्ष्मरूपेब्रह्मण्यपरिच्छिन्नेमहापुरुषस्यहरेरुपलक्षणैःचिह्नैर्महापुरुषंश्रीनारायणोयमितिउपलक्षयंति ज्ञापयंति महापु
रुषोपलक्षणैर्वा स्वभक्तानांहृद्युल्लिखितेनस्फुरितेनात्माकारेण कीदृशःसइत्यतआह पुरुषरूपेणेति आत्मनिस्वस्मिन्नेधमानरयावर्द्धमानवेगा ७ भरतस्यवैराग्योपजृंभणप्रकारमाह एवमिति व
र्षायुतसहस्रावसानेअवसितस्यप्रारब्धकर्मणोनिर्वाणावसरःनाशलक्षणोयस्यसतथा रिक्थंराज्याख्यवित्तं सकलसंपन्निकेतात्सर्वसमृद्ध्याश्रयान्निकेतनाद्गृहात् पुलहाश्रमंशालग्रामक्षेत्रं नतत्रान्या
धीनत्वेनसन्निधानमित्यभिप्रायेणोक्तमिच्छेति ८ कीदृशमिच्छारूपमित्यतस्तद्विवृणोति यत्रेति यत्रचक्रनदीनामसरित्प्रवरा उभयतोनाभिभिरूर्ध्वाधश्चक्रांकितैर्दृषच्चक्रैःशिलासमूहैःसर्वतःपवित्री
करोतीत्यन्वयः ९ सएकस्तस्मिन्पुलहाश्रमोपवनेपरांनिर्वृतिमवापेत्यन्वयः उपहृतःसंहृतःपूर्णःउपशमोभगवन्निष्ठायस्यसतथा १०

१३

प्रवर्द्धमानानुरागभारेणहृतंगतंहृदयशैथिल्यंसंशयलक्षणंयस्यसतथा आत्मनिदेहेरोमपुलककुलकःरोमांकुरसमूह.औत्कंठ्यमंतःकरणधर्मविशेषःतेनप्रवृत्तमुत्पन्नंप्रणयबाष्पमानंदाश्रुतेननिरुद्धावलोकन
यनंयस्यसतथा निजरमणारुणचरणारविंदयोरनुध्यानेनोपचितेनप्रवृद्धेनभक्तियोगेनपरिप्लुतपरमाह्लादश्चासौगंभी रहृदयावगाढधिषणश्चेतिसतथोक्तः गभीरहृदयेविष्णाववगाढामग्नाधिषणाबुद्धि
र्यस्यसतथा यद्वा परिप्लुतंपरमाह्लादंगभीरहृदयंयस्यसतथा अतएवहरावषगाढाधिषणायस्यसतथा ११ ऐणाजिनवाससाकृष्णाजिनाख्यवस्त्रेणानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापे
नचसूर्यइवविरोचमानः १२ एतन्मंत्रार्थवाचकंपद्यमाह परोइतिअथोशब्दवत्परोशब्दोऽव्ययंनाम रजसःप्रकृतेः परोपरःउत्तमः निरस्तरजोगुणोवा सावितःजगतःकर्तःजातंसर्ववेत्तीतिजातवेदाः वे
दस्तस्यसंबुद्धिर्जातवेदःवेदप्रतिपाद्यत्वाद्वेदस्यगर्भः वेदस्यतनयइत्यर्थः भगवानिदंजगज्जजानजनयामास किमुपकरणमत्राह मनसेति अनेनसवितृशब्दार्थोलक्षितः ।नियंतृत्वमप्यस्यैवेत्याह स्वरेतसेति
स्वरेतसावीर्येणादः ब्रह्मादिजगत्प्रविश्यास्थितःदुःखिजगत्संबंधेनदुःखलेशोपिनास्तीत्याह हंसामिति सर्वस्यदुःखहंतृत्वाद्धंसः तंस्वंस्वतंत्रं गृध्राणांजीवानामृषभंस्वामिनं गृधुअभिकांक्षायामितिधातुः

तयैवमविरतपुरुषपरिचर्ययाभगवतिप्रवर्द्धमानानुरागभारहृतहृदयशैथिल्यःप्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलकःऔत्कंठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनि
रुद्धावलोकनयनोभिरेमे ॥ एवंनिजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानेनोपचितभक्तियोगपरिप्लुतपरमाह्लादगभीरहृदयावगाढधिषणस्तांविक्रियमाणांभगव
त्सपर्यांनसस्मार ११ इत्थंधृतभगवद्व्रतऐणाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेनचविरोचमानःसूर्यइवभगवंतंहिरण्मयंपुरुषंददर्श
सूर्यमंडलेप्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच १२ परोरजःसवितर्जातवेदोवेदस्यगर्भोमनसेदंजजान ॥ स्वरेतसादःपुनराविश्यचस्वंहंसंगृध्राणामृषभंसंगृणीमः १३
॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेसप्तमोऽध्ययः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एकदातुमहानद्यांकृताभिषेकनैगमिकावश्यकोब्रह्माक्षरम
भिगृणानोमुहूर्तत्रयमुदकांतउपविवेश ॥ तत्रतदाराजन्हरिणीपिपासयाजलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम ॥ तयापेपीयमानेउदकेतावदेवाविदूरेगनदतो
मृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरउदपतत् १ तमुपश्रुत्यसामृगवधूःप्रकृतिविक्लवाचलितनिरीक्षणासुतरामपिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदयापारिप्लवदृष्टिरगत
तृषातिभयात्सहसोच्चक्राम २

जीवानांसर्वाकांक्षाहि एवंविधंत्वांसंगृणीमः स्तुमइत्यन्वयः परोरजारजस्कत्वात्त्रयीडयत्वात्त्रयीसुतः गुणात्ययात्तुरीयश्चजातवेदाश्चसर्ववित् हंसोदुःखादिहानेनजीवेशत्वाच्चगृध्रराट् कालःसर्वनियंतृत्वा
त्परमात्माप्रकीर्तितइतिवचनात्उक्तएवार्थः परोरजाइत्यनेनशताक्षरगायत्रीप्रतिपाद्योनारायणोममेष्टदेवतेत्युक्तं परोरजारजस्कत्वादित्यत्रारजस्कत्वादितिपदच्छेदश्छांदसत्वाद्युक्तइतिसंतोष्ट
व्यम् १३ इतिपंचमस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ सत्संगातिमंतरेणेतरसंगातिःसंसारहेतुरितिएतन्निरूप्यतेस्मिन्नध्याये तत्रभरतस्यैणशावसंगत्यानर्थप्रकारंकथयितुमु
पक्रमते एकदेति अभिषेकःस्नानमावश्यकंमूत्रपुरीषोत्सर्जनादिनैगमिकंनित्यकर्म अत्रक्रमस्त्वविवक्षितःएतावत्करोतीतिक्रियमाणमनुष्ठानंनैगमिकंसंध्यानुष्ठानमावश्यकमितिवा ब्रह्माक्षरंप्रणवः गाय
त्रीवाअघमर्षणसूक्तंवा जलाशयाभ्याशंनदीसमीपं तावत्तदानींमृगपतिः व्याघ्रः १ प्रकृत्यास्वभावेनविक्लवापारवश्योपेता ॥ अतएवचालितानिरीक्षणाचंचलावलोकना हरेर्व्याघ्राद्भयाभिनिवेशः भयोद्वे
गःतेनव्यग्रंभ्रांतंहृदयंयस्याःसातथा हरिर्व्याघ्रेपंचमुखेभेकेसूर्यसमीरयोरिति अतएवपारिप्लवदृष्टिः चंचलदृष्टिःतृषेतिटावंतः उच्चक्रामोत्पपात २

अंतर्वत्न्यागर्भिण्याः उरुणाभयेनावगलितोनिर्गतः स्रोतसिप्रवाहे प्रस्रवणंप्रसारउत्सर्पणमुत्पतनंहरिभयंचखेदश्चएतैरातुरादर्यांमहागर्ते कृष्णसारसतीकृष्णमृगप्रिया ३ एणकुणकंमृगबालकं अ
पविद्धबंधुंत्यक्तबंधुजनं मृतामातायस्यसतथातम् ४ पोषणंतृणादिदानेन लालनमुत्संगारोपणादिना अनुध्यानंक्षेमचिंतनंपोषणाद्यनुचिंतनंवायमाअहिंसादयः पुरुषपरिचर्यादयोविष्णुपूजादयः
उदवसन्उत्सन्नाबभूवुः ५ ईश्वररथचरणस्यकालचक्रस्यपरिभ्रमणरयेणगमनागमनवेगेनमामांगोपायनंगोप्तारंरक्षितारं शरणंप्राप्तस्योपेक्षयामहान्दोषोभवतीतिदोषविदुषा ६ मृगपोषणादिनाभग

तस्याउत्पतंत्या अंतर्वत्न्याउरुभयावगलितोयोनिगतोगर्भःस्रोतसिनिपपात ॥ तत्प्रस्रवणोत्सर्पणभयखेदातुरास्वगणेनवियुज्यमानाकस्यांचिद्दर्यांकृष्णसा
रसतीनिपपातचाथममार ३ तंत्वेणकुणकंकृपणंस्रोतसाचोह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धबंधुंबंधुरिवानुकंपयाराजर्षिर्भरतआदायमृतमातरमित्याश्रमपदमा
नयत् ४ तस्यहवाकुणकउच्चैस्तरांतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनप्रीणनलालनानुध्यानेनात्मनियमाःसहयमाःपुरुषपरिचर्यादयए
कैकशःकतिपयाहर्गणेनवियुज्यमानाःकिलसर्वएवोदवसन् ५ अथेदमाह अहोबतायंहरिणकुणकःकृपणईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेणस्वगणसुहृद्बंधुभ्यः
परिवर्जितःशरणंचमोपसादितोमामेवमातृपितृभ्रातृज्ञातिभ्योधिकंगोपायनंनान्यंकंचनवेदमय्येवातिविस्रब्धश्चात एवमयामत्परायणस्यपोषणपाल
नप्रीणनलालनमप्यनसूयुनानुष्ठेयंशरण्योपेक्षादोषविदुषा ६ नूनंह्यार्याःसाधवउपशमशीलाःकृपणसुहृदएवंविधार्थेस्वार्थानपिगुरुतरानुपेक्षंते ७ इ
तिकृतानुषंगआसनस्नानाशनशयनाटनस्थानादिषुसहमृगजहुनास्नेहानुबद्धहृदयआसीत् ८ कुसुमकुशसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमा
णोवृकसालावृकादिभ्योभयमाशंकमानःसहहरिणकुणकेनवनमाविशति ९ पथिपथिचमुग्धभावेनतत्रतत्रविषक्तमतिप्रणयभरहृदयः ॥ कार्प
ण्यात्स्कंधेनोद्वहतिएवमुत्संगेउरसिचाधायोपलालयन्परमामवापमुदम् १० क्रियायांनिर्वर्त्यमानायामंतरालउत्थायोत्थाययदैनमभिचक्षीततर्हि
वावसवर्षपतिःप्रकृतिस्थेनमनसातस्मैहाशिषआशास्तेस्वतिस्याद्वत्ससतेसर्वतइति ११ अन्यदातुभृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविणइवकृपणःसकरुणमतितर्षेणह
रिणकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमनुशोचन्किलकश्मलंमहदभिरंभितइतिहोवाच १२ अपिबतसवैकृपणएणबालकोमृतहरिणीसुतोमममानार्यस्यश
ठकितवमतेरकृतसुकृतस्यकृतविस्रंभआत्मप्रत्ययेनतदविगणयन्सुजनइवागमिष्यति १३ अपिक्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवनेशष्पाणिचरंतंदेवगुप्तंद्रक्ष्यामि १४

व्रतुपासनाभंगइतितत्राह नूनमिति ७ इत्युक्तप्रकारेणकृतानुषंगःकृतस्नेहाभिनिवेशः मृगजहुनामृगबालकेन ८ आहरिष्यमाणआनायिष्यन् ९ १० वर्षपतिःभरतखंडनाथः प्रकृतिस्थे
नस्वस्थेन ११ अन्यदाअदर्शने अतितर्षेणअत्युत्कटयाकश्मलंविषादं अभिरंभितआश्रितः १२ आत्मप्रत्ययेनस्वमनःशुद्ध्या तन्ममौदासीन्यं अविगणयन्अविचिंतयन्सुजनःपुत्रइव
१३ क्षेमेणसुखेन १४

नैकचरःअष्टपान्मृगविशेषः १५ निम्लोचत्यस्तंगच्छति मृगवधून्यासःमृगीनिक्षेपलक्षणोर्थः १६ विविधाश्चरुचिराश्चदर्शनीयाश्चानिजाः स्वजातिप्रयुक्ताश्चमृगदारकाणांमृगबालकानांयेविनो
दालीलाविशेषास्तैः १७ क्ष्वेलिकयामृगजातिक्रियययानादविशेषक्रियययावाप्रेमसंरंभेणस्नेहोद्रेकेण प्रणयकोपेनवा सचकितंसभयं पृषतःकृष्णमृगःअपरुषविषाणाग्रेणकोमलशृंगमुखेनलुठतिप
रिवर्तयतिअभिमुखीकरोतीत्यर्थः उपहंतीतिवा लुठउपघातइतिधातुः लुंठतीतिपाठेअनुष्ठानालस्यंकरोतिलुठिआलस्ये १८ आसादितंअवरोपितंहविर्यस्मिंस्तत्तथातस्मिन्बर्हिषिभक्षणादिनादूषितेसति
उपलब्धोभर्त्सितउपरतरभसःशांताभिनिवेशः अतएवावहितकरणकलापःसंवृतसर्वेंद्रियव्यापारसमूहः १९ अनयाभूम्यातपआचरितं तत्‌किमितिशेषः सविनयस्यकृष्णसारतनयस्य तनुतराअति
शयेनाणवश्चसुभगाःसुंदराश्चशिवतमाःसुखतमाश्च खराःपरुषाश्च खुरायेतेषांपदानां निक्षेपचिह्नानांपंक्तिभिर्द्रविणविधुरवद्दरिद्रवदातुरस्य नकेवलंममोपकरोति किंतुद्विजानामपीत्याह आत्मानमि

अपिनत्वकःसालावृकोन्यतमोवानैकचरोजक्षयति १५ निम्लोचतिभगवान्सकलजगत्क्षेमोदयःसूर्योत्मावापिनम ममृगवधून्यासआगच्छति १६
अपिस्विदकृतसुकृतंमामागत्यसुखयिष्यति ॥ हरिणराजकुमारोविविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषंस्वानामपनुदन् १७ क्ष्वेलिकया
मांमुधासमाधिनामीलितदृशंप्रेमसंरंभेणसचकितमागत्यपृषतअपरुषविषाणाग्रेणलुठति १८ आसादितहविषिबर्हिषिदूषितेमयोपालब्धोभीतभीतःसप
द्युपरतरभसऋषिकुमारवदवहितकरणकलापआस्ते १९ किंवाअरेआचरितंतपस्तपस्विन्यानयायदियमवनिःसविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभग
शिवतमखरखुरपदपंक्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्यकृपणस्यममद्रविणपदवींसूचयंत्यात्मानंसर्वतःकृतकौतुकंद्विजानांस्वर्गापवर्गकामानांदेवयजनंकरोति २०
अपिस्विदसौभगवानुडुपएनंमृगपतिभयान्मृतमातरंममृगबालकंस्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकंपयाकृपणजनवत्सलःपरिपालयति २१ एषतेहरिणकुलोप
निधिर्मयागुप्तइति ॥ किंवाआत्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनंमामुपसृत्योपस्रुतमृगीतनयः शिशिरशांतानुरागगुणि
तनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिःस्वधयति २२

ति कृष्णसारतनयस्यपदपंक्तिभिःकृतकौतुकंकृतमंगलमात्मानं द्विजानांदेवयजनंचकरोति इदंमलप्योत्थायबहिर्गत्यापश्यतोहिवचनम् यास्मिन्देशेकृष्णमृगस्तास्मिन्धर्मान्निबोधतेतिस्मृतिः २०
अधुनेंदूदयेप्यनागतंदृष्ट्वातत्प्रलापप्रकारमाह अपिस्विदिति उडुपश्चंद्रएनंमृगबालकंपरिपालयत्यपिस्विदित्यन्वयः २१ किंचरक्षित्वाचाटुकुर्वन्मह्यंप्रयच्छत्यपिस्विदित्याह एषइति उपस्रुतश्चासौमृ
गीतनयश्चेत्युपस्रुतमृगीतनयःउपसृत्यगभस्तिभिर्मांस्वधयतिलेढ्यपिस्विदित्यन्वयः शिशिराणिशीतलानिचतानि अनुरागेणगुणितानिबहुलीकृतानिचतानि निजवदननिर्गतसलिलानि
तान्येवामृतगभस्तयश्चंद्ररश्मयस्तैः किंविशिष्टंमां आत्मजइवात्मजोमृगीतनयस्तस्य विश्लेषनिमित्तोयोज्वरःसंतापःसएवदवदहनःवनाग्निस्तस्यशिखाभिरुपतप्यमानंदह्यमानंहृदयस्थलनलिनं
यस्यसतथातम् ॥ २२ ॥

संगफलमाह इतीति इत्यादिभिलपन्नसः योगतापसोभरतोयोगारंभणतोभगवदाराधनलक्षणात्कर्मणश्चाविभ्रंशितः परिमेोचितइत्यन्वयः केन मृगदारकरूपेणासमंताद्भासतइतितेनस्वारब्धकर्मणामनुष्य
स्यैवमघटमानोमृगेमनोरथः स्नेहविशेषस्तेनाकुलंहृदयंयस्यसतथा इतरथाप्रारब्धकर्माभावे जात्यंतरेऽस्मज्जातिविलक्षणमृगजातावासंगःस्नेहःकथंस्यात् योगोध्यानं तस्यभरतस्य कथंभूतस्यसाक्षा
न्निःश्रेयसस्यप्रतिपक्षतयाविघ्नत्वेनहेतुनापूर्वपरित्यक्तास्त्यक्तुमशक्यहृदयाभिजाताऔरसाःपुत्राःयेनसतथातस्य एवंमृगपोतलालनाद्याकुलचेतसोभरतस्य मरणसमयासत्तिमाह तस्योति अंतरायेणावि
घ्नेनविहतंयोगारंभणंध्यानोपक्रमोयस्यसतथातस्य पोषणादिषुसतानुषंगेणनिरंतरस्नेहाभिनिवेशेनात्मानं श्रीहरिंस्वंवाऽविगणयतोचिंतयतः करालोरभसोवेगोयस्यसतथा २३ इमंलोकंभरतोपाध्युप
लक्षितशरीरंमृगेणसहवर्तमानंविसृज्यइतरमृगवन्मृगशरीरमवाप पूर्वकलेवरमनुतस्यानुकूलत्वेनस्मृताजन्मानुस्मृतिर्जातिस्मृतिर्येनसतथा पूर्वदेहतत्कृतकर्मस्मृतिरित्यर्थः २४ भगवदाराधनस्यसमी
हानुष्ठानंतस्यसामर्थ्येन २५ किमाह अहोइति किंकष्टंतदाह भ्रष्टइति आत्मवत्तानुपथात् आत्मास्वामीममास्तीतिभाववंतआत्मवंतः परमात्मज्ञानिनइत्यर्थः तेषांसमूहःआत्मवत्ता जनताशब्दवच्च

इतिचैवमघटमानमनोरथाकुलहृदयोमृगदारकाभासेनस्वारब्धकर्मणायोगारंभणतोविभ्रंशितः सयोगतापसोभगवदाराधनलक्षणाच्चकथमितरथाजात्यं
तरएणकुणकेआसंगः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतयाप्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्यतस्यैवमंतरायविहतयोगारंभणस्यराजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगा
र्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाविगणयतआत्मानमहिरिवाखुबिलंदुरतिक्रमःकालःकरालरभसआपद्यत २३ तदानीमपिपार्श्ववर्तिनमात्मजं
बंधुमिवानुशोचंतमभिवीक्षमाणोमृगएवाभिवेशितमनाविसृज्यलोकमिमं सहमृगेणकलेवरमनुस्मृतजन्मानुस्मृतिरितरमृगवन्मृगशरीरमवाप २४
तत्रापिहवाआत्मनोमृगत्वकारणंभगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्यभृशमनुतप्यमानआह २५ अहोकष्टंभ्रष्टोहमात्मवत्तानुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसं
गस्यविविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवतः आत्मनिसर्वेषामात्मनांभगवतिवासुदेवेतदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन
कालेनसमावेशितंसमाहितंकार्त्स्न्येनमनस्तत्तुपुनर्ममाबुधस्यरागान्मृगसुतमनुपरिसुस्राव २६ एवंनिगूढनिर्वेदोविसृज्यमृगीमातरंपुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशम
शीलमुनिगणदयितंशालग्रामंपुलस्त्यपुलहाश्रमंकालंजरात्प्रत्याजगाम २७ तस्मिन्नपिकालंप्रतीक्षमाणःसंगाच्चभृशमुद्विग्नआत्मसहचरःशुष्कपर्णतृणवी
रुधावर्त्तमानोमृगत्वनिमित्तावसानमेवगणयन्मृगशरीरंतीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज २८ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेआदिभरतचरितेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स्यानुपथादनुगमनलक्षणमार्गात् आत्मास्यास्तीत्यात्मवान्तस्यभावःआत्मवत्तातस्यानुपथादनुसरणात् पथगतावितिधातोः भ्रष्टः आलंब्यंमुक्त्वाधःपतितःकुतएतदितितत्राह यदिति सर्वेषामात्मना
चेतनानामात्मनिअंतर्यामिणिवासुदेवेभगवति कार्त्स्न्येनकालेनसमावेशितंसमाहितं सन्निधायस्थिरीकृतंयन्ममनः पुनस्तदेवममनःरागान्मृगसुतमनुसुस्रावानुसृतमभूदित्यन्वयः तस्मादितिशेषः १५
विविक्तंचतत्पुण्यसाधनंचतत्अरण्यंविविक्तपुण्यारण्यंतदेवशरणंयस्यसतथातस्यात्मवतोबुद्धिमतः । कथंकार्त्स्न्येनेतिविशेषणंसंगच्छते क्षणार्धमन्यप्रसंगसंभवादितितत्राह तदिति तस्यवासुदेवस्या
नुश्रवणादिषुयोभियोगआग्रहलक्षणःप्रयत्नस्तेनाशून्याअविनाभूताः सफलाः सकलायामाःयस्मिन्सतथातेन २६ निगूढनिर्वेदोंतर्गतवैराग्यः दयितंप्रियंकालंजराद्रिरेः २७ आत्मसहचरएकाकी
मृगत्वनिमित्तस्यदुष्कर्मणः प्रारब्धस्यावसानंनाशमेवगणयंश्चिसयन्संख्यांकुर्वन्नितिवा क्लिन्नमार्द्रमिति २८ इतिपंचमस्कंधेवि०टी०अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रायोवैराग्यसाधनसामग्रीसंपन्नस्यापिब्राह्मणशरीरस्यसतः पुरुषस्यज्ञानान्मुक्तिरित्यभिप्रेत्यास्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तदर्थमुत्पन्नज्ञानस्यापिभरतस्यविप्रतनुत्वप्राप्तिमाह अथेति अथमृगशरीरोत्सर्जे
नानंतरं । कल्याणकरभरतकथोच्यतइतिवा त्यागोदानं देवतामुद्दिश्यद्रव्यत्यागलक्षणोयज्ञोवा संतोषोयदृच्छालाभेनालंबुद्धिः शमाद्यात्मज्ञानांतं तैर्यआनंदस्तेनयुक्तस्य शमादीनामानंदेनसमृद्ध्या
युतस्येतिवाआत्मनःपितुर्गुणसदृशश्रुतादिगुणायेषांतेतथा सोदर्यांगजाः एकस्यामातुःउदरजातत्वात् सोदर्याः अंगजाः पुत्राः १ उत्सृष्टंमृगशरीरंयेनसतथा चरमशरीरेणांत्यदेहेन २ तत्रविप्रजन्म
न्यपि लोकस्यात्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः उद्विजमानः स्वस्थानप्रच्युतिरितिबिभ्यत् गुणविवरणंव्याख्यानं विशेषेणदधतः आत्मनःस्वस्यश्रवणादेःप्रतिघातंविघ्नमाशंसमानः निरू
पयन् अनुस्मृतास्वस्यपूर्वजन्मनामावलिः परंपरायेनसतथा ३ सविप्रःपितातस्यात्मजस्यापिलोकविद्विष्टस्यापिसमावर्तनपर्यंतं सत्रःसंस्कारान्विप्रजातिविहितान्जातकर्मादीन्यथोपदेशंविदधानः
कुर्वाणःपुनरुपनीतस्यशौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभीष्टानपिसमशिक्षयदित्यन्वयः अनभिप्रेताश्चेत्किमित्यशिक्षयदितितत्राह अनुशिष्टेनेति हवाइत्येतौभरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेनकामचारोनदो

श्रीशुकउवाच ॥ अथकस्यचिद्द्विजवरस्यांगिरसप्रवरस्यशमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृ
शश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणानवसोदर्यांगजाबभूवुःमिथुनंचयवीयस्यांभार्यायाम् १ यस्तुतत्रपुमांस्तंपरमभागवतंराजर्षिप्रवरंभरतमुत्सृष्टमृगशरी
रंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः ॥ २ ॥ तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभगवतःकर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणेनचरणारविंदयुगुलम्
मनसाविदधतःआत्मनःप्रतिघातमाशंसमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडबधिररूपेणदर्शयामासलोकस्य ३ तस्यापिह
वात्मजस्यसविप्रःपुत्रस्नेहानुबद्धमनाआसमावर्तनात्संस्कारान्यथोपदेशंविदधानउपनीतस्यचपुनःशौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपिसमशिक्षय
दनुशिष्टेनहिभाव्यंपितुःपुत्रेणेत्यसदाग्रहः ४ सचापितदुहपितृसन्निधावेवसध्रीचीनमिवकरोति ॥ छंदांस्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभिःसप्रणवशिर
स्त्रिपदींसावित्रींग्रैष्मवासंतिकान्मासानधीयमानमप्यसमवेतरूपंग्राहयामास ५ एवंस्वतनुजेआत्मन्यनुरागावेशितचित्तःशौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वन
लशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणकानिकर्माण्यतदभियुक्तान्यपिसमनुशिष्टेनभाव्यमित्यसदाग्रहःपुत्रमनुशशास ॥ पितास्वयंतावदनधिगतमनोरथःकालेनाप्रम
त्तेनस्वयंगृहेप्रमत्तउपसंहृतः ६ अथयवीयसीद्विजसतीस्वगर्भजातमिथुनंसपत्न्यामुपन्यस्यस्वयमनुसंस्थयापतिलोकमगात् ॥ पितर्युपरतेभ्रातरएनम
तत्प्रभावविदस्त्रय्यांविद्यायामेवपर्यवसितमतयोनपरविद्यायांजडमतिरितिभ्रातरमनुशासननिर्बंधान्न्यवृत्सत ७

षायेतिसूचयतः अतएवासदाग्रहइत्युक्तं ४ यत्पित्राशिक्षितंतदेवसध्रीचीनंसमीचीनंरमणीयमिवकिंचिदन्यथा हेत्यनेन अतीतानागतज्ञानीत्रैलोक्योद्धरणक्षमः इत्यादिस्मार्तन्यायमनुसंदधानइवेति
दर्शयति सहप्रणवेनाशिरसात्रिपदीसप्रणवशिरस्त्रिपदीतां असमवेतरूपंअसमंजसरूपंयथातथा छंदांसिवेदान् ५ आत्मावैपुत्रनामेतिश्रुतेरात्मनीतिव्यपदेशः औपकुर्वाणकानिउपकुर्वाणयो
ग्यानि उपकुर्वाणोविवाहःभिक्षाटनंवा अतदभियुक्तानितस्यानपेक्षितानि एवमादीन्यपिकर्माणिग्राहयन्पुत्रमशिक्षयदित्यन्वयः अनागतमनोरथः अप्राप्तनिजाभिप्रायः उपसंहृतोमृतोभूत् ६ अनुसंस्थ
याअनुमरणेनअग्निप्रवेशलक्षणेन त्रय्यांअग्निष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्याद्यायांकर्मप्रतिपादिकायांपर्यवसितमतयः पुरुषार्थबुद्धयः ब्रह्मविदाप्नोतिपरंतमेवंविद्वानमृतइहभवतीत्याद्यायांननिष्णातमतयः अनु
शासननिर्बंधाच्छिक्षालक्षणाग्रहात्न्यवृत्संतनिवर्तितुमैच्छन् ७

अतः परमसौभरतः किमकरोदत्राह सचेति सचैवंविचचारेत्यन्वयः कथंप्राकृतैरित्यस्यविवरणंद्विपदेति चतुष्पदःपशोर्द्विपदत्वमेवविशेषःनतुज्ञानेनतादृशैर्मनुष्यैर्यदाहउन्मत्तेत्यादिनामभिरभिभाष्यमा
णोभवति तदातदनुरूपाण्युन्मत्तादिवचनानुकूलवचनानिभाषतेविष्टितः कर्तुःकर्मानुकूलद्रव्यप्राप्तिमंतरेणकर्मणावेतनतोमौल्येनकर्मानुकूलद्र०पक्षम्येत्यर्थः कदन्नंकुत्सितान्नं अभ्यवहरतिभुंक्तेपरंकेवलं
नेंद्रियप्रीतिनिमित्तं नजिह्वादींद्रियतृप्तिकारणं ८ अत्रहेतुगर्भंविशेषणमाह नित्येति नित्यनिवृत्तदुःखस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदोहमितियःस्वात्मलाभस्तमधिगच्छतीतिसतथोक्तः यद्वा नित्यनिवृत्त
दुःखत्वादिविशिष्टस्वात्मापरमात्मासएवलाभः फलंजानातीतिसतथोक्तः अतएवासंभावितोनुत्पादितोदेहाभिमानोयेनसतथा शुष्कजलनारिकेलफलसमइत्यर्थः ९ उपलिप्तभूमौशयित्वानिद्राकरणंस्थं
डिलसंवेशनंअनुन्मर्दनंदेहमलात्यागः अनुन्मज्जनंअस्नानं कर्पटेनपटच्चीरेणजीर्णवस्त्रेणेत्यर्थः आवृताच्छादिताकटिर्यस्यसतथाउरुमषिणातिमलिष्ठेन १० यदापरतःआहारंप्रतिवेतनतः कर्मेहमान

सचप्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणोयदातदनुरूपाणिप्रभाषतेकर्माणिचसकार्यमाणःपरेच्छयाकरोति ॥ विष्टितोवेतनतोवायाच्ञया
यदृच्छयाचोपसादितमल्पंबहुमृष्टंकदन्नंवाभ्यवहरतिपरंनेंद्रियप्रीतिनिमित्तम् ८ नित्यनिवृत्तदुःखस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगतःसुखदुःख
योर्द्वंद्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः ९ शीतोष्णवातवर्षेषुवृषइवानावृतांगःपीनःसंहननांगःस्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनानुन्मज्जनेनरजसामहामणिरि
वानभिव्यक्तब्रम्हवर्चाःकर्पटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणाद्विजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयाज्ञजनावमतोविचचार १० यदातुपरतआहारंकर्मवेतनतईहमानः
स्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तदपिकरोति ॥ किंतुनसमंविषमंन्यूनमधिकमितिवेद ॥ कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्य
मृतवदारोचयति ११ अथकदाचित्कश्चिद्वृषलीपतिर्भद्रकाल्यैपुरुषपशुमालभतापत्यकामः १२ तस्यहदैवविमुक्तस्यपशोःपदवींतदनुचराःपरिधावंतोनिशि
निशीथसमयेतमसावृतायामनधिगतपशवआकस्मिकेनविधिनाकेदारान्वीरासनेनमृगवराहादिभ्यःसंरक्ष्यमाणमांगिरसप्रवरसुतमपश्यन् १३ अथतए
नमनवद्यलक्षणमवमृश्यतेनभर्तुःकर्मनिष्पत्तिंमन्यमानाबद्ध्वारशनयाचंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदाविकासितवदनाः १४ अथपणयस्तंस्वविधिनाभिषिच्याहतेनवाससाच्छाद्य भूषणानुलेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतंभुक्तवंतंधूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतयावैशससंस्थयामहतागीतस्तुतिमृदं
गपणवघोषेणचतंपुरुषपशुंभद्रकाल्याःपुरतउपवेशयामासुः १५

श्रेष्टमानस्तदास्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्माणिनिरूपितस्तत्कर्मापिकरोति अस्यकर्मणइदंमूल्यंसममिदंविषममिदंअधिकमिदंन्यूनमितिनवेद कणंपाषाणोपेताणुतरतंडुलं पिण्याकंनीरसतिलपिष्टंफलीक
रणमवहननतंडुलतुषं कुल्माषः कीटादिविद्धमाषः वनमाषोवा स्थालीपुरीषंस्थालीतंडुलदग्धान्नं यावनालश्यामाककोद्रवादीन्यादिशब्दगृहीतानिआरोचयतिमधुरीकरोति ११ भक्षितकणादि
जीर्णीकरणंनातिशयितमाहात्म्यंऔषधादिनापितत्संभवादित्याशंक्यविष्णुमाहात्म्यगर्भितंमाहात्म्यांतरमाह अथेति अथान्यमाहात्म्यंवक्ष्यामीतिशेषः १२ दैवविमुक्तस्यअदृष्टोद्बोधकपरमात्मोपेक्षया
क्षीणायुषःनिशीथसमयेमध्यरात्रिकाले अनधिगतपशवःअप्राप्तपुरुषाख्यपशवः केदारान्शालिक्षेत्राणि वीरासनेनमंचेस्थित्वासंरक्ष्यमाणंपालयंतं यत्मत्ययस्तुस्वयंहरिणापाल्यतइतिद्योतनपरः
१३ रशनयारज्ज्वा १४ पणयोवृषलाश्चोरावा स्वविधिनास्वागमोक्तमार्गेणअहतेनाच्छिन्नेनधौतेनवा किसलयःपल्लवः अंकुरोनवांकुरःवैशससंस्थयाहिंसाविधानेन १५

वृषोधर्मोलीयतएभिरितिवृषलास्तेषांराजावृषलराजः अतएवपणिश्चोरःवृषलराजेषुचोरइत्यर्थः असृगासवेनरक्ताख्यमद्येन तस्याःभद्रकाल्यामंत्रेण गृध्रकर्णिविरूपाक्षिलंबस्तनिमहोदरि हनश
त्रुंत्रिशूलेनक्रुद्धस्यापिबशोणितमित्यादिनाभिमंत्रितंजप्तमसिंखड्गम् १६ उत्सिक्तमुच्छृंखलंमनोयेषांतेतथातेषां भगवत्कलासन्निहितांगिरसकुलंकदर्थीकृत्यवृषलानांब्रह्मर्षिसुतस्य भरतस्यालंभनं
हिंसनमतिदारुणं यत्कर्मतदुपलभ्यदृष्ट्वाब्रह्मतेजसाशत्रुदहनलक्षणभरतस्यश्रीहरिसामर्थ्येन भृशंदंदह्यमानेनदेहेनयुक्तासाभद्रकालीसहसोच्चचाल सद्योर्थःसहसाश्रुतइतियादवः १७ यायष्टुमा
कांक्षितासैवेत्येवशब्दार्थः किंविशिष्टस्य सूनायांहिंसायामनभिमतस्यायोग्यस्यसर्वप्राणिहिंसकाअपिब्राह्मणहिंसांनानुमन्यंतइतिअमर्षरोषयोर्यआवेशः तस्यरभसेनकोलाहलेनविलसितःप्रका
शितःभ्रुकुटिलक्षणोविटपःशाखा तथाकुटिलाभ्यांदंष्ट्राभ्यांचारुणानामीक्षणानामाटोपेनचातिभयंकरंवदनंयस्याःसातथा इदंजगद्धंतुकामेवाट्टहासंकुर्वतीततः पूर्वस्थानादुत्पत्योत्थायागत्यवृक्णा
निछिन्नानिशीर्षाणियेषांतेतथातेषाम् १८ महत्स्वभिचारेणयोतिक्रमः अनिष्टकरणंतदात्मनेकर्त्रेकार्त्स्न्येनैकदेशमंतरेणफलति परिपाकंप्राप्नोति १९ आश्चर्यमेतद्यदंतकांतिकानीतोपिब्राह्मण

अथवृषलराजपणिःपुरुषपशोरसृगासवेनदेवींभद्रकालींयक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिमतिकरालंनिशितमुपादे १६ इतितेषांवृषलराज्ञांरजस्तमःप्रकृ
तीनांधनमदरजसोत्सिक्तमनसांभगवत्कलांगिरसकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेनस्वैरंविहरतांहिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणंयद्ब्रह्मभूतस्यसाक्षाद्ब्रह्मर्षि
सुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदःसूनायामप्यनभिमतस्यालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेणदंदह्यमानेनवपुषासहसोच्चचालसैवदेवीभद्रकाली १७
भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामेवेदंमहदट्टहासमतिसंरंभेणविमुंचती ततउत्पत्यपापी
यसांदुर्भावानांतेनैवासिनावृक्णशीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णंसहगणैर्निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपार्षदैःसहजगौननर्तविजहारचशिरः
कंदुकलीलया १८ एवमेवखलुमहदभिचारातिक्रमःकार्त्स्न्येनात्मनेफलति १९ नवाएतद्विष्णुराताद्भुतंयदसंभ्रमःस्वशिरश्छेदनआपतितेपिविमुक्तदे
हाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनांसर्वसत्वसुहृदात्मनांनिर्वैराणांसाक्षाद्भगवतआनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेनतैस्तैर्भावैरभिरक्ष्यमाणानांतत्पादमूलमकुतोभ
यमाश्रितानांभागवतपरमहंसानाम् २० इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेनवमोऽध्यायः ९ श्रीशुकउवाच ॥ अथसिंधुसौवीरपतेरहूगणस्यव्रजतइक्षुमत्यास्त
टेनद्याभगवंतंकपिलऋषिंद्रष्टुंकस्मिंश्चिदाश्रमेस्थितंतत्कुलपतिनाशिबिकावाहकपुरुषान्वेषणसमयेदैवेनोपसादितःसद्द्विजवरउपलब्धःएषपीवायुवासंहन
नांगःखरवद्धुरंवोढुमलमितिपूर्वविष्टिगृहीतैःसहगृहीतःप्रसभमतदर्हउवाहशिबिकांसहिमहानुभावः १

स्तूष्णींआसेतिराजाभिप्रायज्ञोबादरायणिराह नवाइतीति हेविष्णुरात परीक्षित्स्वशिरश्छेदनआपातितेप्यसंभ्रमइतियदेतद्भागवतपरमहंसानामद्भुतंनवैनैवेत्यन्वयः विमुक्तोदेहादावात्मभावलक्षण
सुदृढहृदयग्रंथिर्यैस्तेतथातेषांसर्वसत्वानांसुहृदश्चात्मभूताश्चसर्वसत्वसुहृदात्मानःस्तेषां सुहृदात्मामनोयेषांतेतथातेषामितिवा साक्षात्प्रत्यक्षतुर्ययोरित्यभिधानात् साक्षाद्भगवतस्तुर्यमूर्तेर्हरेरानिमिषा
रिवरायुधेनकालरूपचक्राख्यश्रेष्ठायुधेनतैस्तैर्भावैर्भद्रकाल्यादिसंज्ञैः परितोरक्षमाणानामप्रमत्तेनेत्यनेनचक्रस्यचैतन्यमुपलक्षयति अतएववैलक्षण्यसूचनायभगवतअनिमिषेत्यपसंधिःकृतः २० इतिपंच
मस्कंधेवि॰कृतटी॰नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ अत्रपुरुषांतरसंवादबाहुल्येनश्रद्धातिशयोभवतीतिपुनरपिपंचस्वध्यायेषुहरेस्तत्वंनिरूपयति तदर्थंब्राह्मणरहूगणयोःसंवादंघटयितुमाह अथेति इक्षुमत्यान

द्यास्तटेकस्मिंश्चिदाश्रमेस्थितंकपिलंमुनींद्रंद्रष्टुंव्रजतोरहूगणस्यांदोलिकावाहकपुरुषान्वेषणवेलायांतस्यराज्ञःकुलपतिनाप्रधानपुरुषेणदैवेनाद्दष्टप्रेरकेणहरिणोपसादितःप्रापितः एषपीवायुष्टः स्वरवत्
धुरंशिबिकांवोढुमलंसमर्थइतिनिश्चित्य प्रसभंपूर्वविष्टिगृहीतैर्वाहकैःसहगृहीतोऽतदर्हःवहनायोग्यःसब्राह्मणःशिबिकामुवाहेत्यन्वयः किंचित्रमिदमितितत्राह सहीति सब्राह्मणोमहानुभावोहियस्मात्तस्मा
द्ब्राह्मणेनवाहयितृत्वमनुपपन्नमिदमस्यात्यंतायोग्यंमहासामर्थ्योपेतत्वादित्यर्थः १ युगमात्रप्रदेशस्यावलोकोदर्शनंयुगमात्रावलोकः तदनुकूलागतिर्गमनंयस्यसतथा तस्य गत्या अन्येषांवाहकानांपु
रुषाणांगतिर्नसमायुक्तानभवतियदातदा रहूगणः अधिवहतोवोढ़ूनाहेत्यन्वयः अतिक्रमतपदंनिक्षिपत २ सोपालंभंसतर्जनं ईश्वरस्यराज्ञः वचः तुर्यात्सामाद्युपायानांमध्येचतुर्थाद्दंडात् ३ भवतो
नियमोनुशासनंतस्यानुपथाअनुगुणमार्गाः द्रुतमस्मद्गमनानुगुणंनव्रजाति पारयामःपारंगच्छामः ४ नूनमिदानीमेकस्यसांसर्गिकःसंबंधात्संभूतःसंभावनामात्रंनतुतात्त्विकं विचारासहत्वादितीममर्थ
मपिनासूचयति अयंदुष्टइति निसर्गेणनिश्चयेन सिंधुविषयस्याधिपतिरहमित्यभिमानबलात्कृतः पूर्णः स्वभावांतरंराजसंप्राप्तइतिवा अतएवोत्थितकोपः ५ अहोकष्टमित्याद्याक्षेपाः विपरीतार्थावेदि

यदाहिद्विजवरस्ययुगमात्रावलोकानुगतेर्नसमापुरुषगतिस्तदाविषमगतायांस्वशिबिकायांरहूगणउपधार्यपुरुषानधिवहतआह ॥ हेवोढारःसाध्वतिक्र
मतकिमितिविषममूह्यतेयानमिति २ अथतईश्वरवचःसोपालंभमुपाकर्ण्यतुर्याच्छंकितमनसस्तंविज्ञापयांबभूवुः ३ नवयंनरदेवप्रमत्ताःभवन्नियमानु
पथाःसाध्वेववहामःअयमधुनैवनियुक्तोपिनद्रुतंव्रजतिनानेनसहवोढुमिहवयंपारयामइति ४ सांसर्गिकोदोषएवनूनमेकस्यापिसर्वेषांसंसर्गिणांभवितुम
र्हतीतिनिशम्यकृपणंवचोराजारहूगणउपासितवृद्धोपिनिसर्गेणबलात्कृतईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसंजातवेदसमिवरजसातमसावृतमतिराह ५
अहोकष्टंभ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रांतोदीर्घमध्वानमेकएवऊहितवान्सुचिरंनातिपीवानातिसंहननांगोजरसोपद्रुतोभवान्सखेनोएवापरएतेसंघट्टिनः ६ इति
बहुविप्रलब्धोप्यविद्ययाविहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरअवस्तुनिसंस्थानविशेषेअहंममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययोब्रह्मभूतस्तूष्णींशिबिका
मुवाह ७ अथपुनःस्वशिबिकायांविषमगतायांप्रकुपितउवाचरहूगणः किमेतत्त्वंजीवन्मृतोसिमांकदर्थीकृत्यभर्तृशासनमतिचरसि ॥ प्रमत्तस्यतेकरोमि
चिकित्सांदंडपाणिरिवजनतायाःयथाप्रकृतिंस्वांभजिष्यसीति ८

तव्याः भ्रातःसखे इत्याक्षेपेसंबोधनंज्ञातव्यं लोकेभ्रात्रादिभिःसहविरोधोनान्योरित्यतएतादृशैःशब्दैःसंबोधनंकृतमित्यर्थः संघाट्टिनःसहवाहकाः ६ इत्येवंविप्रलब्धोपिभर्त्सितोपितूष्णींभूत्वाशिबिकामुवा
हेत्यन्वयः तूष्णींभावेकारणमाह ब्रह्मेति ब्रह्मभूतः ब्रह्मनिविष्टमनाइत्यर्थः अत्रापिकारणमाह चरमेति इतःपरंभौतिकंशरीरंअस्यनास्तीतिद्योतनाय चरमेति स्वत्वेनाभिमतेत्यदेहेनअध्यारोपितोमि
थ्याप्रत्ययोयेनसतथा अनात्मनिकर्तृत्वाभिमानोमिथ्याप्रत्ययः नत्वनिर्वाच्यलक्षणः कस्माच्छरीरस्यहेयत्वमितितत्राह अवस्तुनीति अवस्तुत्वादनित्यत्वादित्यर्थः तदपिकुतइत्यत्राह संस्थानेति अ
वयवविन्यासविशेषत्वाद्घटवदित्यर्थः कनविन्यासविशेषइत्यत्राह अविद्ययेति हरीच्छयाप्रेरितयाप्रकृत्याविहितानांद्रव्याणांपंचभूतानांगुणानांसत्वादीनांकर्मणांपुण्यपापलक्षणानामाशयःसमूहोयस्मि
स्तत्तथाद्रव्यादीन्याशेरतेयस्मिन्निविवा विहितद्रव्यगुणकर्माशयंचस्वचरमकलेवरंचेतिविग्रहस्तस्मिन् ७ विचिकित्सयाकिंफलमत्राह यथेति प्रकृतिंसमस्वभावम् ८ १७

एवंराज्ञोपालब्धोब्राह्मणःकिमकरोदत्राह एवमिति अबद्धाभिभाषणेकारणमाह रजसेति फलांतरंचाह तिरस्कृतेति अशेषायेभगवत्प्रियाभागवतास्तत्कालभवमनुष्यास्तेषांनिकेतआश्रयो विप्रजन्मायः
सभरतोऽशेषभगवत्प्रियनिकेतःतिरस्कृतोधिकृतोऽशेषभगवत्प्रियनिकेतोयेनसतथातं मनुष्यपदंप्रक्षिप्यकिमितिसमस्यतइतीयंशंका तत्कालस्थितभक्तेषुमानुषेष्वृषभात्मजः वरोपिधिकृतोराज्ञा
सुहृदावैष्णवेष्वपीत्यनेनपरिहर्तव्येति सर्वभूतसुहृदोवैष्णवास्तेष्वात्मायस्यसतथा अतएवसुहृदावैष्णवेष्विति तर्हिकिमितिधिकारइत्यतउक्तं योगेश्वरेति योगेश्वराणांचर्यायांशुश्रूषायांव्यवहारे
वा नातिव्युत्पन्नमतिंनाभ्यस्तबुद्धिंस्मयमानइवेतीवशब्दोमंदहासस्यस्वरूपभूतत्वंदर्शयति स्मयोनामकश्चनदोषःसविगतोयस्मात्सतथा इदंराज्ञआक्षेपवचनानामुत्तरम् ९ उरुपरिश्रांतोदीर्घम
ध्वानमेकऊहितवान्सुचिरमितियदभ्यधायिराज्ञातत्रोत्तरमाह त्वयेति भोवीरनिरूप्यमाणेसतियद्यहंभर्ता यदिघभर्तुर्मेममसभारःस्याद्यदिवाहंगंता यदिवागंतुर्ममाधिगम्यंविषयाख्यंकिंचित्स्या
द्यदिवाध्वामार्गःकश्चित्स्यात्तर्हि त्वयोदितमिदंसर्वंव्यक्तंस्पष्टमविप्रलब्धंसत्यंभवेत् किंतुनाहंभर्तानतरांभारः नाहंगंतानतरांगंतव्यं नतमांमार्गइत्यर्थः स्वस्कंधेशिबिकादंडस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्कथ
मेतद्वचनमित्यतउक्तं व्यक्तमिति भर्तासन्म्रियमाणोबिभर्ति यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामित्यादिश्रुतौभरणादेर्हरिनियतत्वस्यव्यक्तमुक्तत्वात्तदभिप्रायेणभरतेनोच्यतइत्येतदपिभरणादिकृद्धरिरितिचिं
तयन्नृपमब्रवीदितिस्मृतिसिद्धं यदुक्तंनातिपीवेतितत्राह पीवेति पंचभूतात्मकेशरीरेपीवेतियःप्रवादःअसौविदांज्ञानिनांपक्षेनशोभते देहस्यपरिणामित्वेनचेतनस्यापरिणामित्वेनसिद्धत्वात् १० नातिसं

एवंबह्वबद्धमभिभाषमाणंनरदेवाभिमानिनंरजसातमसानुविद्धेनमदेनतिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतंपंडितमानिनंसभगवान्ब्राम्हणोब्रम्हभूतःसर्वभूतसु
हृदात्मायोगेश्वरचर्यायांनातिव्युत्पन्नमतिंस्मयमानइवविगतस्मयइदमाह ९ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ त्वयोदितंव्यक्तमविप्रलब्धंभर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारः॥
गंतुर्यदिस्यादधिगम्यमध्वापीवेतिचासौनविदांप्रवादः १० स्थौल्यंकार्श्यंव्याधयआधयश्चक्षुत्तृड्भयंकलिरिच्छाजराच ॥ निद्राऽरतिर्मन्युरहंमदश्शुचोदेहेन
जातस्यहिमेनसंति ११ जीवन्मृतत्वंनियमेनराजन्नाद्यंतवद्यद्विकृतस्यदृष्टम् ॥ स्वस्वामिभावोध्रुवएषयत्रतर्ह्यच्युतेसावितिकृत्ययोगः १२ विशेषबुद्धेर्वि
वरंमनाक्चपश्यामियत्रव्यवहारतोन्यत् ॥ कईश्वरस्तत्रकिमीशितव्यमथापिराजन्करवामकिंते १३

हननांगइत्यादियदुक्तंतत्राह स्थौल्यमिति अत्रहिशब्दएवार्थे स्थौल्यादयोदेहेनजातस्यदेहाभिमानिनोह्येवसंतिनमेसंतिदेहाभिमानाभावात् देहमानीदेहजातोविदेहोवर्जितइतिवचनात् देहाभिमानिन
एवस्थौल्यादिकानि नान्यस्येतिबोद्धव्यं अरतिस्तंद्री अहमहंकारः ११ जीवन्मृतोसीत्यस्योत्तरमाह जीवन्मृतत्वमिति आद्यंतवदुत्पत्तिविनाशवद्यत्तस्यविकृतस्यजडस्यानियमेनजीवन्मृतत्वंदृष्टंतथा
हि जीवनंप्राणयोगेनचेष्टावत्त्वं मृतत्वंप्राणत्यागेनरीतलक्षणसुखराहित्यमेतच्छरीरस्याविनाभूतं प्राणयुक्तेररत्याचजडंजीवन्मृतंस्मृतमितिस्मृतेः नचैवं ममचेतनस्यदेहयोगवियोगलक्षणजन्ममरणे
अंतरेणस्वतोविकाराभावेनाद्यंतवत्त्वायोगात् नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामितिश्रुतेः देहस्यसर्वथानाशादनाशाच्चेतनस्यचेत्यादेश्च अतएवदेहेनजातस्येत्युक्तं ॥ यच्चमांकदर्थीकृत्यभर्तृशासनमतिच
रसीत्युक्तंतत्राकर्णयेतिभावेनाह स्वस्वामीति यत्रयद्येषस्वस्वामिभावोध्रुवःसत्यइतित्वयोच्यते तर्ह्यसावच्युतेहरौमुख्यइत्युच्यतां एषसर्वेश्वरइतिश्रुतेः ननुत्वायि तवास्मास्वकत्वात्भृत्यत्वमेवमु
ख्यं तदुक्तं स्वामित्वंतुहरेरेवमुख्यमन्यत्रभृत्यतेति ॥ एषराजादंडनाथइतिवचनात् अच्युतेमुख्यत्वंकथमत्राहतीति ममस्वामीहरिर्नित्यंसर्वस्यपतिरेवचेतिस्मृतेः संध्योपासनवन्ममस्वामीह
रिरितीतिकर्तव्यतालक्षणोयोगउपासनंहरावेवविहितमितियस्मात्तस्मादितिशेषः ध्रुवइतिविशेषणादन्यत्राध्रुवस्यन्यायप्राप्तत्वाच्च १२ एकोरुद्रोनद्वितीयोवतस्थइतिश्रुतेः रुद्रादीनामपिस्वामित्वप्रती
तेरितितत्राह विशेषबुद्धेरिति मनागीषदपि विशेषबुद्धेरुद्रादौमुख्यबुद्धेर्विवरमवकाशंस्वामिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंनपश्यामि भरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेनकरतलामलकवदशेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापरो

क्षत्वात् पश्यामीत्युक्तं । तस्मादेतद्दर्शनेनमहानितिसूचितं चशब्देनकर्गताडितवच्छ्रूयमाणस्यकथंनोदनमितितत्राह यद्व्यवहारतोन्यदिति व्यवहारतोज्ञरूढिलक्षणाद्यदन्यन्मुख्यंतदितिशेषः अतो
देवेषुप्रतीयमानंयत्स्वामित्वंतद्धरिनियतमितिबोद्धव्यं तदुक्तं देवेषुतन्नियत्यावेति अनेनहरिमंतरेणदेवेषुयथातारतम्यंस्वामित्वंमुख्यमितिचज्ञातव्यं तर्हिसिंधुपतिरितिव्यपदेशोममकथमित्यतोवाह
 विशेषेति सैंधवैरज्ञैस्त्वामुद्दिश्यव्यवहारोनतुमुख्यइत्यर्थः एतदप्युक्तं त्वदादेर्व्यावहारिकमिति । आदिशब्देनभवंतोदेशाधिपतयइतिगृह्यते अस्तुव्यावहारिकमतःकिंतत्राह कईश्वरइति हरौदेवेषु
चस्वामित्वमृतेन्यत्रमानुषेषुतस्यव्यत्यासात्कोविशेषः व्यवहारमात्रान्निर्मूलमिति तत्रतस्मिन्पक्षेस्थितेमनुष्येषुकईश्वरः स्वामी ईशितव्यंसमर्थनीयंचकिंनाकिमपीत्यर्थः तदुक्तं मानुषेषुविशेषःकोव्य
वहारमृतेवद । व्यत्यासादिति तत्रहरौदेवेषुस्वामित्वेमुख्यतोयथाक्रमंस्थितेन्यत्रकईश्वरइतिवा यथामानुषेषुस्वस्वामिभावस्यव्यत्यासोनतथादेवेष्वितिद्योतनायतत्रेति तदुक्तं नहिदेवेषुव्यत्यासःस्वा
मितांगतइति । एवंविचार्यमाणेन्येभ्योजीवेभ्यस्तवविशेषाभावेपिसंभावनार्थंतवस्वामित्वमंगीकृत्याप्यस्माभिःकिंकर्तव्यंतद्वदेत्यभिप्रेत्याह अथापीति विशेषबुद्धेर्यद्विवरंपश्यामितद्व्यवहारतोन्यत्र कुतः
मनागल्पमज्ञविषयत्वादितिवान्वयविशेषः अवशिष्टंपूर्ववत् १३ प्रमत्तस्यतेकरोमिचिकित्सामितियदुक्तंतत्रशृण्वित्याह उन्मत्तेति उन्मत्तादिस्वरूपस्थितिंस्वतंत्रेहरौस्थितंवाप्राप्तस्यमेचिकित्सिते
नदंडलक्षणेनभवताशिक्षितेनविहितेनतवार्थःकियान्नकोपि तवरोदनादिदर्शनेनममनस्तृप्तिर्भवतीतितत्राह स्तब्धेति स्तब्धश्चासौप्रमत्तश्चेतिस्तब्धप्रमत्तःतस्य पिष्टपेषणवन्निष्फलंचिकित्सितं शिक्षा

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थांगतस्यमेवीरचिकित्सितेन ॥ अर्थःकियान्भवताशिक्षितेनस्तब्धप्रमत्तस्यचापिष्टपेषः १४ श्रीशुकउवाच ॥ एतावदनुवादप
रिभाषयाप्रत्युदीर्यमुनिवरउपशमशीलउपरतानात्म्यनिमित्तमुपभोगेनकर्मारब्धंव्यपनयन्राजयानमपितथोवाह १५ सचापिपांडवेयसिंधुसौवीरपति
स्तत्त्वजिज्ञासायांसम्यक्श्रद्धयाधिकृताधिकारः तद्धृदयग्रंथिविमोचनंद्विजवचआश्रुत्यबहुयोगग्रंथमतंत्वरयावरुह्यशिरसापादमूलमुपगतःक्षमापयन्वि
गतनरदेवस्मयउवाचरहूगणः १६ कस्त्वंनिगूढश्चरसिद्विजानांबिभर्षिसूत्रंकतमोवधूतः ॥ कस्यासिकुत्रत्यइहापिकस्मात्क्षेमायनश्चेदसिनोतशुक्लः १७
नाहंविशंकेसुरराजवज्रान्नत्र्यक्षशूलान्नयमस्यदंडात् ॥ नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंकेभृशंब्रह्मकुलावमानात् १८

सहस्रेणापिनिर्मुक्तदेहाभिमानस्यममव्यथानुभवाभावेनरोदनाद्यनुदयादिति द्विगुणितकोपवह्निनादग्धदेहसंतापमंतरेणान्यत्प्रयोजनंनास्तीतिभावः १४ ब्राह्मणःपुनःकिमकार्षीदत्राह एतावदिति तथा
पूर्ववदुवाहेति अनुवादपरिभाषया उक्तस्यपुनर्वचनमनुवादपरिभाषातया अनूद्यानूद्येत्यर्थः अनात्मादेहस्तत्संबंध्यनात्म्यंदेहांतरग्रहणंतस्यनिमित्तंकारणंतदुपरतंनिवृत्तंयस्यतत्तथा तादृशमारब्धंफ
लदानायोन्मुखंकर्मोपभोगेनव्यपनयन्क्षपयन्पृथादेहांतरोत्पत्तयेनस्यात्तथाभुंजानइत्यर्थः १५ सरहूगणस्तंपरित्यज्यान्येनवाहयित्वाविवक्षितगम्यंगतःकिंनेत्याह सचेति अपिपदेनस्वोक्तस्यगर्हितत्वं
सूचयति अधिकृताधिकारः उपदिष्टज्ञानग्रहणयोग्यतावान् बहुयोगग्रंथमतं अनेकयोगशास्त्रसिद्धं हृदयग्रंथिरहंकारबंधस्तंमोचयतीतिहृदयग्रंथिमोचनंतत् १६ कः किंजातिविशिष्टः नदृश्यतेकिं
सत्यमित्याह द्विजानामिति सूत्रंलक्षणंयज्ञोपवीतमात्रंमलिनंबहुग्रंथिवरंनदृश्यते अतःसंशयः किंचैवंविधाबहवोयोगींद्राभवंतितेषांमध्येत्वंकतमोवधूतः योगींद्रः कस्ययोगींद्रस्यवंशेजातोसि
कुत्रत्यःकस्मिन्देशेविद्यमानः इहास्मिन्देशेकस्मात्कारणादभूः चेद्यदिनोस्माकंक्षेमायासितर्हिशुक्लःकपिलःवासुदेवःउतकिं सनभवति तल्लक्षणसामग्र्यभावादित्यर्थः १७ ननुयोवाकोवास्तु तवतावच्छि
बिकावहनमलमितिचेत्तत्राह नाहमिति ब्रह्मकुलस्यब्राह्मणकुलस्यावमानादपराधात्शंकेतस्माद्ब्राह्मणश्रेष्ठक्षमापयितुमिच्छयापृच्छामीत्यर्थः १८

यतएवंशंकेतत्तस्माद्यथाजडस्यसंमबुद्धिर्नास्तितथातवापीत्यसंगः निगूढमप्रकाशितंविशिष्टंज्ञानवीर्यंयस्यसतथा अनएवापारः अगाधः मादृशानामितिशेषः योगेअध्यात्मविषयेग्रथितानिसंबद्धा
निवचनानिमनसाविभेत्तुंविवेक्तुंनोस्माकंनक्षमंतेनशक्यानीत्यन्वयः मनसाविभेत्तुंनशक्नुमः किंपुनर्वचनेनेत्यतोमनसेति १९ अहमपिकार्यांतरमुद्दिश्यजनपदांतरंगमिष्यामीतिशंकामाभून्नाकिंतुज्ञाना
र्थित्वेनकपिलवासुदेवं अतोज्ञानाधिकारित्वेनममतत्त्वमुपदेष्टुंयोग्यतास्तीत्यभिप्रेत्यविज्ञापयति अहंचेति अहमपीहसंसारेक्लिश्यमानानांजनानांयदार्तिंअत्रगच्छतिजानात्यनेनतत्त्वमितिज्ञानलक्षणमरणं
शरणंतत्किंप्रष्टुंप्रवृत्तइत्यन्वयः कपिलःकिमयंश्रोत्रियउतप्रवक्तेतितत्राह गुरुमिति श्रोतुरपेक्षिताशेषश्रोतव्यस्योपदेष्टारं केषांमुनीनां । किमेतेपाषाणवन्मौनशीलाश्चेन्नप्रवचनेनप्रयोजनमेतादृशाशिष्यान्
संगृह्यव्याख्यासर्वस्यसुशकाचेतितत्राह तत्त्वेति तत्तत्पदार्थतत्वविस्त्वमार्टविकानामप्यस्तीत्यतआत्मेति नचायंकपिलःसांख्यशास्त्रप्रणेतेत्याह हरिमिति नचायंशब्दःसावकाशइत्याह साक्षादिति नचा
स्यान्यत्रव्यापृतत्वेज्ञानोपदेशानवसरइत्याह ज्ञानेति ज्ञानकामधेनुप्रवृत्तयेवतीर्णं कलकामधेनाविविधातुःकलविस्तारइतिवा ज्ञानव्याप्तयइतिवा वाइत्यनेनममकार्यांतरेव्यापारोनास्तीतिदर्शयति २० त
तःकिंमकृतइतितत्राह सवाइति भवान्सवैकपिलोभगवानेव लोकनिरीक्षणार्थंसाध्वसाधुजनपरीक्षणार्थंअव्यक्तलिंगोभूत्वाविचरत्यपिस्वित्किमित्यन्वयः मादृशानांसंशयःश्लाघ्यइत्याशयेनाह योगेश्वराणा
मिति विचक्षीतजानीयात् अंधबुद्धित्वेकारणंगृहानुबद्धइति २१ अधुनायत्त्वयोक्तंभर्तुर्ममभारोनास्तिगंतुःकर्मतःश्रमोनास्तिइतितत्राह दृष्टइति यथात्मनोममभर्तुःकंठभुग्नताहेतुर्भारो गंतुर्गमनलक्षणात्कर्मतः

तद्ब्रूह्यसंगोजडवन्निगूढविज्ञानवीर्योविचरस्यपारः ॥ वचांसियोगग्रथितानिसाधोननःक्षमंतेमनसाविभेत्तुम् १९ अहंचयोगेश्वरमात्मतत्त्वविदांमुनीनां
कपिलंगुरुंवै ॥ प्रष्टुंप्रवृत्तःकिमिहारणंयत्साक्षाद्धरिंज्ञानकलावतीर्णम् २० सवैभवाँल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगोविचरत्यपिस्वित् ॥ योगेश्वराणांगतिमं
धबुद्धिःकथंविचक्षीतगृहानुबद्धः २१ दृष्टःश्रमःकर्मतआत्मनोवैभर्तुर्गंतुर्भवतश्चाद्यमन्ये ॥ यथाश्रुतोदानयनाजिभावाःसमूलदृष्टोव्यवहारमार्गः २२ स्था
ल्यग्नितापात्पयसोहितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिः ॥ देहेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिःपुरुषस्यानुरोधात् २३

श्रमःपादवेदनालक्षणोदृष्टस्तथाभर्तुर्गंतुर्भवतोद्यवहनगमनादिक्रियादर्शनाच्छ्रमोयुक्तइतिमन्ये वैसर्वानुभवसिद्धइति नकेवलंदृष्टिःश्रुतिरप्यस्तीत्याह श्रुतेति श्रुताउदानयनादिभावाइतिप्रयोगमुत्सृज्यएक
पद्येनप्रयोगस्तुछांदसः उदानयनादिभावाजलाहरणसाधनघटादिपदार्थाःवोढॄणांश्रमजनकाःश्रुताः इतीदमपिश्रमसद्भावेप्रमाणमित्यर्थः भावोलीलाक्रियाचेष्टाइत्यभिधानाज्जलानयनादिक्रियाःश्रमहे
तवइतिवा किमतइतितत्राह समूलइति यतोवहनगमनादिक्रियाःश्रमजनकत्वेनसत्याःतस्माद्धानोपादानादिव्यवहारमार्गःसमूलःसप्रमाणः दृष्टःसाक्षिसिद्धइत्यर्थः केचिदुदानयनादिभावेतिपठंति
तत्रश्रुतेतिपदच्छेदः क्रियावाचिनोभावशब्दस्यटापिकृतेस्त्रीलिंगत्वंसाधु अनेनजीवन्मृतत्वंनियमेनराजन्नित्यत्रयद्देहस्येतिउक्तंतत्प्रत्युक्तं शतंकुंभंआसिचंतंसुरायाइतिश्रुतेःक्रियायाश्चेतननियतत्वात्
२२ स्थौल्यादयोनमेसंतीतियदवादितत्रोच्यते स्थालीति स्थाल्याःभांडस्याग्निनातापात्भांडस्थपयसोजलस्यतापःस्यात्तस्यपयसस्तापात्तंडुलगर्भस्यतंडुलांतःसारस्यरंधिःपाकःसंयोगलक्षणसंबंधप
रंपरयाऽन्नाख्यकार्योत्पत्तिर्यथातथा देहश्चेंद्रियाणिचासवश्चाशयोंतःकरणंतेतथातेषांसन्निकर्षात्संयोगलक्षणसंबंधात्यास्थौल्यादिलक्षणासंसृतिःसापुरुषस्यभवतीत्यन्वयः कुतः अनुरोधादभिमानात्
नचाभिमानोनास्तीतिवाच्यं देहसद्भावेभिमानस्यावश्यंभावित्वादग्निसंतप्तायोवत् ननुहेयाहेययोःस्वरूपेसामान्यतोज्ञातेऽत्रप्रश्नपूर्वकंविशेषतोजिज्ञासासंजाघटीतीतितदभावेस्तंभसंबोधनवद्व्यर्थःस्या
दित्यतोवा हेयस्वरूपंनिरूपयति स्थालीति अर्थस्तूक्तएव आत्मासंसारी संसारांतःपातित्वादंतःकरणवत्सचसत्योर्थक्रियाकारित्वादात्मवदित्याद्यूहनीयम् २३

स्तब्धप्रमत्तस्यचपिष्टपेषइतियदुक्तं तत्राह शास्तेति योनृपतिर्दुष्टप्रजानांशास्ताशिष्टप्रजानां गोप्तादेवब्राह्मणमुनीनांकिंकरश्चस्वविहितंनित्यनैमित्तिकंकर्माच्युतस्याराधनंस्वधर्मंयदीहमानः कुर्वाणश्चभवति तर्हिसराजापिष्टंनापिनष्टिनिष्फलव्यापारवान्नभवति किंतुसफलव्यापारवानेव एतत्कुतोवगम्यतइतितत्राह विजहातीति ज्ञानमंतरेणान्येननहन्यंतइत्यघानिदुःखान्याधिव्याधिनिमित्तानितेषामोघोयस्मिन्ससंसारस्तथातंविजहाति मुंचति मुक्तोभवतीत्यर्थः एवंसंसारस्वरूपंनिरूप्य राज्ञःस्वधर्मंनिरूपयतीत्यतोवाह शास्तेति २४ यतएवंमज्ञानंशबलंनशुद्धंफलादर्शनादतः संसारनिर्मूलनकरंज्ञानमुपदिशेत्याह तन्मइति नराणांदेवोहमित्यभिमाननिमित्तमदेनतुच्छीकृतसत्तमस्यधिकृतसज्जनोत्तमस्यमेययादृशासदवध्यानंसज्जनावज्ञाननिमित्तमंहःपापंतरेयंतीर्णोभवामि तांमैत्रींमित्रंसर्वस्मादिष्टतमोहरिस्तद्विषयांदृशंकृषीष्ट अत्रकरणंनामप्रकाशनंविवक्षितंनत्वविद्यमानस्यनिर्माणं प्रकाशयेत्यर्थः मुक्तौमुख्यंसाधनंब्रह्मज्ञानमेवान्यत्सर्वंतत्साधनमितिद्योतनायवाकृषीष्टेत्युक्तं आर्तबंधोइत्यनेनसंसारांधकूपेपतितानांजनानांदीपिकालक्षणदृष्टिप्रदानेनसमुद्धरणबंधुभूतस्त्वमेवत्वादृशोन्योनास्तीतिस्वाभिप्रायासिद्धयेप्रयुक्तमितिज्ञातव्यं हिगतावितिधातोर्गतेर्ज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वेनपापार्थेंऽहइतिनिपातनात्साधुः २५ शिबिकावाहनलक्षणयास्मदवज्ञयातवकोपादिविकारोनास्तीत्याह नविक्रियेति विश्वसुहृत्त्वविश्वस्यविश्वात्मनासर्वप्रकारेणवासुहृत् श्रीनारायणः सएवसखायस्यसतथा तस्यतेतवविक्रियासंतापलक्षणोमनसिविकारःकोपोवानास्ति केनहेतुनेत्यतउक्तं साम्येनेति मानावमानयोः समत्वकारणेन मानावमानयोस्तुल्यइतिस्मृतेः तत्रापिकिंकारणमत्राह वी

शास्ताधिगोप्तानृपतिःप्रजानांयःकिंकरोवैनपिनष्टिपिष्टम् ॥ स्वधर्ममाराधनमच्युतस्ययदीहमानोविजहात्यघौघम् २४ तन्मेभवान्नरदेवाभिमानमदेन
तुच्छीकृतसत्तमस्य ॥ कृषीष्टमैत्रींदृशमार्तबंधोययातरेयंसदवध्यानमंहः २५ नविक्रियाविश्वसुहृत्सखस्यसाम्येनवीताभिमतेस्तवापि ॥ महद्विमाना
त्स्वकृताद्धिमादृग्धक्ष्यत्यदूरादपिशूलपाणिः २६ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेदशमोध्यायः १० ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ अकोविदःकोविदवादवादान्वदस्यथो
नातिविदांवरिष्ठः ॥ नसूरयोहिव्यवहारमेनंतत्त्वावमर्शेनसहामनंति १

ताभिमतेरितिवीताविगताभिमतिरभिमानोयस्यसतथातस्य सामान्यज्ञानिनोपिमनसिविकारोनस्याद्विशिष्टज्ञानिनस्तस्यतवकिंवक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः वीताभिमानत्वेनतवमनसिविकाराभावोपिसंभावितइतिवा ममतुदेहाभिमानोदुस्त्यजोयतोतोमहदवज्ञानेप्राप्तेशास्त्रतःकर्तव्यआत्मदाहोनकृतइत्याशयेनाह महद्विमानादिति मादृक्पुरुषःस्वकृतान्महतोभवादृशस्यविमानादवज्ञानाददूरात्तदानीमेवात्मानंधक्ष्यतिदहति नकेवलंमादृगेवात्मानंदहति किंतुमत्तोभ्यधिकःशूलपाणिःसदाशिवोपिस्वतोमहदवज्ञानादात्मानंदहति ब्रह्महत्यासहस्रस्यपापंशाम्येत्कथंचन नपुनस्त्वदवज्ञानेकल्पकोटिशतैरपि स्वतोमहदवज्ञानात्तुद्रोप्यात्मानमादहेदितिवाक्यद्वयंहिशब्देनोपात्तमितिज्ञातव्यं अतोभवंतंप्रार्थयइत्यपिशब्दार्थइति २६ इतिश्रीभागवतेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमस्कंधेदशमोऽध्यायः १० अस्मिन्नध्यायेहेयत्वेनप्रथमतोवक्तव्यत्वेनसंसारस्वरूपंनिरूप्यतन्निवर्तकसाधनंनिरूपयाति प्रथमतस्तदुक्तमाक्षिपन्निवाह अकोविदइति राजंस्त्वमकोविदोऽपंडितःकथं कोविदवादान्वदसि यत्कोविदानांपंडितानांवादवद्वचनवदवभासमानान्वादान्वचनविशेषान्ब्रूषइतियस्मात्तस्मात्स्वधर्ममाराधनमच्युतस्येत्यादिवदतोममापांडित्यंकथमत्राह नातिविदामिति भिक्षुकश्रुतगलोपरिवकृत्ववद्वक्तृत्वान्नातिविदांदृष्टकरतलामलकवत्तत्त्वज्ञानांमध्येगणनीयत्वेनवरिष्ठःनहिहेतुवद्भासमानान्प्रपंचामिथ्यात्वेप्रयुक्तान्हेत्वाभासत्वादिहेतून्प्रयुंजानआनुमानिकेषुकोविदोभवतिकुतस्तरांवरिष्ठः । कुतोवचसामाभासत्वमत्राह नसूरयइति सूरयःसर्वज्ञाःशब्दतत्त्वज्ञाःएनंव्यवहारंभर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्येशास्ताधिगोप्तानृपतिः

प्रजानां स्थाल्यग्निता पात्पयसोभितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिरित्यादिलक्षणतत्त्वावमर्शेनयथास्थितवस्तुस्वरूपविचारेण सहनामनंति देहेनजातस्याहिमेनसंति विशेषबुद्धेर्विवरंमनाक्पश्यामीत्यादिग्रंथस्यार्थापरिज्ञानाद्विजृंभितमिति एतद्विशब्देनाह अतःप्रेक्षावद्भिःकटाक्षेणाप्यनभिवीक्षितत्वादुपेक्षणीयस्त्वयंपक्षइति १ ननुमाभूत्सूरिभिरामननंवेदैःकिंनस्यादितितत्राह तथेति यथा सूरिसिद्धांतेत्वद्रथ वहारोनचकास्ति सदोषत्वाज्जलदच्छन्नद्युमणिवदल्पबुद्धीनांवेदानांवादेषुमुख्यतःप्रतीयमानार्थप्रतिपादकलक्षणेषुवाक्येषुतत्त्ववादः परब्रह्मस्वरूपविषयज्ञानसिद्धांतोनानुचकास्तिन प्रकाशतेकथंनचकास्तीत्यतउक्तं शुद्धइति स्वर्गकामोयजेतेत्यादिकर्मप्रतिपादकानांब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिब्रह्मज्ञानप्रतिपादकानांचवाक्यानांयथैकवाक्यत्वंतथानप्रकाशतइत्यर्थः कस्मात्तथानप्रकाशनमत्राह उरुगार्हमेधेति उरुविस्तीर्णंगार्हमेधंगृहस्थसंबंधिवितानंयज्ञकर्मतत्प्रतिपादकयाविद्ययाउरुधाविजृंभितेषुसम्यगुद्धोधकेषुयतोल्पबुद्धीनांनप्रतीयतेततोमहाबुद्धीनांप्रकाशतइत्यतोहीति नवेदेष्वल्पबुद्धीनांब्रह्मतत्त्वंसंप्रेक्ष्यते महाबुद्धिस्तुवेदेषुपश्येद्ब्रह्मैवकेवलमितिवचनात् अल्पबुद्धीनांबाहुल्याभिप्रायेण प्रायेणेति अयोग्यानामयमेवार्थइत्यस्मिन्नर्थेएवशब्दः वादोविषयवक्तृत्वंमुखतोवचनंस्मृतंइत्यभिधानं कर्मपराणांकर्मैवनतत्रविभागइतरेषामितरएवशुद्धःकिंनस्यादितिनेत्याह साध्विति एकवाक्यत्वकरणमेवसाधुनान्यदित्यर्थः २ पुरुषार्थबोधकत्वेनप्रवृत्तस्यवेदस्यसर्वस्यपुरुषार्थित्वेनसर्वसाधारणस्यकेषांचित्तत्त्वप्रकाशत्वंकेषांचिन्नेतिविशेषोनघटतेवैषम्यादिदोषापत्तेरित्याशंक्यपुरुषदोषादिदमित्याह नतस्येति वरीयसीःवरीयस्योपौरुषेयत्वेनप्रशस्तावेदांतगताअपिवाचःतस्यपुरुषस्य साक्षात्तत्त्वग्रहणाय

तथैवराजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु ॥ नवेदवादेषुहितत्त्ववादःप्रायेणशुद्धोनुचकास्तिसाधु २ नतस्यतत्त्वग्रहणायसाक्षाद्वरीयसीरपिवाचः समासन् ॥ स्वप्नेनिरुक्त्यागृहमेधसौख्यंनयस्यहेयानुमितंस्वयंस्यात् ३ यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्त्वेनवातमसावानुरुद्धम् ॥ चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरंकुशंकुशलंचेतरंवा ४ सवासनात्माविषयोपरक्तोगुणप्रवाहोविकृतःषोडशात्मा ॥ चित्रंपृथङ्नामभीरूपभेदमंतर्बहिष्टःस्वपुरैस्तनोति ५ दुःखंसुखंव्यतिमिश्रंचतीव्रंकालोपपन्नंफलमाव्यनक्ति ॥ आलिंग्यमायारचितांतरात्मास्वदेहिनंसंसृतिचक्रकूटम् ६

पुरुषार्थोपयोगिब्रह्मज्ञानाय नसमासन्नसम्यगभवन्नित्यन्वयः तच्छब्देनोक्तंयच्छब्देनाविशिनष्टि स्वप्नइति यस्यपुरुषस्यगृहमेधसौख्यंस्वप्नेनिरुक्त्यास्वप्नदृष्टांतेनस्वयमेवस्वतएवहेयत्वेनानुमितंनस्यादित्यन्वयः स्वप्नसुखवज्जाग्रत्सुखंहेयमितिलिंगज्ञानंनस्यादित्यर्थः अनेनविषयरागएववेदांतवाक्योक्ततत्त्वज्ञानानुदयेकारणंनान्यदित्युक्तंभवति ३ ननु हेयानुमितत्वेकिंकारणमित्यतोरहूगणस्याकोविदत्वख्यापनायतान्निरूपितादन्यथासंसारस्वरूपंनिरूपयति यावदिति यावत्पुरुषस्यमनोरजआदिगुणैरनुरुद्धंगुणवशत्वेनस्थितंतावत्पर्यंतंचेतोभिर्बुद्धिवृत्तिभिरतएवाकूतिभिर्विषयसुखेच्छाभिः पूर्वानुभवसंस्कारैर्वा निरंकुशःशास्त्रविधिमुत्सृज्यवर्तमानोयःपुरुषःकुशलाकुशलयोरेकतरमातनोतीत्यन्वयः ४ कुशलाकुशलकर्मभ्यांकिंफलमापादयतीतितत्राह सवासनात्मेत्यादिश्लोकद्वयेन समायारचितांतरात्माभक्तिनिमित्तंमनः पृथङ्नामभिःस्वपुरैःस्वस्यजीवस्यसुरनरतिर्यगादिदेहैरूपभेदंसुरनरतिर्यगादिदेहभेदं चित्रंबहुविधंतनोति अंतरात्मानंविशिनष्टि वासनात्मेति नानाकर्मवासनामयः गुणानांप्रवाहोयस्मिन्सतथा षोडशात्मादशेंद्रियाणिपंचप्राणाःस्वयमेकंमनएवंषोडशभेदेनविकृतः अंतर्बहिष्टःवासनारूपेणांतःस्थितंविषयरूपेणबहिःस्थितं संसृतिचक्रस्यकूटंराशिर्यस्मिन्सतथातं स्वदेहिनमालिंग्यवशीकृत्यसुखंदुःखंवाव्यतिमिश्रंसुखमिश्रंदुःखं दुःखमिश्रंसुखंफलंचव्यनक्ति व्यंजयतीत्यन्वयः ५ ६

यावानहंममेत्यभिमानस्तावानयंव्यवहारःसंसारःसुखदुःखलक्षणःअभिज्ञाभिवदनादिलक्षणोवाभवति ननुमनसःप्रवर्तकत्वांगीकारेप्रवृत्तेर्भगवत्कर्तृकत्वंगतंस्यादितितत्राह क्षेत्रज्ञेति क्षेत्रज्ञःश्रीनारा
यणः साक्षीप्राणःताभ्यांप्रेरितेनमनसाजीवःसंसारमनुभवतीत्यर्थः क्षेत्रवित्तुहरिःप्राणःसाक्षीताभ्यांपुमान्सरेदितिवचनादुक्तएवार्थःस्थूलसूक्ष्मदेहविषयः । मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोरित्य
भिप्रेत्योपसंहरति तस्मान्मनइति यत्तएवंश्रीहरिकटाक्षेक्षितमनसासंसारस्तस्माददोमनः परावरस्यपूर्वोत्तरकालेवर्तमानस्य गुणागुणस्यमुख्यकर्तृहरेःप्रवृत्तौगुणभूतस्य स्वतःसत्वादिगुणमुक्तस्यास्यजी
वस्यसंसृतौ लिंगंहेतुंवदंति अयंव्यलीकोनेत्याह सदेति वाइत्यनेनहेतुभूतंप्रमाणंसूचयति ७ एकस्योभयहेतुत्वंकथमत्राह गुणेति गुणानुरक्तंविषयाभिनिविष्टं गुणानांविषयाणांसमुदायोगुण्यं
निर्गतं विषयजाताद्यत्तन्निर्गुण्यंब्रह्मतत्संबंधिनैर्गुण्यं केवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेः सत्वादिगुणरहितंतत्संबंधिज्ञानैर्गुण्यंक्षेमायमोक्षायमनोनिमित्तंभवतीत्यर्थः उभयत्रापिदृष्टांतमाह यथेति घृतेनसहवर्तमा
नांवर्तिमास्थितोग्रसमानःप्रदीपोयथासधूमांस्थितिंशिखालक्षणांभजति धूमसाहित्येनसम्यक्ज्वलतीत्यर्थः अन्यदाघृतवर्त्यभावे स्वरूपंतेजोमात्रलक्षणं निजस्वरूपलाभेनसम्यक्प्रकाशितोभवति
घृतवर्तिग्रासाभावेनिर्मषीकस्वप्रकाशलक्षणंस्वरूपंव्रजतीतिवा ॥ हिशब्देनलोकदृष्टंप्रमाणयति ८ तथासत्वादिगुणैःपूर्वसंचितैःकर्मभिश्चानुबद्धंपृष्टबंधनप्राप्तचोरवन्मनोबहिःपदंविषयंशब्दादिलक्षणं
श्रयतेसेवते पुनःपुनरुत्पन्नप्रवृद्धरागादिदोषांधीकृतमिदमेवश्रेयोनान्यादितिनिर्धार्यवर्ततइत्यर्थः अन्यत्रतुच्छीकृतविषयसंपर्कत्वे तत्त्वमनारोपितंब्रह्मस्वरूपंश्रयते निरस्तरागादिदोषत्वेननिर्मलंम

तावानयंव्यवहारःसदाविःक्षेत्रज्ञसाक्ष्योर्भवतिस्थूलसूक्ष्मः ॥ तस्मान्मनोलिंगमदोवदंतिगुणागुणस्यास्यपरावरस्य ७ गुणानुरक्तंव्यसनायजंतोःक्षेमायनै
र्गुण्यमथोमनःस्यात् ॥ यथाप्रदीपोघृतवर्तिमाश्नन्शिखाःसधूमाभजतिह्यन्यदास्वम् ८ पदंतथागुणकर्मानुबद्धंवृत्तीर्मनःश्रयतेन्यत्रतत्त्वम् ॥ एकाद
शासन्मनसोऽस्यवृत्तीराकूतयःपंचधियोभिमानाः ९ मात्राणिकर्माणिपुरंचतासांवदंतिहैकादशवीरभूमिम् ॥ गंधाकृतिस्पर्शरसश्रवांसिविसर्गरत्यर्त्यभि
जल्पशिल्पाः १०

नोऽनादिमत्परंब्रह्मेतिस्मृतिबलादिदमेवानावृत्त्यनश्वरंश्रेयोन्यन्नश्वरंदुःखाकरमितिनिश्चित्य तदेकनिष्ठंभूत्वावर्ततइतिभावः अतोविरुद्धधर्माक्रांत्यात्वेकस्यमनसः उभयत्रप्रवृत्तिर्नघटतइतिदोषोनिरस्तो
भवत्यनेनेतिसिद्धं श्रोत्रादींद्रियेषुसत्सुमनसएवप्राधान्यंकथमित्याशंक्यतत्तदिंद्रियद्वारातत्तद्विषयेषुमनसःप्रवृत्तेरित्याह एकादशेति अस्यमनसएकादशवृत्तीर्वृत्तयआसन्नित्यन्वयः अयमर्थः श्रो
त्रादीनिदशएकंमनःस्वयमित्येकादशेंद्रियाणिइंद्रियद्वारेणशब्दरूपादिषुप्रवर्तमानस्यमनसएकादशवृत्तयइत्युच्यंते तदुक्तं एकादशेंद्रियद्वारास्युरेकादशवृत्तयइति अत्रकश्चिद्विभागोप्यस्ति एकादशधा
विभक्तस्यमनसआकूतयः अहंशब्दंशृणवानीत्यादिविषयानुभवेच्छाःपंचशब्दादीनांचतावत्त्वान्निश्चयलक्षणरूपांतरमास्थितस्याधियोबुद्ध्यपरपर्यायस्यमनसोभिमानाःअहंमधुरंशृणोमीत्यादिरूपाश्चपंच
तदुक्तं शब्दाद्यास्तदभिमानास्तदिच्छाश्चैवपंचशइति कर्मेंद्रियाणांस्पर्शांतर्भावेनएकत्वेनपृथग्विषयाभावेनपंचपंचसंख्यात्वोपपत्त्याएकादशधापिविभक्तस्यमनसएकादशाकूतयोप्यपेक्षिताइतिदुराग्रहोनि
रस्तः स्पर्शांतर्भावतःकर्मस्वानांनैवपृथग्गतिरितिवचनात् ९ तर्हींद्रियचेष्टानामपिपंचत्वंस्यादित्याशंक्यविषयबाहुल्येनतावत्त्वंनघटतइत्यभिप्रेत्याह मात्राणीति मात्राणिश्रोत्रादिज्ञानेंद्रियविषयाः
शब्दादयःकर्माणिवागादिकर्मेंद्रियविषयागमनादिव्यापाराः पुरंशरीरंचेत्यतस्तासामिंद्रियवृत्तीनांभूमिमधिष्ठानमेकादशवदंति हेत्यनेनेंद्रियगणंचभूमिंवदंति तदुक्तं एकादशैवचेष्टाःस्युरिंद्रिया
णांपृथक्पृथक् गोलकास्तदधिष्ठानंचैकादशनिगद्यतइति हेवीरज्ञानग्रहणेच्छालक्षणाध्यवसायांतगामिन् मात्राणीत्यादिनोक्ताभूमीःपृथक्पृथक्निदर्शयति गंधेति आकृतिरूपंआर्तिरुपस्थ
विषयः शिल्पोहस्तविषयः ॥ १० ॥

एकादशमाधिष्ठानंममेतिस्वीकरणंसंकल्पविकल्पलक्षणंस्वीकारयोग्यमिंद्रियगणंचाहुः । पुरितनौशेतइतिश्रुतेः हृदयलक्षणनाड्यधिष्ठानसंभवात्कथमेकादशत्वमित्याशंक्यसंख्यांतरमाह माया
मिति मायांनानाधिष्ठानभूतांनाडीमहमित्यभिमंतव्यं मायांनिश्चयज्ञानविषयींवा तदुक्तं एषसंसृतिसंभारोद्वादशैवाथवाभवोदिति एकादशत्वंचगसंगाद्भक्ति दशकंविषयाणांचममाहमितिचद्वयमितिस
र्वांतर्भावेनद्वयमेववक्ति द्वयमेवममाहंचेति मायामहमित्यनेनायमर्थोध्वनितः तथाहि विषयाणांदशकं मायामित्येकमहमित्येकमिति द्वादशमित्यर्थः ममेति वृत्तिविशिष्टमंतःकरणंमायामितिज्ञातव्यं
यद्वा द्वादशसंख्याविशिष्टत्वेनोक्तमहमितिवृत्तिविशिष्टमंतःकरणमेकमेवसंसृतिकारणमितिशेषः तदुक्तं संसृतिस्त्वहमेव चेति ११ शृंगग्राहिकयैवाभिव्यक्तिनिमित्तमाह द्रव्येति द्रव्यंदेहादिः
स्वभावोजीवस्यानादियोग्यता आशयःपूर्वानुभवसंस्कारः कर्मजन्मांतरकृतंपुण्यपापलक्षणमदृष्टं कालःफलपाचकः एतैरुद्बोधिताः अमीमनसःएकादशविकाराजायंतइतिशेषः नकेवलंमनसएका
दशैवविकाराःकिंतुमंदमध्यमोत्तमविक्षेपभेदेनशतशआदिविकाराःसंतीत्याह सहस्रशइति क्रमभंगस्तुनियमभंगाय ननु देहाद्येवैषांयदिनिमित्तंतर्हिजन्मादिसूत्रोक्तमसंकोचेनब्रह्मकारणत्वमनर्थकंस्या
दपिचब्रह्मवाएतैःकारणैःकारयतीतिश्रुतिश्चापहस्तितास्यादितितत्राह क्षेत्रज्ञतइति क्षेत्रज्ञतोब्रह्मणोजीवांतर्यामिणोहरेरेतेविकाराःस्युः जीवस्येतिशेषः देहाद्यधिष्ठायजीवांतर्यामीहरिःजीवादृष्ट
मपेक्ष्यतद्भोगार्थमुत्पादयत्यतोदेहादेःकर्तृत्वोपचारोतोनश्रुतिसूत्रेव्यर्थइतिभावः नन्वन्योन्यापेक्षयामदिराद्रव्यवत्स्वतोवैषामुत्पत्तिःकिंनस्यात् किंमध्येब्रह्मकल्पनयेति तत्राह नमिथइति १२
नन्वेषांसत्यत्वेकिंमानमितितत्राह क्षेत्रज्ञइति भोगयोग्यःकइत्यतउक्तं जीवस्येति उपादानाभावेनेंद्रजालसृष्टिवत्मिथ्याभूताइतिनेत्याह मायारचिताइति माययाप्रकृत्यारचिताः मायांतुप्रकृतिं

एकादशंस्वीकिरणंममेतिमायामहंद्वादशमेकमाहुः ११ द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामीमनसोविकाराः ॥ सहस्रशःशतशःकोटिशश्चक्षेत्रज्ञतोनामि
थोनस्वतःस्युः १२ क्षेत्रज्ञएतामनसोविभूतीर्जीवस्यमायारचिताअनित्याः ॥ आविर्हिताःक्वापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेह्यविशुद्धकर्तुः १३ क्षेत्रज्ञआत्मा
पुरुषःपुराणःसाक्षात्स्वयंज्योतिरजःपरेशः ॥ नारायणोभगवान्वासुदेवःस्वमाययात्मन्यवधीयमानः १४

विद्यादितिवचनात् नित्यत्वेकथंरचितत्वमित्यतउक्तमनित्याइति नित्यस्यजीवस्यानित्यानामनुभवःकथमित्यतउक्तमाविर्हिताइति जाग्रत्स्वप्नयोराविर्हिताःक्वापिसुप्तौतिरोहिताःविचष्टेपश्यति
दर्शनंसाक्षित्वेननत्वनुभवनं अनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीतिश्रुतेः अविशुद्धकर्तुरित्यनेनसाक्षिणोहरेर्जीवंव्यावर्तयति १३ शुद्धाशुद्धत्वविशेषणाभ्यांवैलक्षण्येज्ञातेमंदस्यैकमेववस्तुशबलानिर्गु
णभेदेनोच्यतइतिशंकास्यादितितत्परिहारायक्षेत्रज्ञंविशिनष्टि क्षेत्रज्ञइति आत्माव्यापी यच्चाप्नोतियदादत्ते महांतंविभुमात्मानमित्यादिश्रुतेः व्याप्तस्यनीरूपत्वेनाकाशवत्प्रतिपत्त्यनुपपत्तिरित्यतः
पुरुषइति सहस्रशीर्षापुरुषइतिश्रुतेः पुरिशरीरेनिषण्णोभवतीतिनिरुक्त्यापुरुषश्चेत्तत्परिणामेतत्स्थस्यापिपरिणामप्रसंगइत्यतःपुराणइति शाश्वतोयंपुराणइतिश्रुतेः कतिपयदिनस्थायित्वेनापि
पुराणशब्दार्थोपपत्तेरित्यतः साक्षादिति जडप्रकृतेरपिसाक्षात्पुराणत्वोपपत्तेरनादित्वादित्यतःस्वयंज्योतिरिति अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतीतिश्रुतेः स्वयंज्योतिषोपिजीववत्जननंकिंनस्यादित्य
तोऽजइति अजोनित्यइतिश्रुतेः नन्वयंहिरण्यगर्भःकिंनस्यादित्यतःपरेशइति परोहिरण्यगर्भस्तस्येशः योब्रह्माणंविदधातिपूर्वमितिश्रुतेः ब्रह्मणोधिपतिरितिश्रुतेः हिरण्यगर्भेशोपिपशुपतिःकिंन
स्यादित्यतोनारायणइति नरसमुदायोनारःतस्याश्रयइति कस्यचिद्ग्रामाधिपतेरपिनारायणत्वंस्यादित्यतोभगवानिति उत्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामागतिंगतिं वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानिति
स्मृतेः ऋषित्रिकालदर्शीस्यात्तस्मादृषेरपिभगवच्छब्दवाच्यत्वोपपत्तेरित्यतोवासुदेवइति अत्रव्यावृत्तिःपौराणिकरीत्योक्ता नतुन्यायशास्त्रोक्तिमवलंब्येतिनोपहासविषयोयमितिज्ञातव्यं नन्वेवंलक्षणकः

१ ममैतेअहंकर्तेत्यभिमानद्वयं ।

क्षेत्रज्ञश्चेत्किमितिजनैर्नदृश्यतइत्यतःस्वमाययेति स्वमाययास्वेच्छयात्मन्नात्मनिस्वस्मिन्नेवव्यवधीयमानःतिरोहितत्वेनस्थितःस्वात्माधारःस्वेच्छयैवजीवदृष्टेस्तिरोहितः क्षेत्रज्ञेत्युच्यतेविष्णुर्जीवस्थः पुरुषोत्तमइति चअतोनिर्वाच्याविद्ययाच्छाद्यमानोनस्यादित्यर्थः तंदुर्दर्शंगूढमनुप्रविष्टंगुहाहितंगह्वरेष्ठंपुराणतितिश्रुतेश्च १४ ननु क्षेत्रज्ञोमनसोविभूतीःपश्यतीत्युक्तंतत्र दर्शनंबहिःस्थित्वोतांतःस्थित्वा नाद्यः बहिष्ठस्यांतर्दर्शनायोगात् नद्वितीयः असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेरसंगस्यदेहांतःप्रवेशायोगात्तद्योग्यसुखदुःखभोगप्राप्तेश्चेत्याशंक्याह यथानिलइति यथाऽनिलआत्मस्वरूपेणप्राणस्वरू पेणस्थावरजंगमानामंतर्निविष्टः स्थावरजंगमानामीष्टेचेष्टालक्षणमीशनंकरोति अधीगर्थदयेशांकर्मणीतिद्वितीयार्थेषष्ठी नह्येतावतावायोःसुखादिभोगःश्रुतचरः एवंक्षेत्रज्ञनामावासुदेवोभगवा निदंजगदात्मस्वरूपेणांतर्यामिरूपेणांतःप्रविष्टःएतामनोविभूतीःपश्यतीतिपूर्वेणान्वयः सर्वत्रोषित्वाक्रीडतइतिवासुदेवइतिवासुदेवपदप्रयोगेनदुर्भगशरीरयोग्यदुःखभोगाभावोजीवांतस्थत्वेनक्षेत्रज्ञश ब्दार्थोपिदर्शितइतिज्ञायते ननिलःसंगोयस्यासावनिलइत्यतोऽसंगस्याप्यंतःप्रवेशोयुज्यतइति १५ एवंसंसारबंधस्यश्रीनारायणसाक्षिसिद्धत्वेनसत्यत्वंप्रसाध्याधुनाश्रीहरिकटाक्षानुगृहीतस्वा परोक्षज्ञानमंतरेणतन्निवृत्त्यनुपपत्तेस्तन्निवर्तकसाधनमाह नयावदिति तनुभृज्जीवोयावद्यावंतंकालमहंममेतिमनोनिगूढामेतांसर्वसाक्षिसिद्धांमायांभ्रांतिंवयुनोदयेनशास्त्रश्रवणजनितज्ञानोदयेनविधूय भ्रांतिरेषतिनिश्चित्यार्थतत्त्वंसकलवेदांतविषयीभूतभगवत्स्वरूपंनवेद तावत्पर्यंतमिहसंसारेपूर्वोक्तप्रकारेणभ्रमतिपुनःपुनःजननमरणवृत्त्यावर्ततेइत्यन्वयः कीदृशस्येदंघटतइत्यतउक्तं विमुक्तेति फलसंकल्परहितः अत्रापिकिंकारणमित्यतउक्तं जितेति जिताःषडिंद्रियशत्रवोयेनसतथा पुरुषार्थविरुद्धचेष्टाहेतुत्वादिंद्रियाणांसपत्नत्वमन्यथासुत्दृत्त्वमितिभावः १६ ननुभ्रांतीनामनेकत्वे

यथानिलःस्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेणनिविष्टईष्टे॥ एवंपरोभगवान्वासुदेवःक्षेत्रज्ञआत्मेदमनुप्रविष्टः १५ नयावदेतांतनुभृन्नरेंद्रविधूयमायांवयुनोदये न॥ विमुक्तसंगोजितषट्सपत्नोवेदार्थतत्त्वंभ्रमतीहतावत् १६ नयावदेतन्मनआत्मलिंगंसंसारतापावपनंजनस्य॥ यच्छोकमोहामयसंगलोभवैरानुबंधं ममतांविधत्ते १७ भ्रातृव्यमेनंत्वमदभ्रवीर्यमुपेक्षयाप्येधितमप्रमत्तः॥ गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रोजहिव्यलीकंस्वयमात्ममोहम् १८

नप्रसेकंतन्निवर्तनानुपपत्तेरतःकउपायइतिसुहृद्भावेनपृच्छंतमाह नयावदित्यादिश्लोकद्वयेन यावंतंकालंजनस्ययदेतन्मनोममतांविधत्ते ममेदमहमित्यभिमानमुत्पाद्यस्वामिनंसंसारयतीत्यर्थः तावंतंकालंननिवर्ततइतिशेषः कीदृशमात्मालिंगमात्मनोयोग्यताज्ञापकं संसारतापउप्यतेनेनेतिसंसारतापावपनं कीदृशंतापंवपतीत्यतउक्तं शोकेति शोकादीनामनुबंधोयेनतत्तथा शोकादिज नकत्वेनतापावपनमित्यर्थः १७ हेराजंस्त्वमेनमात्मनोमनसःउत्पन्नंमोहंविपरीतज्ञानमतएवभ्रातृव्यंशत्रुंजहिनाशयेत्यन्वयः अल्पत्वेनस्वयमेवविरमतीत्यतउक्तमदभ्रेति अदभ्रंमहद्वीर्यंयस्यतत्तथा अदभ्रवीर्यत्वेहेतुमाह उपेक्षयेति अपिगर्हितेनपापेनैधितंवर्द्धितं शत्रुहननमस्त्रेणभाव्यंकिमत्रास्त्रमित्यतउक्तं गुरोरित्यादि उपासनमेवास्त्रंयस्यसतथा प्रमादादवाप्तस्यहननेअप्रमादएवप्रथमसाधनमित्य भिप्रायेणोक्तं अप्रमत्तइति गुर्वादिचरणसेवादावंतरंगसाधनमनलीकत्वमित्यतउक्तंव्यलीकमिति क्रियाविशेषणमेतत् आत्मनोमोहविशेषणंवा विविधवस्तुविषयं अनेनानेकाऽन्यथाज्ञानानीतिसूचितं परकीयंचेद्दुःखसाधनंहननमतउक्तंस्वयमिति स्वकीयमित्यर्थः अत्रेदमाकूतं द्विविधंमनःचिदचिद्भेदेन तत्रचिन्मनस्तुस्वरूपमभिन्नंमुक्तावानंदानुभवसाधनंतन्नाशेस्वरूपनाशएवस्यात्तथाचाविनाशीवाअ रेयमात्मानुच्छित्तिधर्मेतिश्रुतिव्याकोपःस्यादितरन्मनआदिमंप्रलयेलिंगशरीरवत्सूक्ष्मंयावन्मुक्तिः तदीयतयास्थितंसत्सृष्टावुपचितंस्थूलशरीरवर्तिनश्चेतनस्यममेदमहमित्यभिमानमुत्पाद्यसंसारापादनप टुस्वामिनश्चिदानंदलक्षणस्यदुःखापादकत्वेनवैरिमनोजहिहन तस्यहननेनतन्निमित्ताभिमानलक्षणमोहनाशेनव्यलीकंविगताचिन्मनःसंगर्गं स्वयंस्वरूपभूतंसच्चिन्मनःस्वयामितिद्विरावर्तनीयं सुपूजितामि ष्टप्रदंदेवंश्रीनारायणाख्यंजहिगमयतद्विषयंकुरु अत्रार्थद्वयाभिप्रायेणहनहिंसागत्योरितिधातुःप्रयुक्तइतिज्ञायते अनेनाहमित्यभिमानःसंसारहेतुः तन्मूलाचिन्मनोनाशेनतदभावेनतदभावइतिपरिहारः सूचितइति तदुक्तं अभिमानादेवसंसारोन्यथानेतिपरिहारइति १८

इतिश्रीभागवतेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥ ॥ जन्माद्यस्ययतोन्वयादित्यत्रकारणत्वंहरेरुक्तंतदधुनाहरेरेवनान्यस्येतिसयुक्तिकमस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रादौब्रा
ह्मणस्तुतिव्याजेनतदंतर्यामिणंस्तौति नमइति लोकानुग्रहलक्षणकारणाद्विग्रहोयस्यसतथातस्मै अज्ञानांधस्यलोकस्यज्ञानांजनदानायदेहंधृतवतइत्यर्थः स्वरूपापरोक्षज्ञानदीपेनतुच्छीकृतोधि
कृतोविग्रहःपांचभौतिकोदेहोयस्यसतथातस्मै किमर्थंतर्हिस्वसामर्थ्यंनप्रकाश्यतइतितत्राह अवधूतेति अवधूतश्चासौद्विजबंधुर्ब्राह्मणाभासः तस्यलक्षणेननिगूढःसंवृतोनित्यानुभवः स्वरूपसा
मर्थ्यंयस्यसतथातस्मै अवधूतद्विजाएवबंधवोयेषांतेतथातेषांलिंगेनेतिवा अवधूततुभ्यंनमइतिवा तुभ्यंतवांतर्यामिणेनमः किंविशिष्टाय कस्यानंदस्यारणंशरणंविग्रहोयस्य कमेवारणंविग्रहोयस्येति
वासतथातस्मादानंदमूर्तयइत्यर्थः क्षितिभारासुरनिरसनलक्षणकारणमुद्दिश्यविग्रहोयस्यसतथा असुरनिरासायस्वीकृतदेहायेत्यर्थः यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारतेत्यादेः माययाकष्टोरणोयेषां
तेकारणाअसुराःतैर्विग्रहोविरोधोयस्यसतथातस्मै मायाभिरुत्सिसृक्षतइंद्राद्यामारुरुक्षतः अवदस्यूंरधूनुथाइतिश्रुतेः स्वरूपेणचिदानंदलक्षणाकारेणदूरीकृतप्राकृतदेहाय द्विजबंधुरितिभावप्रधानोनि
र्देशः द्विजानांबंधुः तस्यभावोद्विजबंधुत्वंतदेवलिंगंयस्यसतथा नितरांगूढश्छन्नोलोकापेक्षयाप्रकृत्यापिहितोनित्यानुभवोयस्यसतथा द्विजबंधुलिंगश्चायंनिगूढनित्यानुभवश्चतस्मै १ किंफ
लरत्नमुपलभ्यस्तौषीतितत्राह ज्वरेति निदाघेनऔष्ण्येनदग्धस्यतप्तस्य कुदेहमानाहिसुनष्टदृष्टेरितिपाठः दुष्टदेहाभिमानाख्यसर्पेणसम्यङ्नष्टज्ञानचक्षुषोमे अमृतममृतकल्पं सम्यग्उषोदाहोयेषां

इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेजडभरतचरितेरहूगणसंवादेएकादशोऽध्यायः ११ रहूगणउवाच ॥ नमोनमःकारणविग्रहायस्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ॥ नमो
वधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवायतुभ्यम् १ ज्वरामयार्तस्ययथागदंसन्निदाघदग्धस्यथाहिमांभः ॥ कुदेहमानाहिसुनष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेमृतमौषधं
मे २ तस्माद्भवंतंममसंशयार्थंपृच्छामिपश्चादधुनासुबोधम् ॥ अध्यात्मयोगग्रथितंपुरोक्तमाख्याहिकौतूहलचेतसोमे ३ यदाहयोगेश्वरदृश्यमानंक्रियाफलं
सद्व्यवहारमूलम् ॥ नह्यंजसातत्त्वविमर्शनायभवानमुष्मिन्भ्रमतेमनोमे ४ ब्राह्मणउवाच ॥ अयंजनोनामचलन्पृथिव्यांयःपार्थिवःपार्थिवकस्यहेतोः ॥
तस्यापिचांघ्र्योरधिगुल्फजंघाजानूरुमध्योरःशिरोधरांसाः ५

तेऔषास्तान्दधातिपुष्णातीत्यौषधं २ किमतइतितत्राह तस्मादिति यस्माद्भवद्वचनामृतंसंसाराख्यरोगोन्मूलनकरंतस्मात्संशयार्थंकोटिद्वयारूढमर्थं यद्वा संशयनिवृत्त्यर्थं मशकार्थोधूमइतिवत्
वक्तव्यत्वेनिमित्तमाह पश्चादिति अधुनात्वसन्निधौसुबोधं पश्चात्त्वत्सान्निधिमंतरेणासुबोधंज्ञातुमशक्यंयस्मात्तस्मादितिशेषः किमुक्तार्थेप्रश्नउतार्थांतरइतिविकल्पोमाभूदित्याह अध्यात्मेति अध्या
त्मयोगेनपरमात्मज्ञानेनग्रथितंबद्धंयत्पुरात्वयोक्तंवचनंतस्याभिप्रायंममाख्याहि विस्मृत्यवदेत्यन्वयः ३ किंतदुक्तंतदाह यदाहेति हेयोगेश्वरदृश्यमानंप्रत्यक्षादिप्रमाणैर्ज्ञायमानंक्रियाफलंभरणगमन
क्रियाजनितंभर्तृत्वगंतृत्वलक्षणंफलंलोकिकं अपामसोमममृताअभूमेत्यादिनानिरूप्यमाणंसोमपानादिक्रियाजातममृतत्वादिकंफलंवैदिकंचसद्व्यवहारमूलमबाधिताभिज्ञादिव्यवहारकारणं अंजसामुख्ययावृत्त्या
तत्त्वविमर्शनायतत्त्वनिर्णयायनभवति स्थायित्वेनैकनिष्ठंनभवतीति यद्वचनंभर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारः व्यवहारेमेनंतत्त्वामर्शेनसहामनंतीति उरुगार्हमेधवितानविधेत्यादिरूपंभवानाह अमु
ष्मिन्वचसिमेमनोभ्रमते अस्यवचनस्यार्थोयमेवनान्यइतिस्थिरस्थितिंनलभतेसायथास्यात्तथाख्याहीतिभावः भ्रमतइत्यात्मनेपदप्रयोगेणसकृन्निगदितनिगदाभिप्रायापरिज्ञानेनात्मनोनुत्तमाधिका
रित्वं तत्त्वोपदेष्टृज्ञानिसद्भावंतस्मात्स्वयोग्यंसविशेषंज्ञातव्यमन्यथानर्थःस्यादिति श्रोतृजनशिक्षार्थंचेतिसूचयति ४ भर्तुःसमेस्याद्यदिवीरभारइत्यादिनोच्यमानंभरणादिकमंतर्यामिहरिनियत
मित्येवमुमुक्षुणास्मर्तव्यं एवंपरोभगवानित्युक्तेः यतोक्षरमंबरांतधृतेः यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामेकोदाधारभुवनानिविश्वा आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्सईक्षांलोकान्नुसृजाइत्यादिनो

च्यमानमूलकारणत्वंहरेरेव नहिमूलंविसृज्यान्यग्रहणंयुक्तिमत् अनवस्थानापातात्कथंतदितिशंकित्वाविपक्षेबाधकमाह अयंजनइति हेपार्थिवयदिमूलकारणविवक्षानस्यात्तर्हिंयःपृथिव्यामुत्पन्न
त्वादत्रविद्यमानत्वाद्वापार्थिवोनामसोयंजन्यतइतिजनोदेहोदेहीवापृथिव्यामेवचलन्चलतीतिव्यवहारः कस्यहेतोःकुतोवर्तते प्रत्यक्षसिद्धंकथमपलपितुंशक्यतइतिचेत्तत्राह तस्यापीति तस्यजनस्या
पिपादाद्यवांतराधाराःसंतीतियस्मात्तस्मादस्यापिप्रामाणिकत्वात्पृथिव्यामिवपादादिष्वपिचलतीतिकस्मान्नभवेन्नचासावस्ति तस्मान्मूलकारणमेकमंगीकर्तव्यंतदनंगीकारेसर्वस्यापलापःप्रसज्यते अ
त्राधिशब्दउपर्युपर्यर्थवाचकःतथाह्यंघ्र्योरंघ्र्युपरिगुल्फौतयोरुपरिजंघेइत्येवंयोजना गुल्फौचजंघेचजानुनीचऊरूचमध्यंचउरश्चशिरोधराचअंसौचतेतथा ५ दार्वीदारुमयीयस्यांशिबिकायांसौवीररा
जेत्यपदेशःशब्दमात्रं नतुरंजनाद्राजेत्यर्थोयस्यसतथापिंडआस्ते यस्मिन्पंचभूतरचितेदेहलक्षणे पिंडेभवान्वर्ततेकथंभूतोभवान् रूढोबद्धमूलोनिजत्वेनाभिमानोदेहेयस्यसतथा अतएवसिंधुषुरा
जास्मीतिदुष्टोमदोस्तित्तेनांधश्चक्षूरहितः ६ एतत्फलमाह शोच्यानिति तानिमान्वाहकान्विष्टयानिगृह्णन्यस्त्वंनिरनुग्रहोसि मधुरवचनाद्यनुग्रहरहितोसीति यस्मात्तस्मादिहामुत्रचतवाधिराधिकः
स्यादित्यन्वयः यथाशिबिकाभर्तृत्वंमदंतर्यामिमूलकारणनिष्ठंएवंजनस्यगोप्तास्मीतित्वयिकल्प्यमानंमूलगोप्तृत्वंचत्वदंतर्यामिहरिनिष्ठमित्यभिप्रेत्याह जनस्येति वृद्धसभासुविद्वत्सामितिषु जनस्यगो
प्तास्मीतिविकत्थमानोबहुभाषमाणोदुष्टोयंतत्त्वंनजानातीतिश्लाघ्योनभवतीत्यर्थः ७ नन्वेवंतर्हिपृथिव्यामूलाश्रयत्वमापन्नं तथाहि यदिमूलाश्रयविवक्षानस्यात्तर्हिपृथिव्यांचलतीतिव्यवहारोनस्यान्नच
तथा तस्मात्पृथिव्यामूलाश्रयत्वंविष्णुविवक्षायामसंगतंचेत्याशंकांशाखाचंद्रन्यायेनोक्तामितिपरिहरति यदीति उत्पत्तिस्थित्योःपृथिव्यांदर्शनात्तस्याःमूलकारणत्वमित्यतोवाह यदीति यदिचरा

अंसेधिदार्वीशिबिकाचयस्यांसौवीरराजेत्यपदेशआस्ते॥ यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानोराजास्मिसिंधुष्वितिदुर्मदांधः ६ शोच्यानिमांस्तानधिकस्तवाधि
विष्टयानिगृह्णन्निरनुग्रहोसि॥ जनस्यगोप्तेतिविकत्थमानोनशोभसेवृद्धसभासुदुष्टः ७ यदिक्षितावेव चराचरस्यविदामनिष्ठांप्रभवंचनित्यम्॥ तन्नामतोन्यद्व्य
वहारमात्रंनिरूप्यतांसत्क्रिययानुमेयम् ८ एवंनिरुक्तंक्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानंपरमाणवोये॥ अविद्ययामनसाकल्पितास्तेयेषांसमूहेनकृतोविशेषः॥ ९॥

चरस्यंक्षितावेवनिष्ठांस्थितिंततएवप्रभवमुत्पत्तिंचविदामविद्मःअविद्वद्रूढ्येतिशेषः तथाप्यालोचने तन्नामतः प्रसिद्धक्षितिनाम्नोन्यद्व्यवहारमात्रंक्षितिशब्दव्यवहारयोग्यं सत्क्रिययाअबाधितार्थ
क्रियया क्षिनिवासगत्योरितिधातोः निवसत्यस्यामितिगच्छत्यस्यामितिनिवासगत्योरप्रतिहताश्रयभूतंयत्तदनुमेयंक्षितिशब्दमुख्यार्थमितिनिरूप्यतामित्यन्वयः यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्यांअंतरइ
तिश्रुतेः क्षितिशब्दमुख्यार्थोहरिरन्यस्याःपृथिव्यास्तन्नियतत्वेनतच्छब्दवाच्यत्वंतदधीनत्वादर्थवदितिसूत्रादितिसंचिंतनीयमित्यर्थः प्रथितत्वात्पृथुत्वाद्वापृथिवीतिपृथिवीशब्दवाच्यत्वंमुख्यंहरेरेवेति
पृथिव्यांचलतीत्युक्तं नतुपृथिव्यामुख्याश्रयत्वविवक्षया अंघ्र्याद्याश्रयत्वनिरासायचेत्यतोनासंगतदोषोपीति उत्पत्तिस्थितीइंद्रजालवन्नयादृच्छिक्यौ किंतु प्रवाहरूपेणसदातनेइत्यतोनित्यामिति ८
फलितमाह एवमिति यथाप्रथितत्वयोगेनपृथिवीशब्दवाच्यत्वंहरौनिर्णीयते एवमाश्रयत्वात्क्षितिशब्दवृत्तंक्षितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपिनिरुक्तंनिर्णीतं हराविति शेषः क्षितिशब्दरूपंनिर्वचनेनमु
ख्यंहरावेवदर्शितमितिवा प्रत्यक्षस्यक्षितेराश्रयत्वापलापेबाधकंकिमित्याशंक्य परमाणुमात्रायाःपृथिव्याआधारत्वानुपपत्तिरेवबाधिकेत्यभिप्रेत्याह असन्निधानमिति येपरमाणवः पार्थिवाइतिशेषः।
येषांपार्थिवानांपरमाणूनांसमूहेनपुंजेनविशेषःपृथिवीलक्षणःपदार्थश्चकृतःतेपरमाणवश्चराचरस्याश्रयाइत्यसन्निधानंदूरे ननूक्तस्यचोद्यस्यपरिहारःकथमागतइतितत्राह अविद्ययेति अविद्ययाऽज्ञानेनम
नसामनोरथेनाधारत्वेनकल्पिताः नतुमुख्याधाराइतिशेषः किमेकैकेपरमाणवश्चराचरस्याधाराउतमिलिताइत्युभयोरपीदमेवोत्तरमसन्निधानमिति येपार्थिवाःपरमाणवः तेषांनिधानंनिरतांस्वातंत्र्ये
णधानंधारणमसदनुपपन्नं येषांसमूहेनविशेषःकृतस्तेषांचासन्निधानंसामर्थ्यंनास्ति ईश्वरनियतप्रकृतिमंतरेणेतिशेषः तत्कुतइत्यतउक्तंआविद्ययेति मनसेश्वरेच्छाविशिष्टेनतदंतःकरणेननियततयाअविद्यया २२

प्रकृत्यातेपरमाणवआधारत्वेनकल्पिताः नतुस्वतंत्राइतिवा येषांपरमाणूनां द्व्यणुकादिसमूहेनेतिकाणादाः पुंजेनेतिबौद्धाः अविद्ययाकल्पितायेपरमाणवस्तेषांसमूहेनेतिमायावादिनः
तेषांसर्वेषांपक्षेपितेषांपरमाणूनांचराचरधारणमसंन्निधानंदूरीभूतमितिभावइतिवा ९ ननुक्षित्यादिशब्दानांमुख्यार्थांद्धरेश्चराचरस्योत्पत्त्यवस्थानेयदिस्यातां तर्हिजगत्यांजगत्पृथिवीवाइदंसर्वमित्या
दिश्रुतेः प्रकृत्यादिवाच्याभावेनाप्रामाण्यमापन्नमितितत्राह एवमिति असत्कारणंसत्कार्यं वाय्वाकाशौवा पृथिव्यप्तेजांसिवा जीवंचैतन्यविशिष्टवस्तु अजीवमन्यदस्वतंत्रंजडमितियावत् अन्यन्मि
थोविष्णोश्चाभिन्नमेवंविधंजगद्यथाहरिणाकृतंधृतंचैवमजयाभगवन्नियतया प्रकृत्योद्वितीयकारणंधारणंचकृतमवेहीत्यन्वयः अत्रायमाशयः राजादीनांगोप्तृत्वेपरमाणुमात्रायाभूमेराश्रयकारणत्वेचयोव्यव
हारः सउपचारोयतोराजादीनांआश्रयोजनिकर्ताचब्रह्मातस्यप्रकृतिस्तस्याः श्रीनारायणोनान्याधारोतःसर्वाधारत्वादिकंमुख्यतःसर्वशब्दवाच्यत्वंचतस्यैव तदनुग्रहलेशेनप्रकृत्यादीनांतत्तत्कार्यकरत्वं
तत्तच्छब्दवाच्यत्वं शिरआद्यवयवाधारत्ववदाधारत्वंचामुख्यमिति एतदभिप्रायेणद्रव्यादिनान्येत्युक्तंचित्प्रकृतेर्द्रव्याद्यभिमानित्वेनान्यस्याःतदात्मत्वेनेतिशेषः राजागोप्ताश्रयोभूमिःकाणंचेतिलौकिकः
व्यवहारोनतत्सत्यंतयोर्ब्रह्माश्रयोविभुः गोप्ताचतस्यप्रकृतिस्तस्याविष्णुःस्वयंप्रभुः तवगोप्त्रीतुपृथिवीनत्वंगोप्ताक्षितेःस्मृतः अतःसर्वाश्रयश्चैवगोप्ताचहरिरीश्वरः सर्वशब्दाभिधेयश्चशब्दवृत्तेश्चकारणं
सर्वांतरःसर्वबहिरेकएवजनार्दनः शिरसोधारतायद्वद्ग्रीवायास्तद्वदेवतु आश्रयत्वंचगोप्तृत्वमन्येषामुपचारतइत्येतद्वाक्यमस्मिन्नुक्तार्थेजागर्ति अतइदमेवश्रद्धेयंनान्यत्स्वकपोलकल्पितमितिज्ञायते १०
ननुईंतप्रकृत्यादिसर्वजगत्प्रवर्तकस्यहरेःस्वरूपंकीदृशं येनतदंतःपातिनस्यापिनतन्मलालेपइतितत्राह ज्ञानमिति ज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेर्गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेणगुणव्यपदेशः वृत्तिज्ञानवद्विषयोपर
क्तंनेत्याह विशुद्धमिति विशुद्धंविषयसंसर्गेपितत्कृतदोषलेशस्पर्शोनास्तीत्यर्थः असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः विशुद्धस्यापिकेनचित्पारदद्रववद्बाधःकिंनस्यादितिनेत्याह परमार्थमिति परमार्थंउत्तमार्थंअबा

एवंकृशंस्थूलमणुर्बृहद्यदसच्चसज्जीवमजीवमन्यत् ॥ द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाजयावैहिकृतंद्वितीयम् १० ज्ञानंविशुद्धंपरमार्थमेकमनंतरंनबाहि
र्ब्रम्हसत्यम् ॥ प्रत्यक्प्रशांतंभगवच्छब्दवाच्यंयद्वासुदेवंकवयोवदंति ११ ॥

धितंवस्त्वित्यर्थः वस्तुहेतुनिवृत्तिष्वित्याभिधानात् तादृशमन्यदस्तीतिनेत्याह एकमिति एकं आत्मा
वाइदमेकएवाग्रआसीदितिश्रुतेः लोकेसाम्याधिक्यदर्शनात्कथमस्यतदभावइति नेत्याह अनंतरामिति अंतःस्थित्वाप्रेरकोनास्तीत्यनंतरं अंतरभावे बहिःकिंनस्यादितिनेत्याह नबहिरिति बहिर
पिप्रेरकोनेति घटादिवत्परिच्छिन्नंनेत्यतोवाह अनंतरंनबहिरितियस्मादंतर्बहिश्चनास्तीति अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितइतिश्रुतेः अणोरणीयान्महतोमहीयानितिच किमस्यसंज्ञेत्यतउक्तं
ब्रह्मेति कस्माद्यस्यांतर्बहिर्नास्तीत्यतोवाह ब्रह्मेति ब्रह्मपूर्णंनिरुपमचारितामितिशेषः किमेकएवगुणइति नेत्याह सत्यमिति सत्यंसाधुसुखादिगुणयुक्तं किमिदंचतुर्मुखाख्यमितिनेत्यतोवाह
सत्यमिति सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेः मुख्यंब्रह्मेत्यर्थः गुणानांसाम्येपिज्ञानानंदयोर्लोकापेक्षयाप्राधान्यज्ञापनायावताराणांरामकृष्णयोरिवेत्यतोवाह सत्यमिति उत्कृष्टानंदज्ञानं सच्छब्दउत्तमं
ब्रूयादातिवैवदेत् यतिज्ञानंसमुद्दिष्टंपूर्णानंदस्तशिस्ततइतिवचनात् एतद्वस्तुकुत्रसादितितत्राह प्रत्यागिति जीवस्यहृद्यभिमुखंबिंबरूपमितियावत् रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवेतिश्रुतेः क्रुद्धस्वभावंनेत्याहप्र
शांतमिति प्रशांतंनिस्तरंगस्तिमितसमुद्रकल्पं निष्कलंनिष्क्रियंशांतमितिश्रुतेः किमस्माकंकार्यमित्यत्राह भगवच्छब्दवाच्यमिति अस्माकंपूज्यइतिशब्देनोच्यते अत्रभवान् भगवानितिशब्दोवृद्धैःप्रयुज्यते
अत्रभवान्पूज्यइतिहलायुध मन्वस्यशब्दस्यतापसमात्रेपिप्रयोगदर्शनात्कथंनिर्णयइतितत्राह यदिति कवयोयद्भगवच्छब्दवाच्यंवस्तुक्रीडित्वासर्वत्रवसनाद्वासुदेवनामगृणंतितज्ज्ञानादिगुणपूर्णब्रह्मप्रकृ
त्यादिभेरकंजानीहीतिवाक्यशेषः उक्तानामनुक्तानांसर्वेषांगुणानांकवलीकरणेनेतिवाभगवच्छब्दवाच्यंतत्प्रतिपादनार्थंवासुदेवपदंवेतिबलज्ञानानंदादयोष्टक्षंते अस्वितिशत्रुनिरासपर्यायोवर्यिशौर्यौदार्यादयो

देवेतिक्रीडाविजिगीषाकांत्यादयः एतेयत्रप्रत्येकंपूर्णतयान्योन्याविरुद्धतयाचविहृत्यवसंति तद्वासुदेवसंज्ञंवदंतीतिसमुदायार्थइतिवा अज्ञानामपिबुद्ध्यवतारार्थंवसुदेवपुत्रत्वाद्वासुदेवमित्युक्तमितिवा
११ एतादृशवस्तुज्ञानप्रापकःकोंतरंगोपायइत्याशंक्यवैराग्यरसायनसेवयाप्रवृद्धबलाभक्तिरेव साचसुदृढातिविशदामहत्सेवामंतरेणनस्यात्तपआदयस्तदुपदिष्टाएवतस्यानिदानभूतास्तदर्थंतत्सेवैवा
वश्यंभाविनीत्यभिप्रेत्याह रहूगणेति यातिरत्रज्ञानंगतिंचवक्ति विद्ययाशास्त्रविषययाकेवलया निर्वसनंसंन्यासः छंदसाब्रह्मयज्ञेनजलाग्निसूर्यैःसेवितैरितिशेषः नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमे
धयानबहुनाश्रुतेनेत्यादिश्रुतेः १२ यत्रेयषांमहतांसकाशेप्रस्तूयतेप्रसज्जते प्रकर्षेणस्तूयतेवा ग्राम्यकथाविघातःविषयवार्ताप्रसंगनाशनः सेवाफलमाह निषेव्यमाणइति भक्तिशाणोल्लीढा
सतीमतिरुच्यतेयच्छतिरत्रभाक्तिनिशितज्ञानंदत्त्वासंसारोपरमंकरोतीत्युभयार्थः ॥ १३ ॥ इदानींभरतःस्वोक्तार्थाभिज्ञननायकुत्रत्यइतिचोद्यपरिहारायचस्वरूपंस्वचरितंचवक्ति अहंपुरेति दृष्टेषुरा
जादिविभवेषु श्रुतेषुस्वर्गादिविषयेषु संगबंधःस्नेहबंधःदृष्टश्रुतसंगबंधः सविमुक्तोयेनसतथा हतार्थः नष्टपुरुषार्थलक्षणप्रयोजनः १४ यापूर्वजन्मनिकृष्णार्चनजातासामांनोजहातिनत्यजति अधुना
पिवर्ततइत्यर्थः अवधूतोज्ञातलिंगःदुःसंगात्संसारोभवतीतिशंकयाभियावधूतःकंपितःहृदयसाररहितइत्यर्थइतिवा १५ उपसंहरति तस्मादिति तस्माद्भगवतःपूजैतादृशफलातस्मान्नरःपुरुषः

रहूगणैतत्तपसानयातिनविद्ययानिर्वसनाद्गृहाद्वा ॥ नछंदसानैवजलाग्निसूर्यैर्विनामहत्पादरजोभिषेकम् १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादःप्रस्तूयतेग्राम्यक
थाविघातः ॥ निषेव्यमाणोनुदिनंमुमुक्षोर्मतिंसतींयच्छतिवासुदेवे १३ अहंपुराभरतोनामराजाविमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः ॥ आराधनंभगवतईहमानोमृगो
भवंमृगसंगाद्धतार्थः १४ सामांस्मृतिर्मृगदेहेपिवीरकृष्णार्चनप्रभवानोजहाति ॥ अथोअहंजनसंगाद्विमुक्तोविशंकमानोवधुतश्चरामि १५ तस्मान्नरोऽसंगसु
संगजातज्ञानासिनैवेहविवृक्णसंगः ॥ हरिंतदीहाकथनश्रुतिभ्यांलब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेद्वादशोध्यायः १२ ब्रा
ह्मणउवाच ॥ दुरत्ययेध्वन्यजयानिवेशितोरजस्तमःसत्वविभक्तकर्मदृक् ॥ सएषसार्थोर्थपरःपरिभ्रमन्भवाटवींयातिनशर्मविंदति १ यस्यामिमेषण्नरदे
वदस्यवःस्वार्थंविलुंपंतिकुनायकंबलात् ॥ गोमायवोयत्रहरंतिसार्थकंप्रमत्तमाविश्ययथोरणंवृकाः २

संसारमतीत्याध्वनः संसारमार्गस्यअतिपारंतीरांतरीभूतंहरिंयातीत्यन्वयः केनसाधनेनअसंगानांदुष्टसंगरहितानांसतांसुष्ठुसंगेनसेवालक्षणेनज्ञानेनज्ञानाख्यासिपत्रिकयाविवृक्णाश्छिन्नःसंगः
स्वर्गादिफलस्नेहोयस्यसतथा । तस्यहेरीहानांचीरतानांकथनेनश्रवणेनचलब्धास्मृतिर्यस्यसतथा संसाराध्वनःपारंविष्णोर्लोकमतियातिअतिक्रम्ययातीत्यर्थोनुपपन्नःहरिमित्यस्यान्वयानुपपत्तेःअतोऽ
संगतोऽयमर्थइति १६ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजय०द्वादशोध्यायः १२ अस्मिन्नध्यायेसंसारविरक्तस्यहरौसुदृढाभक्तिःस्यात्तयातदपरोक्षज्ञानंजायते तेनस्वयोग्यामुक्तिःस्यादित्यतःसंसारस्यहेय
त्वज्ञानेनतत्रविरक्तिस्तदर्थंतत्स्वरूपंनिरूपयति दुरत्ययइत्यादिना दुरत्ययेहरिकटाक्षमंतरेणात्येतुमशक्येअजयाप्रकृत्यारजस्तमःसत्वगुणैःविभक्तानियानिकर्माणितानिपश्यतिममाहमित्यभिमन्यतेइति
रजस्तमःसत्वविभक्तकर्मदृक्सार्थः परिषज्जनःवीणक्सार्थवदर्थपरःस्वप्रयोजनाभिनिविष्टबुद्धिःभवाटवींब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं संसारवनंयाति तत्रशर्मस्वाभिप्रेतसुखंनलभतइत्यन्वयः १ स्वार्थालाभेनि
मित्तमाह यस्यामिति षड्दस्यवः श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणिमनश्चेति स्वार्थंपुण्यलक्षणंविलुंपंति विषयोपभोगद्वारेणापहरंति कुत्सितःकामादिनायकोयस्मिन्सतथा अंतःशत्रूनुक्त्वाबाह्यानाह गोमायवइ
ति गोमायवइविलुप्तोपमा सृगालसदृशाःपुत्रकलत्रादयः सार्थकंसंपद्युक्तंकलभाषणादिनामनआविश्य उरणमजां २

वीरुधोमहत्यो गुल्मान्यणूनिअंकुरादीनि समृद्धवीरुत्तृणगुल्मवदपरिपक्ककामबीजःश्रौतस्मार्तकर्मभिर्गह्वरेगृहस्थाश्रमेवर्तमानः कठोरमशकदंशकल्पैराजभटतस्करादिभिरुपद्रुतोबाधितः अपहृताहिर
ण्यशाल्यादिकः क्वचित्संसारस्थानेगंधर्वैःकर्मभिः निर्मितपुरंमनुष्याद्यन्यतमंशरीरंदृष्ट्वाऽऽविश्यचकर्मभुंक्तेइत्यर्थः अस्थिरत्वात्प्रसिद्धगंधर्वपुरसाम्यं असुहरःप्राणहरः उल्मुकग्रहःउल्मुकपिशाचःतत्स
दृशशब्दादिविषयंपश्यतीतिशेषः ३ निवासतोन्यत्रयत्यस्मिन्द्रविणेआत्मबुद्धिर्यस्यसतथाततस्ततस्ततस्तत्रतत्रधावतिधावनमेवावशिष्यते नतुकाचित्कार्यसिद्धिरित्यर्थः अत्रकचिच्छब्दाअनवस्थान
वाचकाइति । वात्योत्थितपांसुधूम्राःमंडलवायुसदृशस्त्रीनिमित्तरागादिलक्षणपांसुभिश्छन्नाः दिशांतिस्वाभिमतंप्रयच्छंतीतिदिशःसूर्यादिदेवताः रजस्वलाक्षः अविवेकविज्ञानः ४ अतिगहनवनवासि
न्योझिल्ल्यःकीटविशेषाः तेषांशब्दाएवदृश्यंतेनस्वरूपंदृश्यतइत्यदृश्यानांझिल्लीनांस्वनवद्दुःसहराजचोरादिनिष्ठुरशब्दैःपूरितकर्णमूलः उलूकिवाग्भिःदुर्जनतर्जनैःव्यथितांतरात्मापरिखिन्नहृदयः कदा
चित्क्षुधार्दितःविषयतृष्णयाक्लिष्टःअपुण्यवृक्षान्कारस्करादिवृक्षवद्दृष्टादृष्टफलशून्यपाखंडाश्रमान्मरीचितोयानि मरीच्युदकसदृशशब्दादीन् ५ वितोयाअधरामृतशून्याःसरितःपुंश्चलीः परस्परं
स्वादयतेस्वीकरोति पितृधनंपुत्रोलभतेपुत्रधनंपिताच श्ववत्भ्रात्रादिजनोन्योन्यंशब्दंकुरुतेधनाविषयइतिवा निरन्नोशनवसनादिपरिकरशून्यः दुनोतीतिदावंप्रयोजकशून्यंवनसमंगृहं शोकाग्निना

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरेकठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः ॥ क्वचिच्चगंधर्वपुरंप्रविश्यक्वचित्क्वचिच्चासुहरोल्मुकंग्रहम् ३ निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो
धावतिभोअटव्याम् ॥ क्वचिच्चवात्योत्थितपांसुधूम्रादिशोनजानातिरजस्वलाक्षः ४ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णमूलउलूकवाग्भिर्व्यथितांतरात्मा ॥ अपु
ण्यवृक्षाञ्छ्रयतेक्षुधार्दितोमरीचितोयान्यभिधावतिक्वचित् ५ क्वचिद्वितोयाःसरितोभियातिपरस्परंस्वादयतेनिरन्नः ॥ आसाद्यदावंक्वचिदग्नितप्तोनिर्वि
द्यतेक्वचयक्षैर्हृतासुः ६ परैर्हृतस्वःक्वचनिर्विण्णचित्तःशोचन्विमुह्यन्नुपयातिकश्मलम् ॥ क्वचिच्चगंधर्वपुरंप्रविष्टःप्रमोदतेनिर्वृतवन्मुहूर्तम् ७ चलन्क्वचित्कं
टकशर्करांघ्रिर्नगारुरुक्षुर्विमनाइवास्ते ॥ पदेपदेभ्यंतरवह्निनार्दितःकौटुंबिकःक्रुध्यतिवैजनाय ८ क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिनाजनोनावैतिकिंचिद्विपिनेऽ
पविद्धः ॥ दष्टःस्मशेतेक्वचदंदशूकैरंधोंधकूपेपतितस्तमिस्रे ९

संतप्तःयक्षग्रहवत्प्रबलराजामात्यादिभिर्हृतासुःअपहृतबहिःप्राणाख्यहिरण्यः तदुक्तंकौर्मे हिरण्यंहिमनुष्यस्यप्राणाह्येतेबहिश्चराइति ६ क्वचसंसारेपरस्वापहारपटुभिर्ग्रामाधिपतिभिःहृतस्वःअपहृतद्र
व्यः तेनविरक्तबुद्धिः देशत्यागकृतमनाःशोकमोहाभ्यांकश्मलंकष्टावस्थांयाति क्वापिकर्मविशेषात्गंधर्वपुरंस्वर्गादिलक्षणलोकमाप्तोयावत्प्रारब्धसमाप्तिःसुखमनुभवति पतनभयान्निर्वृतवदित्यु
क्तं आकस्मिकपितृपितामहादिसंयोगंवा ७ कंटकशर्करांघ्रिःकंटकादिलग्नपादइवाशक्यगंतव्यकर्ममार्गः कंटकादियुक्तमार्गगतिशीलइवदुःसहकर्ममार्गोवा अंघ्रिरत्रगत्यर्थः क्वचिन्नगवत्दुर्गान
वृत्तिमार्गंआरुरुक्षुरशक्तःसन्नष्टमनाइवतिष्ठति अत्युच्छ्रितारोहाशक्यपर्वतसदृशवेदविहितानेककर्मसंपादनेच्छुस्तदशक्तइववा अभ्यंतरवह्निनाजाठराग्निना ८ अजगराहिना अजगरःशयुरित्य
भिधानान्निद्राशीलोमहासर्पः तद्वन्निद्रयाकाललक्षणेनवा पिनोतेर्गतिकर्मणोव्युपपदायाविपरीतार्थायाः ज्ञानोपरतिलक्षणारात्रिरित्यर्थः तत्रापविद्धः तिरश्चीनागतशरविद्धइवदुःखितोदंदशूकैः
पुनःपुनरुपद्रवशीलैरसज्जनैर्दष्टोधिक्षिप्तोंधोविवेकशून्योंधकूपसमानयोनिविशेषेतमिस्रेनरकवत्दुःखरूपे ९

परवनितासंगेनक्षुद्ररसानल्पानंदान् विचिन्वन्नन्वेषणंकुर्वंस्तन्मक्षिकाभिस्तासांवनितानांसमानशीलैरन्योन्यवनितालोलैःस्वामिभिर्व्यथितस्ताडितोविमानोविगताभिमानस्तत्रापि परस्त्रीविषयेपिकृच्छ्रा
त्स्वामिवंचनायासेनप्रतिलब्धंस्त्रीधनादिअन्येराजानोबलात् विलुंपंतिअपहरंति अथततःतेभ्यः अन्येउपपतयस्तंस्त्रीजनंअपहरंतीत्येवमनवस्थाविषयसुखस्य क्षुधंरांतीतिक्षुद्राः अल्पत्वेनेतिशेषः
तान्क्षुद्ररसानन्नलक्षणान् विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिस्तदन्नदातृभिरदानेनदुःखितोविमानोऽनाश्रयोभवति तत्रक्वचित्कालांतरेअत्यायासेनप्रतिनिधिनास्वाम्युक्तकर्मकरणलक्षणेनलब्धंनिष्पन्नमन्येऽन्नकांक्षि
णोयाचकाविद्याबलादपहरंति तेभ्योयाचकेभ्योन्येततोप्यधिकविद्याबलेनमहामार्गेक्षप्तंविप्रभोजनमपहृत्यभुंजतइतिधर्मभोजनस्यासिद्धिः अथशब्दःआश्चर्यार्थेइतिवा १० प्रतिक्रियांपरिहारंप्राव
रणाद्यभावेनेतिशेषः विपणन्क्रयविक्रयलक्षणंव्यवहारंकुर्वन्यत्किंचिदपिविक्रेयंरसलक्षणादिकमपि ऋच्छतिप्राप्नोति ११ तस्मिन्व्यवहारेक्षीणधनःनष्टमौल्यःयावद्यदादरिद्रःपरंप्रार्थयते तदापरादन्य
स्मादप्रतिलब्धकामः प्रतिग्रहादिधर्मेणाप्राप्ताभीष्टधनः पारक्यदृष्टिःपरकीयद्रव्यस्वीकारेच्छुश्चौर्येणेतिशेषः अवमानंबंधनताडनादिकं १२ लतावत्कोमलभुजाश्रयःअव्यक्तपदंअव्यक्तस्यप्रकृतिसंज्ञस्य
स्त्रीजनस्यपदंस्थानंप्रसज्जतिप्रकर्षेणसक्तोभवति द्विजस्यकुलेजातोपीतिशेषः तदाश्रयइतिहेतुगर्भविशेषणं स्त्रीजनाश्रयत्वादिति प्रभवतिमनसिविवेकोविदुषामपिशास्त्रसंभवस्तावत् निपततिदृष्टिवि

क्वर्हिस्म चित्क्षुद्ररसान्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितोविमानः ॥ तत्रापिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमन्येबलाद्विलुंपंत्यथतंततोऽन्ये १० क्वचिच्चशीतातपवातवर्षप्रति
क्रियांकर्तुमनीशआस्ते ॥ क्वचिन्मिथोविपणन्यच्चकिंचिद्विक्रेयमृच्छत्युतवित्तशाठ्यात् ११ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तुतस्मिन्शय्यासनस्थानविहारहीनः ॥
यावत्परादप्रतिलब्धकामःपारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् १२ प्रसज्जतिक्वापिलताभुजाश्रयस्तदाश्रयोऽव्यक्तपदंद्विजस्यह ॥ क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्स
ख्यंविधत्तेबककंकगृध्रैः १३ तैर्वंचितोहंसकुलंसमाविशन्नरोचयञ्छीलमुपैतिवानरम् ॥ तज्जातिरासेनसुनिर्वृतेंद्रियःपरस्परान्वीक्षणविस्मृतावधिः १४
द्रुमेषुरंस्यन्सुतदारवत्सलोव्यवायदीनोविवशश्वरन्वने ॥ क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतन्वल्लींगृहीत्वागजभीतआस्थितः १५

शिखायावर्न्नेंदीवराक्षाणांइतिप्रसिद्धिंहशब्देनाह हरिचक्रतःकालचक्रात् त्रसन्बिभ्यत् बकभक्षणेकाकिलौल्येगृध्रुअभिकांक्षायांबकवद्दिक्षुदंडादिभक्षणशीलविघ्नेश्वरदेवतया कंकवन्मैथुनलोलचित्तयक्षादि
देवतयारुधिरासवाकांक्षारतभद्रकालींदेवतयाचसेवालक्षणंसख्यं १३ वंचितोविपुलदंडःअभीष्टफलाभावादितिशेषः हंसकुलंब्राह्मणकुलंसंन्यासाश्रमंवा हंसानांशीलमुपनयनादिसंस्कारंत्रिषवणस्नानभिक्षावृ
त्त्यादिकंवानरोचयन्पथ्यंनेदमितिमन्वानोवानरः वानेनहिंसयारमतइतिशूद्रस्वभावंहिंसालक्षणंवाने नरमतइतिगमनागमनलक्षणंसेवांवाशूद्रवत्सेवावृत्तिमुपजीव्यवर्ततइत्यर्थः तज्जातिरासेनशूद्रजातिक्री
डारसेनसुष्ठुनिर्वृतानिप्रीतानींद्रियाणि यस्यसतथापरस्परान्वीक्षणविस्मृतावधिःस्त्रीपुरुषयोरन्योन्यमुखनिरीक्षणेनविस्मृतविहितकालमर्यादः १४ द्रुमेष्वैहिकफलभोगयोग्यलक्षणेषुगृहेषुरंस्यन्रतिंकुर्व
न्सुतदारेषुस्निग्धोव्यवायेनमैथुनक्रियययादीनः शोच्यांदशामापन्नोतएवविवशोवनेसंसाराख्येचरन्भवति ततःकदाचित्प्रमादाद्भगवत्तत्त्वापरिज्ञानाद्गिरिकंदरवद्भयंकरनरकेपतन्वल्लींजन्मांतरोपार्जि
तपुण्यकर्मलक्षणंपाशमवलंब्य गजभीतोभयंकरमृत्युभीतोपि १५

---

१ लताभुजाः लतानांशाखाः तदाश्रयः । द्विजस्यपक्षिसमूहस्ययत् अव्यक्तपदंकलभाषितं । तदाश्रयः तत्रैवासक्तचित्तः । प्रसज्जतिप्रकर्षेणासक्तोभवतीतिवणिक्पक्षेयोज्यं ॥ दार्ष्टांतिकेतु लतावत्कोमलाया
स्त्रियोयौभुजौतदाश्रयः ताभ्यामालिंगितः द्विजस्यलताश्रितपक्षितुल्यस्यस्त्रयाश्रितापत्यादेः यदव्यक्तंपदंकलभाषितंतदाश्रयः प्रकर्षेणसज्जतिहृति ॥

ततःआपदःकथंचिन्मुक्तोभूत्वाश्रद्दधानःसार्थसदाचारोपेतवर्णाश्रमंस्थानंप्रविशति संसाराध्वनिप्रवेशस्यप्रधानकारणमिदमेवेत्याह अध्वनीति १६ अजा कथंकारमज्ञानमुत्पादयतीतितत्राह अ
न्योन्येति अन्योन्यवित्तव्यतिषंगःपरस्परद्रव्यदानादानसंबंधस्तेनवृद्धोवैरानुबंधःवैरपरंपरायस्यसतथा मिथोधिवहन्कुटुंबपोषणंकुर्वन् अध्वनिविहरन्क्रीडन्नुरुणाकृच्छ्रेणाप्तंयद्वित्तंतस्यबाधोपस
र्गैर्नाशलक्षणोपद्रवैर्विपन्नोविपत्तिंगतः १७ सएवंविधस्तत्रतत्रमनुष्यादिजन्मनि तांस्तान्विपन्नान्मृतानापदंगतान्वा पित्रादीन्स्वदेहान्वा विहायजातंजातमभिनवंपरिगृह्याद्याप्यावर्ततइत्यन्वयः
फलितमाह नकश्चिदिति हेवीर संसाराध्वनःपारं युज्यतेनेनेतियोगोहरिस्तंनोपैतीत्यन्वयः अत्रकरतलामलकवदपरोक्षीकृतश्रीनारायणस्वरूपत्वाद्भरतस्येदृशंज्ञानंयुक्तं तदुक्तं ऋतेहैहयवैन्यादी
नार्षभस्येहकःसमः यस्योपदेशात्सिध्वींशोददर्शकपिलंप्रभुमित्यतोनात्रशंकाकार्येति १८ सोध्वनःपरमाप्नोति योगीपरंस्थानमुपैतिचाद्यमित्यादेः कश्चिदध्वनःपारंनोपैतिइतिसर्वनिषेधःकथंयुक्ति
मानित्याशंक्यभक्तिहीनपुरुषविषयंमयोक्तमतोन्यत्तद्विषयं। नायंदिग्जयवत्साध्यइतिभावेनाह मनस्विनइति मनस्विनोनलंबुद्धयोराजानः निर्जितदिग्गजेंद्राइत्यनेनानलंबुद्धित्वंस्पष्टयाति किम
नेनेतितत्राह ममेति भुविभूमिविषयेममेयंमहीतिदुराग्रहग्राहग्रस्तबुद्धित्वेनमिथोबद्धवैराअतएवमृधेशयीरन्शत्रुशरशीर्णशरीराः पंचत्वमेवांचंतिनतुमहींमुंचंतीत्यर्थः एतेतन्मव्रजंतिचेत्कोव्रजतीतित

ततःकथंचित्प्रतिमुक्तआपदःपुनश्चसार्थंप्रविशत्यरिंदम ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितोभ्रमन्जनोद्यापिनवेदकश्चन १६ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगवृद्धवै
रानुबंधोधिवहन्मिथश्च ॥ अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १७ तांस्तान्विपन्नान्सहितत्रतत्रविहायजातंपरिगृह्यसार्थः ॥ आवर्त
तेद्यापिनकश्चिदत्रवीराध्वनःपारमुपैतियोगम् १८ मनस्विनोनिर्जितदिग्गजेंद्राममेतिसर्वेभुविबद्धवैराः ॥ मृधेशयीरन्नतुतद्व्रजंतियन्न्यस्तदंडोगतवैरोभि
याति १९ रहूगणत्वमपिह्यध्वनोस्यसंन्यस्तदंडःकृतभूतमैत्रः ॥ असज्जितात्माहरिसेवयाशितज्ञानासिमादायतरातिपारम् २० ॥ राजोवाच ॥ अ
होनृजन्माखिलजन्मशोभनंकिंजन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ॥ नयद्धृषीकेशयशःकृतात्मनांमहात्मनांवःप्रचुरःसमागमः २१ नह्यद्भुतंत्वच्चरणाब्जरेणुभि
र्हतांहसोभक्तिरधोक्षजेमला ॥ मौहूर्तिकाद्यस्यसमागमाच्चमेदुस्तर्कमूलोपहतोऽविवेकः २२

त्राह यन्न्यस्तदंडइति न्यस्तदंडोवागादिनिमित्तहिंसारहितोगतवैरःयोग्यतानुसारेणानिरस्तभूतवैरः पुरुषोहरेर्यत्पदमभियातितदित्यन्वयः १९ एवमुपवर्णितसंसारतरून्मूलनमसुकरमितिनमंतव्यं
यतोभगवत्सेवानिशितज्ञानासिमाददानस्यतवसुशकमित्याह रहूगणेति रहत्यागेगणसंख्यानइति संसारंरहयन्गणोज्ञानंयस्यसतथातस्यसंबुद्धिःहेरहूगणेति वहप्रापणइत्यस्मादुत्पन्नवाह्निशब्दव
दयंशब्दः संसारातिक्रांतपारंहरिमुद्दिश्यसंसारनदींतरेत्यन्वयः लेढ्वापतातिकुंडृणाश्चेतिवदुपपत्तेःपूर्वोक्तैवयोजना २० सर्वेष्वपिजन्मसुनृजन्मैवश्रेयःसाधनमन्यानिभोगनिमित्तानीत्यभिप्रेत्याह अ
होइति ननुसर्वस्मात्स्वर्गेजननंशोभनंनांकितत्राह किंजन्मभिरिति कंगुणंनिरीक्ष्याक्षिप्यतइतितत्राह अमुष्मिन्निति अमुष्मिन्स्वर्गेहृषीकेशस्ययशसाकृतःशिक्षितःआत्मांतःकरणंयेषांतेतथा
तेषांमहात्मनांवोयुष्माकंसंगमोनप्रचुरइतियस्मात्तस्मात् २१ नन्वस्मत्समागमेनतवकिंफलमभूदितितत्राह नहीति मेअधोक्षजेऽमलाभक्तिरभूदित्येतदद्भुतंनहीत्यन्वयः हिशब्देनानुभविकार्थमाह कु
तएतदितितत्राह मौहूर्तिकादिति यस्यतवमौहूर्तिकान्मुहूर्तकालभावात् समागमान्मेअविवेकोऽपहतोनष्टइत्ययमर्थोममानुभविकइत्यर्थः अस्मद्दत्तधनोपजीवनेनास्मच्छिक्षायोग्याएतइतिदुस्तर्कःदु
ष्टायुक्तिर्मूलंयस्यसतथादुस्तर्कमूलयतिप्रतिष्ठापयतीतिवा मूलप्रतिष्ठायामितिधातुः २२

अतिप्रशंसयास्मानपहसासि त्वमित्याशंक्यापराधंक्षमापयन्निवनमस्करोति नमइति आबटुभ्यःबटुपर्यंतं गांभूमिंराजभ्यइतिचतुर्थीमप्रयुज्यराज्ञामित्यनयाषष्ठ्यात्मनएवाशिषमाकांक्षतइति २३ रहूग
णस्यसमग्रानुग्रहंकृत्वाब्रह्मर्षिसुतेनपरंकिमकारीतितत्राह इतीति इतिसमाप्यपरमात्मसुतत्त्वंपरमात्मनोनिर्दोषस्वरूपं अविगणितोसंख्यातःपरमानुभावोयस्यसतथा निभृतकरणोर्म्याशयःस्तिमितेंद्रि
याख्याभिप्रायः यद्वा निश्चलेंद्रियाख्यतरंगस्थानःस्ववशीभूतेंद्रियतरंगइत्यर्थः स्थानेभिप्रायआशयाति २४ सुजनाज्ज्ञानिजनपूजितजन्मनोब्राह्मणात्समवगतपरमात्मसुतत्वःसम्यक्ज्ञातपरमात्मस्वरूपः
आत्मनि स्वस्मिन्परमात्मविषयेवाऽविद्ययाअज्ञानेन भगवद्भक्तानामपीदृशमाहात्म्यंकिंपुनःश्रीनारायणस्येत्युपसंहारमुखेननृपमभिमुखीकरोति एवमिति २५ माहात्म्योपलक्षणकीर्तिंग्रथितान्श्लोका
नित्यर्थः आर्षभस्यऋषभपुत्रस्यभरतस्यानुवर्त्मलोकशास्त्रयोरनुकूलमार्गं २६ हृदिस्पृशंहृदयंगमं मलवत्त्विष्ठावत् २७ हरिमाहात्म्यप्रकटनायपुनरुक्तंकरोति योदुस्त्यजानिति एतत्सर्वंनैच्छदितियच्च

नमोमहद्भ्योस्तुनमःशिशुभ्योनमोयुवभ्योनमआबटुभ्यः ॥ येब्राह्मणागामवधूतलिंगाश्चरंतितेभ्यःशिवमस्तुराज्ञाम् २३ श्रीशुकउवाच ॥ इत्येवमुत्तरा
मातःसवैब्रह्मर्षिसुतःसिंधुपतेःपरमात्मसुतत्त्वमविगणितपरमानुभावः ॥ परमकारुणिकतयोपदिश्यरहूगणेनसकरुणमभिवंदितचरणकमलःपूर्णार्णवइ
वनिभृतकरणोर्म्याशयोधरणीमिमांविचचार २४ सौवीरपतिरपिसुजनसमवगतपरमात्मसुतत्त्वःआत्मन्यविद्याध्यारोपितांचदेहात्ममतिंविससर्जएवं
हिनृपभगवदाश्रितानुभावः २५ तस्येमान्श्लोकान्गायंति ॥ आर्षभस्येहराजर्षेर्मनसापिमहात्मनः ॥ नानुवर्त्मार्हतिनृपोमक्षिकेवगरुत्मतः २६
योदुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यंहृदिस्पृशम् ॥ जहौयुवैवमलवदुत्तमश्लोकलालसः २७ योदुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यांश्रियंसुरवरैः
सदयावलोकैः ॥ नैच्छन्नृपस्तदुचितंमहतांमधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोपिफल्गुः २८ यज्ञायधर्मपतयेविधिनैपुणाययोगायसांख्यशिरसेप्रकृतीश्वरा
य ॥ नारायणायहरयेनमइत्युदारंगायन्मृगत्वमपियःसमुदाजहार २९ इदंभागवतसभाजितावदातगुणकर्मणोराजर्षेर्भरतस्यानुचरितंस्वस्त्ययनमायु
ष्यंधन्यंयशस्यंस्वर्ग्यमापवर्ग्यंचानुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनंदतिचसर्वाह्येवाशिषआत्मनआशास्तेनकाश्चनपरतइति ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेपंच
मस्कंधेरहूगणसंवादोनामत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

दुचितं तथाहि मधुद्विषोहरेःसेवायामनुरक्तधियां महतामभावोमोक्षोपिफल्गुरल्पः आदरणीयोनभवतीत्यर्थः सेवायाअलंबुद्ध्यगोचरत्वात् अत्रतात्पर्यार्थस्तु कृतेहैहयवैन्यादीनित्यादिप्रमाणेनपूर्वो
क्तइति ॥ २८ ॥ यज्ञायइज्यायधर्मपतयेसकलैरनुष्ठीयमानपुण्यस्वामिने विधौकर्मणिनैपुणायकुशलबुद्ध्युपेताय योगायकर्मकरणोपायज्ञायसांख्यशिरसेउत्तमज्ञानस्वरूपाय शिरःपूर्वंनि २५
पातंकृत्वासांख्यपदस्यज्ञानार्थत्वेनायमर्थःसिद्ध्यति अस्येश्वरत्वंस्वतएवनतुकृत्रिमंरुद्रादेरिवेत्यतःप्रकृतीश्वरायलक्ष्मीपतयइतिवा नारायणायहरयेनमइतिमंत्रद्वयसूचनायप्रसिद्धनामोपादानंकृतं
अपरोक्षज्ञानिनोभरतस्यमृगत्वंघटितवानित्यतोवायोगाय समुदाजहारउत्ससर्ज २९ आत्मनएवसर्वाआशिषआशास्तेप्राप्तुमिच्छति प्राप्नोतिचेति हिशब्दश्चार्थेइति शब्दोभरताख्यानसमाह्यर्थइति ३०
इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजय०त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥

अत्रपूर्वाध्यायोक्तमेवप्रश्नपूर्वकंकथयति योहवाइत्यादिना बहुपूर्णतायामितिहरेःपूर्णतांवेत्तीतिबहुवित्तेनसार्वज्ञ्यंवेदमेव पारोक्ष्येणपरोक्षविषयेणवाचोव्यंग्यभंग्या जीवलोकस्यजीवराशेः भवाध्वासंसार मार्गः आर्यमनीषयापंडितबुद्ध्याकल्पितविषयःनिर्णीतार्थःअव्युत्पन्नेनशब्दव्यंग्यार्थपरिज्ञानशून्येनलोकेनजनेनमुख्यतःसमधिगतोनभवतीतिनांजसाव्युत्पन्नलोकसमधिगतः परोक्षप्रियाइवहिदेवाः प्रत्यक्षद्विषइतिश्रुत्यर्थंहवाइत्यनेनाह एतदेवाह अथेति अथतस्मात्समवेतानुकूल्येनउक्तशब्दार्थवाच्यवाचकरूपेण समवेतंयथाज्ञातुंयोग्यंतथानुकूल्येन पुनःकथनेनेतिवा १ एवंपरीक्षितापृष्टःश्रीशुकमु निःकिमुवाचेतिशौनकप्रश्नंहृदिकृत्वाउवाच सूतइति सूतःकिमुवाचेतितत्राह सहोवाचेति सश्रीशुकःराजप्रश्नपरिहारायपदुवाच अहमपित्वत्प्रश्नपरिहारार्थंवच्मीत्येतमर्थंहेत्यनेनसूचयति दुरत्यये ध्वनीत्यस्याभिप्रायंकथयति यइति यएषप्रसिद्धोजीवोऽसुगमेदुर्गमेध्वन्यापातितइत्यन्वयः अजयेत्यस्यविवरणंमाययेति कस्येयमित्याशंकानिवृत्तये ईश्वरस्येति आच्छाद्यविक्षिपतिस्फुरदात्मत त्त्वमित्यद्वैतमतनिरासायोक्तंवशवर्तिन्येति मायाकथंकारंपातयतीत्यत्रोपपत्तिंदर्शयति देहेति देहात्ममानिनांदेहएवात्मेतिमन्यमानानांसंबंधिभिःसत्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानिविभक्तानियानिकुश

राजोवाच ॥ योहवाइहबहुविदामहाभागवतत्वयाभिहितःपारोक्ष्येणवचसाजीवलोकस्यभवाध्वासह्यार्यमनीषयाकल्पितविषयोनांजसाऽव्युत्पन्नलोकस मधिगतः अथतदेवदुरवगमंसमवेतानुकूल्येननिर्दिश्यताम् १ ॥ सूतउवाच ॥ सहोवाच यएषदेहात्ममानिनांसत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुश लसमवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्यद्वारभूतेनषडिंद्रियवर्गेणतस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतितईश्वरस्यभ गवतोविष्णोर्वशवर्तिन्यामाययाजीवलोकोयंयथावणिक्सार्थोर्थपरःस्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवन्श्मशानवदशिवतमायांसंसाराटव्यांगतोनाद्यापिवि फलबहुयोगसहस्रहृत्तापोपशमनींहरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे २ यस्यामुहवाएतेषडिंद्रियनामानःकर्मणादस्यवइवतद्यथा ॥ पुरुषस्यध नंकिंचित्साक्षाद्धर्मौपयिकंबहुकृच्छ्राधिगतंयत्परमपुरुषाराधनलक्षणंसांपरायिकमुदाहरंति ॥ तद्धर्म्यंधनंदर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पसम वायेनगृहेग्राम्योपभोगेनकुनाथस्याजितात्मनोविलुंपंति ३ अथचयत्रकौटुंबिकस्यदारापत्यादयोनाम्नाकर्मणावृकसृगालाइवानिच्छतोपिकदर्यस्यकुटुं बिनउरणकवत्संरक्ष्यमाणंमिषतोपहरंति ४

लाकुशलमिश्राणिकर्माणितैर्निर्मिताभिर्विविधाभिर्देहावलिभिरुपलक्षितस्तासांसंयोगादिलक्षणोनादिसंसारोयस्तदनुभवस्यद्वारभूतेनश्रोत्रादिषाडिंद्रियवर्गेणद्वारेणमाययाध्वन्यापतितइत्यर्थः समवहारो मिश्रं स्वदेहनिष्पादितकर्मेत्यनेनरजस्तमःसत्वेतिव्याख्यातं नशर्मविंदतीत्यस्यार्थमाह नाद्यापीति हरिगुरुचरणारविंदयोर्मधुकरइव निरंतरसेवकायेतेषामनुपदवीमनुगमनयोग्यमार्गसेवालक्षणांना द्याप्यवरुंधइत्यन्वयः विफलाश्चबहवश्चयोगाउद्योगायेतन्निमित्ततःसहस्रशोहृत्तापास्तेषामुपशमनींनाशकरीं २ यस्यामिमेषडित्यस्यार्थंदर्शयति यस्यामुहवेति कुनाथस्यतद्धर्म्यंधर्मसाधनंविलुंपंती त्यन्वयः धर्मौपयिकंधर्मसाधनयोग्यं सांपरायिकंमोक्षोपयोगि एतदेवाह यत्परमेति कथंविलुंपंति दर्शनेति संकल्पोमनोरथःदर्शनादीनांसमवायेननित्यसंबंधेनगृहेग्राम्योपभोगोपस्तेन ३ गोमायवोयत्रेत्यस्यार्थमाह अथेति ४

प्रभूतवीरुत्तृणेत्यस्यार्थमाह यथाह्यनुवत्सरमिति आवपनकालेबीजप्रक्षेपसमये ५ ६ यएषआवसथोऽपक्कानांकामानांकरंडः करिदंतनिर्मितपात्रविशेषः तत्रावसथे क्वचिच्चगंधर्वपुरमित्यस्यार्थमाह
क्वचित्परिवर्तमानइति क्वचित्क्वचिच्चासुहरोल्मुकग्रहमित्यस्यार्थमाह क्वचिच्चेति अशेषदोषाणांनिषदनंस्थानंपुरुषविशेषंदेहलक्षणं पुरुषाकारविशिष्टस्यतस्यदेहस्यवर्णगुणःकांतिगुणस्तेनउल्मुकपिशा
चमुपादित्सति सुवर्णमिव पुरुषविशेषंउल्मुकपिशाचमुपादित्सतीतिवा अग्निकामवत्कातरः अशेषदोषाणांपात्रीभूतंपुरुषविशेषाकारंउल्मुकपिशाचमग्निवज्जाज्वल्यमानंदृष्ट्वांतिकमुपागम्यसुवर्णबुद्ध्याचोपा
दातुमिच्छति शीतार्तोग्निमिव द्रष्टुंदुःसहंशीतंस्यात्तदैवमुक्तिरितिभावः पुरुषविशेषंरूपाख्यंप्राप्यभोगार्थंसुवर्णंस्वीकरोतिअग्निसेवाकामउल्मुकपिशाचमिवेतिवा ८ निवासतोयादित्यस्यार्थमाह अथेति

यथाह्यनुवत्सरंकृष्यमाणमप्यदग्धबीजक्षेत्रंपुनरेवावपनकालेगुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमेवभवति ५ एवमेवगृहाश्रमःकर्मक्षेत्रंयस्मिन्नहिकर्माण्युत्सीदंति ६
यदपक्वकामकरंडएषआवसथस्तत्ररतोदंशमशकसमापसदैर्मनुजैःशलभशकुंततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानबाहिःप्राणःक्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यवि
द्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थनरलोकंगंधर्वनगरमुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ७ क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनंपुरुषविशेषमुपेत्यतद्वर्णगुणनि
हितमतिःसुवर्णमुपादित्सत्यग्निकामकातरइवोल्मुकपिशाचम् ८ अथकदाचिद्गृहपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेशएतस्यांसंसाराटव्यामित
स्ततःपरिधावति ९ क्वचिच्चवात्योपमयाप्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसारजनीभूतंकुजनइवासाधुमर्यादोदिग्देवताअतिरजस्वलमतिर्नविजानाति
१० क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोपंप्रत्यक्षंपरोक्षंवारिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ११ सयदादग्धपूर्वसुकृतस्तदाकारस्क
रकाकतुंडाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थद्रविणशून्यान्जीवन्मृतान्स्वयंजीवन्म्रियमाणउपधावति १२ क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यःस्वयंवि
षयाभिध्यानेनभ्रंशितमतिरतएवमरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति १३ एकदातुप्रसंगान्निकृतमतिर्व्युदस्रोतःस्खलनवदुभयतोपिदुःखदंपाषंडमुपधाव
ति १४ यदातुपरबाधयार्थआत्मनोनोपनमतितदापितृपुत्रान्बालान्खलुभक्षयति १५ क्वचिदासाद्यगृहंदाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कंशोकाग्निनाद
ह्यमानोभृशंनिर्वेदमुपगच्छति १६ क्वचित्कालविषमितराजकुलयक्षापहृतप्रियतमधनासुर्मृतकइवविगतजीवलक्षणआस्ते १७ कदाचिन्मनोरथावग
तपितृपितामहाद्यसत्सदितिस्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति १८

गृहाद्यनेकस्वरूपेष्वेकमंतरेणापिजीवनंनास्तीतिदुराग्रहवान् ९ क्वचिच्चवात्योत्थितेत्यस्यार्थमाह क्वचिच्चवात्येति। आरोहमंकं तत्कालरजसाविषयसेवासमयरागेण १० अदृश्यझिल्लीत्यस्यार्थमा
ह क्वचिदुलूकेति आटोपःसंभ्रमः ११ अपुण्यवृक्षानित्यस्यार्थमाह सयदेति १२ मरीचितोयान्यभिधावतीत्यस्यार्थमाह क्वचित्सकृदिति १३ क्वचिद्वितोयाःसरितइत्येताद्विवृणोति एकदेति
उभयतइहपरत्रापि व्युदस्रोतसस्खलनवत्मृगतृष्णिकाजलप्रवाहवत् १४ परस्परंखादयतइत्येतत्प्रतिवक्ति यदात्विति भक्षयतिपीडयति १५ आसाद्यदावमित्यस्यार्थमाह क्वचिदासाद्येति
१६ क्वचित्कालेत्यादिनाक्वचयक्षैरितिविवृतं परैर्हृतस्वइत्येतदप्यनेनव्याख्यातं १७ क्वचिच्चगंधर्वपुरमित्येतद्व्याख्याति कदाचिन्मनोरथेत्यादिना १८

क्वचिद्गृहाश्रमेत्यादिनाचलन्क्वचिदित्येतद्विव्रियते गृहाश्रमचोदितकर्माण्येवातिभारागिरयस्तानारुरुक्षन् १९ पदेपदेभ्यंतरवाह्निनेत्येतद्व्याख्यातं क्वचिच्चदुःसहेनेत्यादिना गृहीतसारःगतधैर्यः२०
क्वचिन्निगीर्णइत्येतद्व्याचष्टे सएवेत्यादिना। दष्टस्मशेतेइत्येतद्व्याख्याति क्वचिद्भग्नमनाइत्यादिना निद्राक्षणःनिद्रालक्षणावसरः २१ कर्हिस्माचिदित्यस्यार्थदर्शयाति कर्हिस्मचित्कामेत्यादिना
काममधुलवानितिपाठेकाम्यंतइतिकामाविषयास्तएवमधुलवामकरंदलेशास्तानित्यर्थः २२ तत्रापिकृच्छ्रादित्यस्याभिप्रायमाह अथचेति २३ २४ क्वचिच्चशीतातपेत्येतद्विवृणोति क्वचिच्चशीता
तपेत्यादिना २५ क्वचिन्मिथोविपणमित्येतद्विवृणोति क्वचिन्मिथइत्यादिना विपाणिकःवाणिक् २६ क्वचित्क्षीणधनइत्यस्यार्थमाह क्वचिच्चेत्यादिना २७ अन्योन्यवित्तेत्यस्यार्थमाह एवंवित्ते
ति २८ यतआरब्धोनरलोकसार्थस्तमीश्वरमध्वनःपारमुपदिशंति विद्वांसः २९ केतंगच्छंतीतितत्राह यदिदमिति योगमनुशास्तीतियोगानुशासनंएतद्ब्रह्मशंतमंसुखतमं उपशमशीलामुनयः

क्वचिद्गृहाश्रमचोदितकर्मातिभारागिरीनारुरुक्षमाणोलौकिकव्यसनकर्षितमनाःकंटकशर्कराक्षेत्रंप्रविशन्निवसीदाति १९ क्वचिच्चदुःसहेनकायाभ्यंतरवह्नि
नागृहीतसारःस्वकुटुंबायक्रुध्यति २० सएवपुनर्निद्राजगरगृहीतोऽधेतमसिमग्नःशून्यारण्यइवशेतेनान्यत्किंचनवेदशवइवापविद्धः॥ क्वचिद्भग्नमानद
ष्टोदुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्षणोव्यथितहृदयेनक्षीयमाणविज्ञानोंधकूपेंधवत्पतति २१ कर्हिस्माचित्कामसुखलवान्विचिन्वन्यदापरदारपरद्रव्याण्यवरुं
धानोराज्ञास्वामिभिर्निहतःपतत्यपारेनिरये २२ अथचतस्याशुभप्रक्षालनकर्मसंसारावपनमुदाहरंति २३ यदिचमुक्तस्ततोबंधाद्देवदत्तउपाच्छिनत्तित
स्मादपिविष्णुमित्रइत्यनवस्थितिः २४ क्वचिच्चशीतातपवातवर्षाद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानांदुःखानांवारणायाकल्पोदुरंतचिंतयाविषण्णआस्ते
२५ क्वचिन्मिथोभ्येत्यविपाणिकःकाकणिकामात्रमप्यपहरतिकिंचिद्विविद्वेषमुपयातिवित्तशाठ्येन २६ क्वचिच्चक्षीणधनःशय्यासनाद्युपभोगहीनोयावद
प्रतिलब्धमनोरथःपरस्वाप्तयेव्यवसितमतिस्ततोवमानादीनिलभते २७ एवंवित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबंधोपिपूर्ववासनयामिथउद्वहतःसएवोद्वहति २८
यतआरब्धएषनरलोकसार्थस्तमध्वनःपारमुपदिशंति २९ यदिदंयोगानुशासनमेतदेवशंतमंतेउपशमशीलाउपरतात्मानउपतिष्ठंति ३० क्वापिदेवमाय
यास्त्रियाभुजलतोपगूढःप्रस्कन्नविवेकविज्ञानस्तद्विहारगृहारंभान्कुर्वंस्तदाश्रमासक्तःसुतदुहितृकलभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदयआत्मानमजिता
त्मापारेंधतमसिप्रहिणोति ३१ कदाचिदीश्वरस्यभगवतोविष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्द्धापवर्गकालोपलक्षणपरिवर्तनेनवयोहरतआब्रह्मस्तंबादीनांमि
षतांवित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरंकालचक्रनिजायुधंसाक्षाद्भगवंतंयज्ञपुरुषमनादृत्यपाखंडदेवताःकंकगृध्रबकप्रायाआर्यहंससमयपरिभूताःसाकल्येनाभिधत्ते ३२

उपतिष्ठंतिप्राप्नुवंतीत्यन्वयः ३० प्रसज्जतीत्यस्यार्थमाह क्वापिदेवमाययेति प्रस्कन्नविवेकविज्ञानःनष्टविवेकविज्ञानःतस्याःस्त्रियाः विहारार्थगृहोपक्रमान् सुतादीनांकलभाषितैरवलोकैर्विचेष्टितैश्चापहृ
तंहृदयंयस्यसतथाआत्मानमंधेतमसिप्रहणोतिगमयति हिगताविितिधातुः ३१ क्वचित्कदाचिद्धारिचक्रतइत्येतद्व्याख्याति कदाचिदिति कदाचित्कस्यांचिदवस्थायांईश्वरस्यचक्राद्वित्रस्तहृदयस्तमीश्वरम
नादृत्यपाखंडदेवताःसाकल्येनाभिधत्तेभजतीत्यन्वयः परमाणुद्विपरार्द्धापवर्गकालउपलक्ष्यतेनेनेतितथोक्तं तेनपारिवर्तनेनपारिभ्रमणेनामिषतांजीवानांवयःआयुर्लक्षणंहरतश्चक्रादपवर्गोवसानंपरमा
णुकालआदिर्यस्यसतथाद्विपरार्द्धस्यापवर्गोवसानंयस्यसतथा केषांमिषतामाब्रह्मस्तंबादीनांब्रह्माणंअवधीकृत्यस्तंबमुपक्रम्यवर्तमानानांकालचक्रंनिजायुधंयस्यसतथातम् ३२

तैर्वंचितइत्येतद्व्याचष्टे यदातुताभिरिति यज्ञपुरुषाराधनंतेषांशीलंयत्तदरोचयन् अपथ्यंमन्वानः अनिगमपरिशुद्धंवेदशुद्धिरहितं यस्यशूद्रकुलस्यामिथुनीभावःकुटुंबभरणंनान्यदितिशेषः निरवरोधः भार्यारहितः अनिवारणइतिवा ३३ द्रुमेषुरंस्यन्नित्यस्यार्थंदर्शयतिक्वचिद्द्रुमवदिति व्यवायोग्राम्यरतिःतदर्थमेवलक्षणःकालोयस्यसतथा ३४ क्वचित्प्रमादादित्येतद्व्याकरोति एवमध्वन्यवरुंधानइति ततःकथंचिदितिइदंविवृणोति कर्मवल्लीमिति ॥ ३५ ॥ बिभ्यन्भयमापन्नः मनस्विनइत्येतद्व्याचष्टे यदपीति ॥ ३६ ॥ बाधोपसर्गैरित्यत्रोक्तानुपसर्गानाह यस्यामिति ॥ ३७

यदातुताभिःपाखंडदेवताभिरात्मवंचकैरुरुवंचितोब्रह्मकुलंसमाविशंस्तेषांशीलमुपनयनादिकर्मानुष्ठानेनभगवतोयज्ञपुरुषस्याराधनमेवपुनस्तदरोचयं श्शूद्रकुलंभजत्यनिगमपरिशुद्धम् यस्याहिमिथुनीभावःकुटुंबभरणंयथावानरजातेस्तत्रापिनिरवरोधःस्वैरेणविहरन्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणा दिग्राम्यकर्मणैवविस्मृतकालावधिः ३३ क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषुगृहेषुरंस्यन्यथावानरःसुतदारवत्सलोव्यवायक्षणः ३४ एवमध्वन्यवरुंधानोमृत्युगजभ यात्तमसिगिरिकंदरप्रायेपतन्कर्मवल्लीमवलंब्यततआपदःकथंचिन्नरकाद्विमुक्तःपुनरप्येवंसंसाराध्वनिवर्तमानोनरलोकसार्थमुपयाति ३५ एतस्मिन्सं साराध्वनिनानाक्लेशोपसर्गवितते आपन्नांस्तत्रवियुज्यजातंजातमुपादायशोचन्मुह्यन्खिद्यन्बिभ्यन्हृष्यन्रुदन्गायन्साधुवर्जितोनैवावर्त्ततेद्यापिअसा धुवनएव यदपिदिग्गिभजयिनोराजर्षयोनैवैतद्व्रजंतिकिंतुमृधेशयीरन्ममैवेयंमहीतिकृतवैरानुबंधाःयांविसृज्यस्वयमुपसंहृताः ३६ यस्यामिमउपसर्गाः सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादमदशोकमोहमात्सर्येर्षावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजराजन्ममरणादयः ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमेचतुर्दशोध्या यः॥१४॥ श्रीशुकउवाच ॥ भरतस्यात्मजःसुमतिर्नामाभिहितोयमुहवावकेचित्पाखंडिनोविलोक्य ऋषभपदवीमनुवर्तमानमनार्याअवेदसमाम्नातांदेव तांस्वमनीषयापापीयसिकलौकल्पयिष्यंति १ तस्यांगृध्रश्येनायांदेवपादिर्नामपुत्रोभवत् २ अथासुर्यांतत्तनयोदेवद्युम्नस्ततोधेनुमत्याःसुतःपरमेष्ठीत स्यसुवर्चायांप्रतीहउपजातःयआत्मविद्यायांस्वयंसिद्धोमहापुरुषमनुसस्मार ३ प्रतीहात्सुवालायांप्रतिहर्त्रादयस्त्रयआसन्इज्याकोविदाःसूनवःप्रतिह र्तुःस्तुत्यांव्योमभूमानावजनिषाताम् ४ व्योम्नऋषिकुल्यायामुद्गीथःततःप्रस्तोतादेवकुल्यायांप्रस्तोतुर्विरुरुत्सायांहृदयजआसीद्विभुःविभोःरथ्यांचपृ थुषेणस्तस्मान्नक्तआकूत्यांजज्ञेनक्ताद्द्रतिपुत्रोगयोराजर्षिप्रवरउदारश्रवाअजायतसाक्षाद्भगवतोविष्णोर्जगदभिरक्षया गृहीतसत्वस्यकलात्मवत्ताभिलक्षणे नमहापुरुषतांप्राप्तः ५

इतिश्रीभागवतेविजयध्वजटीकायांपंचमस्कंधेचतुर्दशोध्याय: ॥ १४ ॥ राजसंततौविशिष्टराजज्ञानंभगवन्माहात्म्यज्ञानोपयोगीत्यतस्तज्ज्ञानायावशिष्टवंश्यानानुक्रामत्यस्मिन्नध्याये यमुहवावेति उह वावेतिचतुर्भिर्निपातैरवैदिकमतस्य वैभाषिकादिचतुर्द्धाभेद:सूच्यते अवेदोवेदविरुद्ध:आगमस्तत्रप्रतिपादितांपद्मावतीत्यादिनामवर्तीं १ २ तस्यदेवपादेस्तनय: ३ ४ हृदयजऔरसपुत्रः अभिरक्षयाज गद्रक्षाकारणेनगृहीतसत्वगुणस्यकलायाः अंशस्यआत्मवत्तामूर्त्तदेहवत्त्वेनप्रकाशमानं तस्याभिलक्षणेन विग्रहवत्कलांशेनकरचरणादिचक्रचिह्नेन सर्वैर्गीयमानत्वाद्वयः ५

स्वधर्मेणावनिंअजुगुपद्वैइत्यन्वयः स्वधर्मेणेत्येतत्स्पष्टयति प्रजापालनेति सर्वात्मनेत्त्यादिच स्वधर्मेणेत्यस्यविशेषणं निर्व्याजेनसर्वसमर्पणाख्यचिह्नेनब्रह्मविदांचरणनिरंतरनिषेवयाभक्तिसाधनमेतत्प
रिभावितंवशीकृतं अतएवविशुद्धंसत्वमंतःकरणंयस्यसतथा उपरतंनिवृत्तमनात्म्यंदेहधर्मोयस्मिंस्तथातस्मिन्स्वात्मनिस्वहृदयेउपलभ्यमानः अपरोक्षीक्रियमाणोब्रह्मानुभावोयस्यसतथा अपीसनेनरा
ज्यपालनंसंभावितंनभवतितथापीत्यर्थंद्योतयति निरभिमानइत्यनेनानुपपत्तिपरिहरति तस्येमांगाथामित्यनेनगीयमानत्वाद्गयेतिशब्दार्थंसूचयति ६ पुराविदःपुराणज्ञाः गाथांविषमाक्षरगुरुपादोपेतां
तथोदाहरंति गयमित्यादिना अन्यःकःकर्मभिः गयंनृपं प्रतियाति प्रतिनिधिर्भवति कीदृशःयज्वेत्यादिगुणकर्मवान्सतांसदसस्पतिः कोपिवास्तीति नेत्याह भगवत्कलामिति भगवतांज्ञानभक्त्याभा
ग्यवतांकर्मदेवानांकलामंगमेकमंतरेण तदुक्तं प्रियव्रतोगयश्चैवकर्मदेवसमौगुणैरिति ७ सतीःसत्यः दक्षकन्याः कीर्तिःश्रीर्वाक्स्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमेत्याद्याः स्वयंगुणवत्वेनस्तुतमूधोयस्याःसातथा सा ध

सवैस्वधर्मेणप्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिनाचभगवतिमहापुरुषेपरब्रह्मणिसर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेनब्रह्मविच्चरणानुसेव
यापादितभगवद्भक्तियोगेनचाभीक्ष्णशःपरिभावितविशुद्धसत्वउपरतानात्म्येस्वात्मनिस्वयमुपलभ्यमानब्रह्मानुभावोपिनिरभिमानएवावनिमजुगुपत्
६ तस्येमांगाथांपांडवेयपुराविदउपगायंति ॥ गयंनृपंकःप्रतियातिकर्मभिर्यज्वाभिमानीबहुविद्धर्मगोप्ता ॥ सदागतश्रीःसदसस्पतिःसतांसत्सेवकोन्योभग
वत्कलामृते ७ यमभ्यषिंचन्परयामुदासतीःसत्याशिषोदक्षकन्याःसरिद्भिः ॥ यस्यप्रजानांदुदुहेधराशिषोयथेप्सितावैगुणवत्स्नुतोधाः ८ छंदांस्यकामस्य
चयस्यकामान्दुदूहुराजन्हुरथोबलिंनृपाः ॥ प्रत्याहृतायुधिधर्मेचविप्रायस्याशिषःषष्ठमंशंप्रजाश्च ९ यस्याध्वरेभगवानध्वरात्मामघोनिमाद्यत्युरुसोमपी
थे ॥ श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार १० यत्प्रीणनाद्बर्हिषिदेवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंचात् ॥ प्रीयेतसद्यःसहिविश्वजीवःप्री
तःस्वयंप्रीतिमगाद्गयस्य ११ गयाज्जयंत्यांचित्ररथःस्वातिरवरोधइतित्रयःपुत्राबभूवुश्चित्ररथादूर्जायांसम्राडजनिष्ट १२ ततउत्कलायांमरीचिर्मरीचेर्बिंदुम
त्यांबिंदुमानुदपद्यततस्मात्सुषेणायांमधुर्नामाभवत्मधोःसुमनस्यांवीरव्रतस्ततोभ्रजायांमन्युप्रमन्यूजज्ञातेमन्योःसत्यायांभुवनस्ततोदोषायांत्वष्टाजजनि
ष्टत्वष्टुर्विरजोविरोचनायांविरजस्यशतजित्प्रवरंपुत्रशतंकन्याचविषूच्यांकिलजाता १३

रा गयस्यराज्ञः सतीनांप्रजानांयथेप्सिताःआशिषोदुदुहे वाइत्यनेनसकलजगद्वशीकरणशक्तिसमुद्रश्रीपुरुषोत्तममंत्रसिद्धोगयइतिसूच्यते ८ वेदाअपितदुक्तफलानिच्छत्वोपिसर्वाभीष्टान्दुदुहुरित्याह
छंदांसीति नृपान्विशिनष्टि प्रत्याहृताइति युद्धेपराजिताइत्यर्थः विप्राधर्मेप्रत्याहृताधर्माभिमुखीकृताः प्रजाश्चयस्याशिषोधनलक्षणाः षष्ठमंशमाजन्हुरित्यन्वयः अनुष्ठितपुण्यलक्षणाशिषोवा ९ उरुसो
मपीथेबहुसोमपाने अध्वरस्यसारमादत्ते कर्तृभ्यःफलंददातिचेत्यध्वरात्माभघोनिदेवेंद्रेमाद्यतिमदंगच्छतिसति श्रद्धयाविशुद्धोयोचलभक्तियोगः तेनसमर्पितमिज्याफलंयागादिपूजालक्षणंकर्मफलं आज
हारददौ १० यस्यहरेःप्रीणनाज्जगत्प्रीयेतप्रीतंस्यात् स्वयंस्वतःप्रीतः ११ १२ शतजिन्नामपुत्रःप्रवरोज्येष्ठोयस्मात्तच्छतजित्प्रवरं १३

अत्यलमतीवालमकरोत् १४ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेवि०पंचदशोध्यायः ॥१५॥ भूवलयतद्विशेषज्ञानंश्रीनारायणमहिमोपलक्षणत्वात्तदावश्यकंमोक्षोपयोगीत्यतस्तत्परिमाणादिवर्णयति पंचस्त्रध्या
येषुतत्रपरीक्षिद्विशेषतोपिज्ञातुमुक्तानुवादपूर्वकंश्रीशुकंपृच्छति इत्युक्तइति आदित्योयावत्पर्यंतंतपससौचंद्रमाश्चयत्रज्योतिषांनक्षत्राणांगणैःसहदृश्यते त्वयाभूमंडलायामविशेषस्तावानित्युक्तः १ तत्रभूमं
डलेपि प्रियव्रतेत्यनेनयोवाइहेत्येतदनुवदति यतएतस्याइत्यनेनयतएवंकृताइत्येतदनुवदति अयमाशयः प्रियव्रतस्यरथचरणनेमिनैशित्यपरिखाताः सप्तसिंधवआसन्यास्तस्यरथचरणानिशितपर्यंतसी
तोत्थितपर्यस्तमृत्तिकाघनपंक्तय स्तत्तत्परिखापर्यवांतरप्रदेशवर्तिन्यस्ताःसप्तद्वीपाआसन् तेषांनामानिकथितानीति सूचितइत्यनेनविशेषोनोक्तइति ततःकिंतत्राह एतादिति खिलमुर्वरितंयथानभव
तितथानिखिलं अंतरालेएतदुपयोग्येवनान्यदित्यर्थएवशब्दः मानंपरिमाणं लक्षणंवर्तुलचतुरस्राकारादि नकेवलमिदमेव किंतु यत्सप्तसागरादिभ्यःपरस्तात्कांचनभूम्यादिकंतदपि नकेवलंतावतालमपितु
तत्रापिविद्यमानंसर्वमनुर्वरीकृत्यैतदभिप्रायेणपुनश्चसर्वशब्दप्रयोगइ त्यर्थः जिज्ञास्याभीत्यनेनज्ञानेच्छैव नतुविचारइत्यतःपरस्मैपदप्रयोगः अहमित्यनेनान्येषांप्रयोजनसद्भावेपिममातीवप्रयोजनमिति
सूचयति अन्यथाजिज्ञास्यामीतिसामान्योक्तिसंभवात् २ किंतदतीवप्रयोजनमितिविवृत्त्यदर्शयति भगवतइति इतःपूर्वंगुणमयेसत्वादिगुणविरचितेस्थूलरूपेपातालाद्यचेतनावयवविशिष्टे आवेशितं

तत्रायंश्लोकः प्रैयव्रतंवंशमिमंविरजश्चरमोद्भवः॥अकरोदत्यलंकीर्त्याविष्णुःसुरगणंयथा १४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधे प्रियव्रतवंशवर्णनंनामपं
चदशोध्यायः १५ राजोवाच ॥ इत्युक्तस्त्वयाभूमंडलायामविशेषोयावदादित्यस्तपतियत्रचासौज्योतिषांगणैश्चंद्रमाःसहदृश्यते १ तत्रापिप्रियव्रतरथचरण
परिखातैःसप्तभिःसप्तसिंधवउपक्लृप्ताःयतएतस्याःसप्तद्वीपविशेषकल्पस्त्वयाभगवन्खलुसूचितःएतदेवनिखिलमहंमानतोलक्षणतश्चसर्वंजिज्ञास्यामि २ भग
वतोगुणमयेएवस्थूलरूपेआवेशितंमनोह्यगुणेपिसूक्ष्मआत्मज्योतिषिपरेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवाख्येक्षममावेशितुंतदुहैवैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ३
ऋषिरुवाच ॥ नवैमहाराजभगवतोमायागुणविभूतेःस्थानविशेषाणांनामरूपतःकाष्ठांमनसाधिगंतुमलंविबुधायुषेणापिपुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैवभूगो
लकविशेषंनामरूपमानलक्षणतोव्याख्यास्यामः ४ योवाअयंद्वीपःकुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशोनियुतयोजनविशालःसमवर्तुलोयथापुष्करपत्रम् ५

निधायाभ्यस्तं विशेषस्मरणसमर्थंहियत्तन्मनोऽगुणेपिसत्वादिगुणप्रवृत्तिशून्येपिसच्चिदानंदाकारे अतएवसूक्ष्मेअनुग्रहमंतरेणादृश्ये तर्हिकिंतमोरूपंनेत्याह आत्मज्योतिषिस्वयंप्रकाशे । किंनाम्नि परे
ब्रह्मणिपरब्रह्मसंज्ञे भगवतिऐश्वर्यादिगुणपूर्णे । वैदिकमंतरेणलौकिकंनामकिंतत्राह वासुदेवाख्ये अनेनात्रकिंवदंतीप्रमाणामितिसूचितं आवेशितुंक्षमंसमर्थंतदेतदेव हेत्यनेनान्यत्र नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूया
दित्यनपेक्षामाह ३ मायागुणविभूतेःप्रकृतिगुणप्रवृत्तयेयद्विविधंभवनंबहुरूपग्रहणंयस्यसतथातस्य महिमागुणविभूतेर्वा काष्ठामवसानंपूर्तिलक्षणांविबुधायुषेणद्विपरार्द्धलक्षणेन ४ योजंव्वाख्यः पूर्व
पश्चिमाभ्यांदक्षिणोत्तराभ्यांपार्श्वाभ्यांसामुद्रंजलंपिबतीतिद्वीपःतदभावेतरणिकिरणसंतापेनघनीभावंमुक्तापरमाण्वशेषेणद्वीपस्थितजनस्याधाराभावेनजलमज्जनेनसर्वनाशप्रसंगःस्यादीर्घनिपातनात्सा
धुरिति सोयंनियुतयोजनविशालएकादशस्थानादिसंख्याक्रमेणनियुतसंख्यायाःलक्षसंख्यात्वंज्ञायतेतेनलक्षयोजनेनविस्तारइतिपरिमाणमुक्तंभवति शृंगग्राहिकयैवतत्प्रकारंज्ञापयति कुवलयंभूमंड
लंतदेवकमलंतस्यकोशस्येतरद्वीपलक्षणस्याभ्यंतरकोशोंतःस्थितकोशवद्वर्त्तमानःलक्षणमाह समवर्तुलःअत्रदृष्टांतमाह यथापुष्करपत्रं अंतरकोशदलान्यंतरालेविरलानिभवंति नतथा पुष्करपत्रमेकत्वेन
विच्छेदाभावादित्यरुच्यपद्मपत्रोदाहरणं वाइत्यनेनेदमेवमानादिकं नान्यत्रोक्तमितिविशदयति ५

यस्मिन्द्वीपे ६ येषांवर्षाणांयस्येलावृतस्यनाभिस्थानेमध्यइत्यर्थः जंबूद्वीपस्ययावान्लक्षयोजनपरिमितआयामस्तावान्समुन्नाहउच्छ्रायोयस्यसतथालक्षयोजनउच्छ्रितइत्यर्थःमानमुक्त्वालक्षण
माह कर्णिकाभूतइति भूमंडललक्षणपद्मस्यकर्णिकास्थानीयःननु नियुतयोजनविशालोद्वीपोद्वीपायामसमुन्नाहइत्येतत्कथंविशदंस्याच्चतुराशीतिसाहस्रयोजनानांसमुच्छ्रयइतिपराशरवचनंजागर्तीति
चेन्न नतदीदृगितिज्ञेयंनवाच्यंनचतर्क्यते पश्यंतोपिनजानंतिमेरोरूपंविपश्चितइतिवचनात् पराशरस्यान्यथाज्ञानसंभवादिंद्रस्तुवर्तुलाकारंपंचकोणंबृहस्पतिरितींद्रादीनामप्यज्ञानकथनाच्चकाश्चित्रि
कालदर्शीस्यादितिवचनाद्भगवत्प्रसादापन्नज्ञानपराशरवचनस्यान्यथाज्ञानमूलत्ववचनमितिसाहसमितिचेन्नप्रामाणिकत्वात्परमात्मानमंतरेणान्येषांतत्रतत्राज्ञानदर्शनाच्च नन्वेवंनिरासलक्षणवै
रमंतरेणैकवाक्यत्वांगीकारेमहान्महर्षःस्यादितिचेद्धंतैवं तर्हिशृणु प्रविष्टःषोडशाधस्तादितियोजनावगमात् ननु तावतांतर्भूम्यांप्रविष्टइतिमेरोर्लक्षयोजनोच्छ्रायादाधिकपरिमाणोक्तेरितिचेन्नभूमिप्रवि
ष्टरूपेणसहलक्षयोजनोच्छ्रायोपपत्तेःवचनलाघवायमूलेषोडशसहस्रइतिप्रस्तावेतावतेत्युक्तत्वात् दूरस्थग्रहणानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेः किंच चतुराशीतीत्यत्रचतुरशीतीतिवक्तव्येआकारग्रहणात्कश्चिद्वि
शेषोस्तीतिज्ञायते सभगवतोक्तएवग्राह्यःनज्ञानापारवारिधेर्व्यासस्यवचनस्यान्यथात्वंशक्यशंकं तथाचभागवतोक्तप्रकारेणभुवनकोशादिकंग्राह्यं तथाचोक्तं यथाभागवतेतूक्तंभौवनंकोशलक्षणं त

यस्मिन्नववर्षाणिनवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिःसुविभक्तानिभवंति ६ येषांमध्येइलावृतंनामाभ्यंतरवर्षंयस्यनाभ्यामवस्थितःसौवर्णः
कुलगिरिराजोमेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहःकर्णिकाभूतःकुवलयकमलस्यमूर्द्धनिद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततोमूलेषोडशसहस्रस्तावतांतर्भूम्यांप्रविष्टः ७ उत्तरो
त्तरेणेलावृतान्नीलःश्वेतःशृंगवानितित्रयोरम्यकहिरण्मयकुरूणांत्रयाणांमर्यादागिरयःप्रागायताउभयतःक्षारोदावधयोद्विसाहस्रंपृथवःएकैकशःपूर्वस्मादुत
रोत्तरादृशांशेनदैर्घ्यएवन्हसंति ८ एवंदक्षिणेनेलावृतान्निषधोहेमकूटोहिमालयइतिप्रागायतायथानीलादयःअयुतयोजनोत्सेधाःहरिवर्षकिंपुरुषभारतानां
यथासंख्यम् ९ तथैवेलावृतमपरेणपूर्वेणचमाल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधायतौद्विसहस्रपृथुलौकेतुमालभद्राश्वयोःसीमानंविदधाते १० मंदरोमेरुमंदरः
सुपार्श्वःकुमुदइत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहाः मेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरयउपक्षिप्ताः ११ चतुर्ष्वेषुचूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारःपादपप्रवराःपर्वतकेतवइव
अधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयःशतयोजनपरिणाहाः १२

स्याविरोधतोयोज्यंसर्वग्रंथांतरास्थितं मंडोदेपूरणंचैवव्यत्यासंक्षीरसागरे राहुसोमरवीणांचमंडलाद्द्विगुणोक्तितां विनैवसर्वमुन्नेयंयोजनाभेदतोत्रदिशति ७ इलावृतात्खंडादुत्तरोत्तरेणशृंगैः पूर्वस्यां
दिशिभुम्नवत्स्थिताः प्रागायताःद्विसहस्रपृथवः द्विसहस्रयोजनाविस्ताराः दैर्घ्यएवन्हसंति नोर्ध्वपृथुत्वे ८ एवमिलावृताद्दक्षिणेनानिषधादयः यथानीलादयोदैर्घ्येणन्हसंति तथानिषधादयोपि
अत्रायंविशेषः नीलनिषधौलक्षप्रमाणावन्येदशांशहीनाः तदुक्तं लक्षप्रमाणौद्वौमध्येदशहीनास्तथापरइतिवैष्णवे जंबूद्वीपप्रमाणेननिषधःपरिकीर्तितः तस्माच्चदशभागेनहेमकूटःप्रतीयतइतिवाराहे य
थासंख्यंमर्यादागिरयइतिशेषः ९ तथैवेलावृतमिति यथेलावृतादुत्तरदक्षिणतोनीलनिषधादयस्तथेलावृतस्यापरेणपश्चिमेनपूर्वेणचमाल्यवद्गंधमादनौयथासंख्यंस्तइतिशेषःआनीलनिषधायतौनी
लनिषधपर्यंतविस्तारौतत्संबद्धावित्यर्थःसीमानमवधिम् १० अवष्टंभगिरयःपीठस्थानीयपर्वताः ११ एतेषुमंदरादिषुपर्वतकेतवःमंदरादिपर्वतानांध्वजाइवस्थिताः अधिसहस्रयोजनोन्नाहाःसह
स्रादधिकैकशतयोजनोच्छ्रायाः तदुक्तं एकादशशतायामाःपादपागिरिकेतवइति अत्रायामशब्देनोच्छ्रायउच्यते तावद्विटपविततयःयावदुच्छ्राययोजनसंख्यानंतावत्संख्याकशाखाविस्ताराः श
तयोजनपरिणाहाः परितःशतयोजनस्थूलाः १२

१३ देवोद्यानानिदेवानांक्रीडायोग्यस्थानानि अमरललनानांसुरस्त्रीणांमध्येयाललामभूताःश्रेष्ठास्तासांयूथस्यपतयोयाःस्त्रियस्ताभिः सहिताःसहामरललनाललामयूथपतयः अमरपरिवृढादेवश्रेष्ठाः १४ १५ मंदरोत्संगेमंदरपर्वतस्यांकस्थानीयेतटे देवोपभोगयोग्यत्वाद्देवचूतस्तस्यशिरसोग्रदेशात् १६ तेषांफलानांअतिमधुरादिलक्षणेनरसोदेनरसाख्यजलेन पूर्वेणेलावृतमिलावृतवर्षस्यपूर्वप्रदेशं ॥ उपधावतीतिकेचित्तत्र धावुगतिशुद्ध्योरितिधातोः शुद्धंकरोतीत्यर्थः स्वजलप्रवाहेणातिशेषः १७ उपजोषान्निषेवणात् अनुचरीणांदासीनां अनुवासयाति सौरभ्ययुक्तंकरोति १८ अनस्थिप्रायप्रणांबहुलमनंतर्बीजानामिभकायनिभानामितिबुद्ध्यारोहार्थमुक्तं नतुतावत्परिमाणनिश्चयेन अरत्नीनांशतान्यष्टावेकषष्ट्यधिकानिच फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरितिवायुपुराण

ह्रदाश्चत्वारःपयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाःयदुपस्पर्शिनउपदेवगणायोगैश्वर्याणिस्वाभाविकानिभरतर्षभधारयंति १३ देवोद्यानानिचभवंतिचत्वारिनंदनंचैत्ररथंवैभ्राजकंसर्वतोभद्रमिति १४ येष्वमरपरिवृढाःसहामरललनाललामयूथपतयःउपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानःकिलविहरंति १५ मंदरोत्संगएकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानिफलान्यमृतकल्पानिनिपपंति १६ तेषांविशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिबहलारुणरसोदेनारुणोदानामनदीमंदरगिरिशिखरान्निपतंतीपूर्वेणेलावृतमुपप्लावयाति १७ यदुपजोषाद्भवान्याअनुचरीणांपुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातोदशयोजनंसमंतादनुवासयति १८ एवंजंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानांरसेनजंबूनदीमेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितलेनिपतंतीदक्षिणेनात्मानंयावदिलावृतमुपस्यंदयति १९ तावदुभयोरपिरोधसोर्यामृत्तिकातत्रफलरसेनानुविध्यमानावाय्वर्कसंयोगविपाकेनसदामरलोकाभरणंजांबूनदंनामसुवर्णंभवति २० यदुहवावविबुधादयःसहयुवतिभिःकटकमुकुटकटिसूत्राद्याभरणरूपेणखलुधारयंति २१ यस्तुमहाकदंबःसुपार्श्वनिरूढरतस्यकोटरेभ्योनिःसृताःपंचव्यामपरिणाहाःपंचमधुधाराःसुपार्श्वशिखरात्पतंत्योपरेणात्मानंइलावृतमनुमोदयंति २२ यात्ह्युपभुंजानानांमुखनिर्वासितोवायुःसमंताच्छतयोजनमनुवासयति २३ एवंकुमुदनिरूढोयःशतवलशोनामवटस्तस्यस्कंधेभ्योर्वाचीनाःपयोदधिघृतमधुगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयःसर्वकामदुघानदाःकुमुदाग्रात्पतंतउत्तरेणेलावृतमुपभोजयंति २४ यानुपजुषाणानांनकदाचित्क्वचिदपिप्रजानांवलीपलितक्लमस्वेददौर्गंध्यजरामरणमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषाभवंति ॥ यावज्जीवंसुखंनिरतिशयमेव २५ कुरंगकुररकुसुंभवकंकतात्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधशितिवासकपिलशंखवैदूर्यजारुधिहंसर्षभनीरनागकालंजरनारदादयोगिरयोमेरोःकर्णिकायाइवकेसरभूतामूलदेशेपरितउपक्लृप्ताः २६

वचनात्तत्प्रमाणमवगंतव्यं अयुतयोजनादितिशिखरस्यैवतावत्त्वंन किंतु शिखरादवनितलांतरालप्रदेशस्यतावत्त्वमित्यवगंतव्यं इलावृतमात्मानंदक्षिणेनदिग्भागेनयावदुपस्यंदयतितावत्स्थलमुभयोरोधसोस्तीरयोर्जंबूफलरसेनानुविध्यमानाप्रतिहन्यमाना यामृत्तिका साजांबूनदंनामसुवर्णंभवतीत्यन्वयः तत्रहेतुर्वाय्वर्केति १९ २० २१ कोटरेभ्यःवृक्षविवरेभ्यः व्यामोहस्तावधिःस्मृतइतिहलायुधःअपरेणपश्चिमेन २२ मुखनिर्वासितः मुखनिर्गतः २३ इलावृतस्थजनानुपभोजयंति २४ उपसर्गोभूताद्युपद्रवः २५ कुरंगकुररादिपर्वताः मेरोर्मूलदेशेपरितउपक्लृप्ताः मेर्वाख्यपद्मकर्णिकायाःकेसराइवस्थिताः २६ २९

अष्टादशयोजनसहस्रेदूरप्रदेशेमंदरगिरिपूर्वभागेजठरदेवकूटौस्थितौभवतः उदगायतौउत्तरदीर्घौ मेरुपूर्वतःइलावृतमेर्वोर्मध्येअष्टादशयोजनसहस्रेइतिसएवार्थोयोजनाभेदइतिवा एवमपरेण एवंमेरोःपश्चि
मभागस्थितसुपार्श्वगिरेःपश्चिमभागे इलावृतमेर्वोर्मध्येअष्टादशयोजनसहस्रेदूरेपवनपारियात्रौगिरीतिष्ठतः तावप्युदगायतौ एवंमेरोर्दक्षिणतः कैलासकरवीरौमेरुमंदरगिरेरपिबहिर्भागेस्थितौपूर्वपश्चिमा
यतौएवंमेरोरुत्तरभागेकुमुदपर्वतादपिबहिर्भागेशृंगमकरौनामगिरीआस्तां अष्टादशयोजनानांसहस्रइतिसर्वत्रयोज्यं तावपिप्रागायतौ द्विसहस्रपृथूत्तुंगत्वंचसर्वत्रसमंयथादर्भैःपरिस्तृतोग्निस्तथैवैतैरष्टाभिःप
र्वतैःपरितःपरिस्तृतोलंकृतश्चकास्तिकांचनगिरिरित्यर्थः एवमुक्तगिरिषुप्रागायतत्वादिकंलक्षणंद्विसहस्रपृथूत्तुंगमानमवगंतव्यं २७ मेरोर्मूर्द्धनिद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनावितते तस्यमेरोर्मूर्ध्नोमध्येआत्मयोने
र्विरिंचस्यशतकोटिनामपुरींवदंति शातकौंभींसुवर्णमयीं २८ तुरीयभागेनविरिंचिपुर्याश्चतुर्थांशप्रमाणेनसार्धद्विसहस्रयोजनप्रमाणेनेत्यर्थः पुरःपुर्यः तामनुपरितइत्यस्यविवरणंयथादिशमिति २९
इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजयध्वजटीकायां षोडशोध्यायः १६ अयत्नेनभागीरथीजलनिषेवयानिर्मलांतःकरणस्यपुंसोहरौनिरतिशयभक्तिःस्यादितितन्माहिमगर्भःतदवतारोनिरूप्यतेस्मिन्न

जठरदेवकूटौमेरुपूर्वतोष्टादशयोजनसहस्रेउदगायतौद्विसहस्रंपृथूत्तुंगौभवतः ॥ एवमपरेणपवनपारियात्रौदक्षिणेनकैलासकरवीरौप्रागायतौएवमुत्तरतः
शृंगमकरौइत्यष्टभिरेतैःपरिस्तृतोग्निरिवपरितोमेरुश्चकास्तिकांचनगिरिः २७ मेरोर्मूर्धनितन्मध्यतोभगवतआत्मयोनेरुपक्लृप्तांपुरींअयुतयोजनसाहस्रींसम
चतुरस्रांशातकौंभींशतकोटिंवदंति २८ तामनुपरितोलोकपालानामष्टानांयथादिशंयथारूपंतुरीयभागेनपुरोष्टावुपक्लृप्ताः ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीभाग
वतेपंचमस्कंधेभुवनकोशपरिवर्णनंनामषोडशोध्यायः १६ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ तत्रभगवतःसाक्षाद्यज्ञलिंगस्यविष्णोर्विक्रमतोवामपादांगुष्ठनखनिर्भि
न्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतःप्रविष्टायाबाह्यजलधारातच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनु
पलक्षितवचोभिरभिधीयमानातिमहताकालेनयुगसहस्रोपलक्षणेनदिवोमूर्धन्यवततार १ यत्तद्विष्णुपदमाहुःयत्रहवाववीरव्रतऔत्तानपादिःपरमभागव
तोस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमितियामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेनदृढंक्लिद्यमानांतर्हृदयऔत्कंठ्याद्विवशामीलितलोचनयुगुलकुड्मलवि
गलितामलबाष्पकलयाभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकअधुनापिपरमादरेणशिरसाबिभर्ति २

ध्याये तत्रेत्यादिना याबाह्यजलधाराअंडकटाहाद्बहिःस्थिताजलस्यनिरंतरसंतापरूपासा यत्तद्विष्णुपदंशिशुमारात्मनोहरेःस्थानमाहुः तत्रदिवोंतरिक्षस्यमूर्धनिध्रुवलोकेअवततारप्रकाशितस्वरूपाभूदि
त्यन्वयःस्वतोऽमलाधवलातथाप्यरुणैवेत्याह तच्चरणेति यस्यहरेश्चरणरक्तपद्मयोरवनेजनेनप्रक्षालनेनचरणतललग्नरजोमिश्रितत्वादरुणाकिंजल्करजसोपरंजितारागीकृतेव तर्हितन्निषेविणांरागजन
कत्वेनपापजननीस्यादित्यतउक्तं अखिलेति अखिलजगतः पापमलापहमुपस्पर्शनंयस्याः सातथा आचमनमात्रेणसर्वपापक्षयकरा किमुतस्नानादिनेत्यर्थः नामकीर्तनादपिदुरितहरा किमुतस्पर्शनादिने
तिभावेनाह साक्षादिति अनुपलक्षितवचोभिरुपलक्षणरहितवचोभिर्वेदपुराणगतैः शालग्रामशिलाभिषेकजलस्यपादोदकत्वमिवौपचारिकंनभवतीत्यतःसाक्षादनुपलक्षितेतिपदद्वयं ॥ कल्पभेदाद्वामपादे
विव्यत्यस्योक्तं नत्वेकस्मिन्कल्पइति तदुक्तं वाराहेवामपादंचतदन्येषुचदक्षिणं पादकल्पेषुभगवानुज्जहारत्रिविक्रमइति १ यत्रध्रुवलोके २

ततोध्रुवलोकात् उपेक्षिताअन्यार्थाः अन्यविषयाआत्मगतिर्यैस्तेतथा ३ ततःसप्तर्षिलोकात्देवयानेनेमार्गेणइंद्रादिपुरसंबंधेनब्रह्मसदनेमेरुमध्यस्थितेशतकोटिनाम्निपुरे ४ तत्रब्रह्मसदनांगणे नदनदीपतिंसमुद्रम् ५ चतुर्धाभिन्नायागंगायागतिभेदमाह सीतेति क्षाररससमुद्रं लवणसमुद्रं ६ ७ मेरुशिरसोव्योम्नानिपतंती नीलगिरिशिखरेपतित्वा ततोनीलगिरिशिखरादाकाशेनश्वे तगिरिशिखरमवस्यंदमानापुनस्तदप्यतिहायअतिक्रम्याकाशेनशृंगवतःशृंगंप्राप्ता ततोपिस्यंदमानोत्तरकुरूनतिक्रम्य निषधस्यगिरेःबहूनिकूटानिशृंगाण्यतिक्रम्याकाशेनहेमकूटहिमाचलयो र्गिर्योर्मध्येव्योम्नापतंतीकूटान्यतिक्रम्य ८ रभसतरःसंभ्रमातिशयस्तस्यवेगेनोपर्यधः पाषाणशिखरेषुलुठंतीस्खलित्वापरिवर्तमाना ९ नवानांवर्षाणांविशेषमाह अत्रापीति कर्मक्षेत्रंपुण्यपापलक्ष णकर्माचरणस्थानंव्यपदिशंति अन्यान्यष्टवर्षाणिस्वर्गिणांपुण्यकर्मणास्वर्गंप्राप्तानांतत्रस्थित्वापुण्यफलभोगयोग्यानांस्वर्गभाग्यवशिष्टपुण्यानुभवस्थानानिव्यपदिशंतीत्यन्वयः किंनामानीत्यत्राह भौ

ततऋषयस्तत्प्रभावज्ञाऋषिलोकेइंयननुतपसआत्यंतिकिसिद्धिरेतावतीतिभगवतिसर्वात्मनिवासुदेवेऽनवरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतांमुमुक्षवःसबहुमानमेवाद्यापिजटाजूटैरुद्वहंति ३ ततोनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरंतींदुमंडलमाप्लाव्यब्रह्मसदनेनिपत ति ४ तत्रचतुर्धाभिद्यमानाचतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्यंदतीनदनदीपतिमेवाभिनिविशति ५ सीतालकनंदाचक्षुर्भद्रेति सीतातुब्रह्मसदनात्केसराद्रि शिखरेभ्योधोधःपतंतीगंधमादनमूर्ध्निपतित्वांतरेणभद्राश्ववर्षं प्राच्यांदिशिक्षाररससमुद्रंप्रविशति ६ एवंमाल्यवच्छिखरान्निष्पतंत्यनुपरतवेगाकेतुमा लमभिचक्षुःप्रतीच्यांदिशिसरित्पतिंप्रविशति ७ भद्राचोत्तरतोमेरुशिरसोनिपतंतीगिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहायशृंगवतःशृंगादभिस्यंदमानाउत्तरां स्तुकुरूनतिक्रम्योदीच्यांदिशिलवणार्णवंप्रविशति ८ तथैवालकनंदादक्षिणेनतुब्रह्मसदनाद्बहूनिगिरिकूटान्यतिक्रम्यहेमकूटहिमकूटान्यतिरभसतररंह सालुठंतीभारतमेववर्षंदक्षिणस्यांदिशिजलनिधिंप्रविशति ९ अन्येनदानद्यश्चवर्षेस्मिन्संतिबहुशोमेर्वादिगिरिदुहितरः अत्रापिजंबूद्वीपेभारतमेववर्षंकर्म क्षेत्रंअथान्यान्यष्टवर्षाणिस्वर्गिणांपुण्यशेषोपभोगस्थानानिभौमानिस्वर्गपदानिव्यपदिशंति १० येषुपुरुषाणामयुतवर्षायुषादेवकल्पानांनागायुतप्राणा नांवज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतनिरतनरवरावरोधमिथुनव्यवायापवर्गधृतैकगर्भकलत्राणांत्रेतायुगसमःकालोवर्तते ११

मानीति भूमिसंबंधदुःखादिसंभिन्नस्थानानि १० येषुवर्षेषुवसतांत्रेतायुगसमःकालोवर्ततइत्यन्वयः नरवरावरोधेराजयोग्यगृहे मिथुनानांयोव्यवायःग्राम्यधर्मलक्षणारतिस्तस्यापवर्गेअवसाने धृतएको गर्भोयैस्तानिधृतैकगर्भाणितानिचकलत्राणियेषांतेधृतैकगर्भकलत्रास्तेषांवज्रवद्दृढंसंहननंशरीरंबलंवयश्चमोदश्चसाधारणंसुखंप्रमुदितप्रमोदः विशिष्टसुखंचयेषांते तथामहत्सौरतंनिरंतरसुरतक्रियातस्यां निरताश्चवज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदिताश्चमहासौरतनिरताश्चनरवरावरोधमिथुनव्यवायापवर्गधृतैकगर्भकलत्राश्चते तथा तेषांबहुगर्भधारणेदेहशैथिल्यात्कलत्रतारुण्यनाशात्संभोगानुपपत्तिभयात्त दवसानेसंतत्यर्थमेकमेवगर्भंधारयंतीतिकिंवदंती ११

यत्रयेषुदेवपतयः स्वैरंविहरंतिकिलेत्यन्वयः केषुस्थानेष्वितितत्राह उपशोभमानेत्यादिना सर्वर्तुसमुद्भूतानांपुष्पस्तबकानांफलानांकिसलयानांचश्रियासंपदानानम्यमानाभृशंनमंत्योविटपलतायेषांतेतथा
तेचआविटपिनःभारतखंडवृक्षविलक्षणावृक्षायेतैरुपशोभमानेषुरुचिरेषुकाननलक्षणाश्रमेष्वायतनेषुवर्षभवगिरीणांद्रोणीषुपार्श्वद्वयोन्नतमध्यान्निम्नलक्षणप्रस्थेषुअमलजलाशयेषु निर्मलसरस्सु विकचानां
विविधानांवनरुहाणांपद्मानामामोदजन्यमदेनमुदितैःराजहंसादिभिःभृंगाणामारुतिभिः शब्दैरुपकूजितेषुशब्दितेषु सरोविशेषणमेतत् सुष्ठुशृंगारयुतसुरस्त्रीणांकामेनकालिलैर्विलासादिभिराकृष्टामनोदृष्टयो
येषांतेतथा मनांसिचदृष्टयश्चमनोदृष्टयः १२ नकेवलंनववर्षस्थानांव्यवायादिक्रियया कालयापनमपितु श्रीनारायणसपर्ययेतिभावेनाह नवस्विति आत्मनःस्वस्यतत्त्वानामनारोपितरूपाणांव्यूहे
ननवसंख्याविशिष्टेनसमूहेनावाप्य सन्निधाप्यपूज्यतइत्यर्थः वर्षस्थैःपुरुषैरितिशेषः १३ इलावृतेतुविशेषोस्तीत्याह इलावृतइति तत्रेलावृतमारभ्यनववर्षसन्निहितरूपाणितदुपासकांश्चक्रमेणे
त्यतोवाह इलावृतइति १४ भवानीपार्वती नाथायेषांतानितथातैः अवरुध्यमानः परिव्रियमाणःवासुदेवादिचतुर्मूर्तैःतुरीयांचतुर्थांशभूतांतामसींसंहारकारणतमोगुणप्रवर्तनीमात्मनःस्वस्य
भवस्य प्रकृतिंप्रकृष्टकारणभूतामात्मसमाधिरूपेणमनसएकाग्रताकारणेनउपधावत्युपास्ते १५ ज्ञानादिसर्वगुणैःसमभेदेनख्याताय विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुत्यादिषुप्रख्याताय अनंतायेत्यने

यत्रहदेवपतयःस्वैःस्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाःसर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशोभमानरुचिरकाननाश्रमा
यतनवर्षगिरिद्रोणीषुतथाचामलजलाशयेषु विकचविविधवनरुहामोदमदमुदितराजहंसकलहंसजलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकरारुति
भिरुपकूजितेषुजलक्रीडादिभिर्विविधविनोदैःसुललितसुरसुंदरीणांकामकलिलविलासहासलीलावलोकाकृष्टमनोदृष्टयःस्वैरंकिलविहरंति १२ नवस्वपि
वर्षेषुभगवान्नारायणोमहापुरुषःपुरुषाणामनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापिसन्निधीयते १३ इलावृतेतुभगवान्भवएकएवपुमान्नह्यन्यस्तत्रनिविशति
भवान्याःशापनिमित्तज्ञःयत्प्रविश्यस्त्रीस्वभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामः १४ भवानीनाथैःस्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानोभगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्यतुरीयांता
मसींमूर्तिंप्रकृतिमात्मनःसंकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेणसन्निधायैतदभिगृणन्भवउपधावति १५ भवउवाच ॥ ॐनमोभगवतेमहापुरुषायसर्वगुणसं
ख्यातायानंतायाव्यक्तायनमइति १६ भजेभजन्यारुणपादपंकजंभगस्यकृत्स्नस्यपरंपरायणम् ॥ भक्तेष्वलंभावितभूतभावनंभवापहंत्वांभवभावमीश्वरम् १७

नशेषांतःस्थितस्तन्नामाविष्णुस्तेनसहशिवेनोपास्यतइतिध्वनयति तदुक्तं अनंतांतःस्थितोविष्णुरनंतश्चसहामुना इज्यतेगिरिशेनेशइलावृतगतेनत्विति ननु यदिविष्णुनासहशेषोप्युपास्यतेशिवेन
तर्हिकथंभवापहमित्यादिगुणाःशेषेयुज्यंतइतीयमाशंका जीवव्यपेक्षयाचैवतथांतर्याम्यपेक्षया मिश्रास्तुस्तुतयोज्ञेयाविष्णोरन्यत्रकेवलमित्यनेनपरिहर्तव्येति १६ भजन्यंभजनीयंचारुणंचपाद
पंकजंयस्यसतथातं हेभक्तेष्वलंभावितअत्यर्थंध्यात वशीकृतेतिवा नित्यतृप्ततयास्थितेतिवा भवंसंसारमपजहातित्यजतीतिभवापहःनित्यमुक्तइत्यर्थः भक्तसंसारंनाशयतीतिवातं भवस्यपुण्यलक्ष
णस्यभद्रस्यभवउत्पत्तिःयस्मात्सतथातं कृत्स्नस्यभगस्यऐश्वर्यादिगुणसामग्र्याःपरंपरायणंअत्युत्तमाश्रयंसर्वस्योपपादकमीश्वरमिति सर्वसमर्थनशीलं स्थेशभासपिसकसोवराजिदितिताच्छील्यसूत्रात्
अनेनशेषांतर्यामिणोहरेःस्तुतिंध्वनयति तथाहि भक्तेषुत्वत्सेवकेषुअलंभावितसंपूर्णानुग्रहलक्षणवित्तत्वदुत्तमत्वात्त्वदंतर्यामिणंभजनिषेवस्व ईभजन्यारुणपादपंकजंईर्लक्ष्मीस्तयाभजनीयरक्ततलांघ्रि
पद्मंकृत्स्नस्यभगस्यसौभाग्यस्यपरंपरायाआश्रयं अनेनब्रह्मादिसकलचेतनराशिसमवेतसौभाग्यस्यपरंपरायास्तारतम्योपेतायाःअयनमित्युक्तंभवति भूतभावनंअतीतानागतवर्तमानजगज्जनकं भव
विभ्रमवस्युत्पद्यतइतिभवोजगत्तस्यापहर्तारंसंहर्तारंनकेवलमुत्पादकंसंहर्तारमपीत्यर्थः हरतेर्डिलोपेनापहेतिरूपंसाधु शिष्टंसमं इःस्मरःप्रोच्यतेप्राज्ञैरीर्लक्ष्मीरुद्रउःस्मृतइत्यभिधानम् १७

ननु जगदुत्पत्त्यौवर्तमानस्यहरेःसकलभगाश्रयत्वंकथंघटते मायागुणसंपर्केणानीशत्वापत्तेरस्मद्वादिवितत्राह नेति प्रकृतिगुणनिर्मितशब्दादिषुगताचित्तवृत्तिभिःसर्वैनिरीक्षतोयस्यतेदृष्टिःस्वरूपज्ञानं मायागुणर्चित्तवृत्तिभिःप्रकृतिगुणसंबद्धचित्तव्यापारैरण्वपीषदपिनाज्यतेनालिप्यते दृष्टेर्गुणसंबंधाभिभवोनास्तीत्यर्थः हिशब्दएवार्थे तत्रहेतुमाह ईशइति ईशऐश्वर्यइतिधातोर्निरुपपदादपिक्किप्प्रत्य येनईडितिशब्दरूपंसिध्यति तेनेशइतिषष्ठी ईड्याद्दोषलेपनिवारणेनिरतिशयेनसमर्थत्वादित्यर्थःअत्रव्यतिरेकदृष्टांतमाह यथोति अजितंमन्युरंहःक्रोधवेगोयैस्तेतथातेषांनोस्माकंज्ञानंयथाअ भिभूयते तथानाज्यतइत्यर्थः आत्मनइतिकृद्योगेषष्ठीतिवचनादात्मानंमनोजिगीषुः पुरुषः तंत्वांनमन्यतश्रोत्रादींद्रियेषुसन्निधायशब्दादिषुप्रयोज्य तज्ज्ञानमुत्पाद्यसुखसंपादनेनात्यंतोपकारकंत्वांकृ तघ्नमंतरेणरसज्ञःकोनसेवेतसेवेतैवेत्यर्थः आत्मनःस्वरूपमितिवा १८ सर्वांतर्यामित्वेनातिनिकटवर्तिनोहरेःस्वरूपज्ञानंसम्यक्ज्ञानिनएवनान्यस्येत्याशयवानाह असंदृशइति योमाययाऽऽच्छा दकशक्त्याऽसंदृशः सम्यक्ज्ञानरहितस्यपुंसः वृक्षकोटरजन्यंमधुनारिकेरादिपुष्पजन्यआसवस्तयोरेकतरपानेनताम्रेलोचनेयस्यसतथा दुःशास्त्रश्रवणजनितान्यथाज्ञानलक्षणपरिणामविषायमा णमधुरसुरासिवानष्टज्ञानस्यस्वयमपितादृशःक्षीबेवमत्तइतिर्मतिभाति अत्रविभक्तिविपरिणामेनार्थकथनंद्रष्टव्यं मध्वासवताम्रविलोचनस्यमत्तस्यासंदृशःपुंसोमध्वासवताम्रविलोचनोमत्तइवभाति भाति दुष्टेंद्रियस्यपुंसःस्थाणु पुरुषइवयथाआभातितथेति क्षीबेतिप्रयोगस्तुछंदोभंगभयाद्वैदिकत्वाद्वादर्शितइतिज्ञातव्यं नसंदृशेतिष्ठतिरूपमस्येतिश्रुतेः विद्वन्मुग्धवच्चैवकेशवोवेदनार्तवादितिस्मृते

नयस्यमायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतोह्यण्वपिदृष्टिरज्यते ॥ ईशोयथानोऽजितमन्युरंहसांकस्तंनमन्येतजिगीषुरात्मनः ॥ १८ ॥ असंदृशोयःप्रतिभाति माययाक्षीबेवमध्वासवताम्रलोचनः ॥ ननागवध्वोर्हणमीशिरेह्रियायत्पादयोस्पर्शनधर्षितेंद्रियाः १९ यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमंत्रिभिर्विहीनंयमनंत मीश्वरम् ॥ नवेदसिद्धार्थमिवक्वचित्स्थितंभूमंडलंमूर्धसहस्रधामसु २० यस्याद्यआसीद्गुणविग्रहोमहान्विज्ञानधिष्ण्योभगवानजःकिल ॥ यत्संभ वोहंत्रिवृतास्वतेजसावैकारिकंतामसमैंद्रियंसृजे २१

श्च इदानींहेतुकथनव्याजेनमिश्रस्तुतिमाह ननागेति इंद्रियधर्षणप्रवृत्तिमत्त्वान्मत्तत्वमिति अर्हणंपूजांकर्तुंनेशिरेइत्यन्वयः १९ इदानींभगवद्विज्ञानायतल्लक्षणान्याह यमाहुरिति अस्यजगतः स्थि तिजन्मसंयमकारणं यतस्तज्ज्ञानेस्थित्यादीनिलक्षणानिइतिज्ञातव्यं स्वयमेतद्वर्यंजितश्चेत्कथमेतल्लक्षणैर्ज्ञेयइत्यतउक्तं त्रिभिरिति त्रिभिःस्थित्यादिभिर्विहीनंविरहितं जाग्रदाद्यवस्थाविशेषैर्वा का लत्रयेअपरिच्छिन्नमहिमत्वाद्युक्तमितिभावेनाह अनंतमिति तदपिकथमतउक्तमीश्वरमिति ईश्वरत्वंविशदयति नवेदेति यइत्यध्याहृत्यान्वेतव्यं मूर्धसहस्रधामसुमध्येकस्मिंदेकस्मिन्मूर्द्धनिसिद्धार्थसर्षप मिवस्थितंभूमंडलं नवेद गुरुत्वाभावादित्यन्वयः लाघवात्तद्धारिमाणंनजानातीत्यनेनांतःस्थितानंतनामहरिमहिम्नाशेषस्यापिभूमंडलधृतिसामर्थ्यमितिबोद्धव्यं २० पूर्वोक्तसृष्टेःक्रममाह यस्येति यस्यतवसकाशात्अजोब्रह्माद्यःसृज्यपदार्थानामादिभूतआसीत् प्रकृतिसृज्यवस्तुषुमहत्तत्त्वस्याद्यादित्वात्तदभिमानित्वेनब्रह्मणआदित्वंयुक्तमितिभावेनोक्तं महानिति निर्देहस्याभिमानित्वंकथमित्य तउक्तं गुणविग्रहइति रजोगुणेननिर्मितोविग्रहोयस्यसतथा देहित्वेपि ज्ञानलोपोन्यदेहिवदस्यनास्तीत्यभिप्रेत्याह विज्ञानेति विज्ञानस्याधिष्ण्यंनिधानस्थानं धिष्ण्यइतिपाठेविज्ञानमेवस्वरूपंयस्यस तथेत्यर्थः महत्तत्त्वस्यसृष्ट्वासृष्टिक्रमःकथंज्ञाप्यतइत्यतउक्तं यत्संभवइति यस्मान्महत्तत्वात्संभवोयस्यसतथा अहंत्रिवृतावैकारिकादिभेदेनत्रिधावर्तमानेनस्वतेजसास्वरूपमहिम्नावैकारिकादि कंतदभिमानिदेवादिकंचसृजइत्यन्वयः २१

अस्मत्सर्जनंचश्रीनारायणानुग्रहेण नस्वातंत्र्येणेत्याह एतइति वयमितिकेइतितत्राह महानिति ब्रह्मप्रभृतयइत्यर्थः सूत्रयंत्रिताः सूत्रबद्धाः शकुंताःपक्षिणः वैकृतावैकारिकदेवाःतामसाःपंचभूतदेवाः ऐंद्रियाइंद्रियाभिमानिनोदेवाःशब्दाद्यभिमानिदेवताश्च २२ व्यतिरेकमुखेनसंसारतरणोपायमाह यन्निर्मितामिति अयंजनोयेनभवताजनंमोहयत्विितिनिर्मितांकल्पितांकर्मपर्वणीं विहितनिषि द्धलक्षणानिकर्माणिपर्वाणियस्याःसातथातांमायांबंधकशक्तिमासाद्यकर्ह्यपिकदापि मायायानिस्तारणोपायमंजसानवेद तत्राकिंकारणमितितत्राह गुणेति गुणेनसर्गोयेषांतेगुणसर्गाःशब्दादिविष यास्तैर्मोहितःशब्दादिनिमित्तान्यथाज्ञानंकारणमित्यर्थः अनेनतत्कर्तृज्ञानपूर्वकंतज्ज्ञानंसंसारतरणोपायइतिध्वनितमितिइदमेवभगवत्प्रीतिकरंसर्वसाधारणमयत्नसाध्यंसाधनमितिभावेनोपसंहरति तस्माइति तद्विलयोदयात्मने तस्यामायायानिवर्तकज्ञानस्वरूपाय अनेनप्रणतिप्रसन्नश्रीनारायणस्वरूपज्ञानंमायानिवर्तकमितिसूचितमतोमुमुक्षुणातज्ज्ञानमापाद्यमितिभावः २३ इतिश्री भागवतेपंचमस्कंधेवि०टी०सप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ अनंतजीवराशेःस्वयोग्यतानुसारेणपूज्याहरेरनंताःप्रादुर्भावविशेषाःसंतीतिदर्शयितुमिलावृतवर्षभवैःपूज्यांदेवतांनिगद्यावशिष्टवर्षभवैःपूज्यादेव ताःक्रमेणाभ्यामध्यायाभ्यांनिरूपयति तथाचेत्यादिना तस्यभद्रश्रवसः कुलपतयःधर्ममर्यांज्ञानोपदेशेनसर्वंजगद्धारणप्रधानभूतां हयगताविितिधातोःहयंतिअवगच्छंतिबुद्ध्यंतेसर्वमितिहयाः

एतेवयंयस्यवशेमहात्मनःस्थिताःशकुंताइवसूत्रयंत्रिताः ॥ महानहंवैकृततामसेंद्रियाःसृजामसर्वेयदनुग्रहादिदम् २२ यन्निर्मितांकर्ह्यपिकर्मपर्वणींमायांज नोयंगुणसर्गमोहितः ॥ नवेदनिस्तारणयोगमंजसातस्मैनमस्तद्विलयोदयात्मने २३ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेसप्तदशोध्यायः १७ श्रीशुकउवाच ॥ तथाचभद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषाभद्राश्ववर्षेसाक्षाद्भगवतोवासुदेवस्यप्रियांतनुंधर्ममयींहयशीर्षाभिधानांपरमेणसमाधिनासन्निधाप्येदम भिगृणंतउपधावंति १ भद्रश्रवस ऊचुः ॥ ॐनमोभगवतेधर्मायात्मशोधनायनमइति २ अहोविचित्रंभगवद्विचेष्टितंघ्नंतंजनोयंहिमिषन्नपश्यति ॥ ध्याय न्नसद्यर्हिविकर्मसेवतेनिर्हृत्यपुत्रंपितरंजिजीविषुः ३ वदंतिविश्वंकवयश्चनश्वरंपश्यंतिचाध्यात्मविदोविपश्चितः ॥ तथापिमुह्यंतितवाजमायय‍ासुविस्मयं कृत्यविदंनताःस्मतम् ४

सर्वज्ञाब्रह्मादयस्तेषांशीर्षंप्रधानइतिहयशीर्षः १ ज्ञानंदत्वात्मानंशोधयतीत्यात्मशोधनस्तस्मै २ आत्मशोधनपदार्थमाह अहोइति अयंजनोघ्नंतंस्वमृत्युंमिषन्पश्यन्नपिनपश्यतिहि यस्मात्तस्माद्विचित्रंभगवद्विचेष्टितमहो कालात्मनोमृत्योश्चरितंनिद्रालोरिवपश्यतोप्यदर्शनेकिंकारणमितितत्राह ध्यायन्निति शास्त्रतोऽसदमंगलंशब्दादिविषयजातंध्यायन्विकर्मसेवतेयर्हियस्मा त्तस्मात्पापलक्षणांजनप्रतिबद्धचक्षुर्नपश्यतीत्यर्थः अत्रलुप्तोपममाह निर्हृत्येति पुत्रोमृतंपितरंनिर्हृत्यदहनादिपितृमेधक्रियांकृत्वाजिजीविषुः स्वजीवनमेवेच्छन्मत्पितुर्मरणवन्ममापिमरणंभवेदि तियुक्तिबलाच्चिंतयन्नपिस्वात्मनोमृत्युंनचिंतयति यथा तथायंजनइति अतस्त्वत्प्रसादेनशुद्धांतःकरणस्यपुरुषस्यकरतलामलकवद्विश्वंप्रकाशतइतिभावः ३ नकेवलंप्राकृतजनमोहकस्त्वं किंतु कवीनामप्यतोनिरतिशयमहिम्नस्तवचरितंचित्रंइत्यतस्त्वत्प्रीतिरेवत्वत्प्रसत्तौप्रधानंसाधनमित्याशयवानाह वदंतीति अनेनकवीनांपरोक्षज्ञानिनांवचनमध्यात्मविदामपरोक्षज्ञानिनांदर्शनंचजगत्मवा हनित्यत्वेप्रमाणमुक्तंभवतितथापिज्ञानसामग्रींमंतोपित्वदनुग्रहमंतरेणतवविषयेमुह्यंति अनेनमुह्यंतियंसूरयइत्येतद्विवृतंभवति सुष्ठुविगतःस्मयाख्योदोषोयस्मात्सतथातंसुविस्मयोयथाभवतितथेति क्रियाविशेषणंवा यतएवंज्ञानिनोपिकर्तव्यं त्वन्मायायानजानंति अतोभवानेकएवतज्ज्ञइत्याह कृत्यविदामिति ४

इदंचास्माकंतवचरित्रंचित्रमित्याह विश्वेति जगत्सर्जनादिलक्षणंकर्तव्यंत्वयैवकर्तव्यंनान्येनेतिपदत्तस्त्वमेवतदभिज्ञइत्यतोवैतत्प्रतिपादयंति विश्वेति नतस्यकार्यंकरणंचविद्यतेइतिश्रुतेःकार्यकार
णादिरहितस्यहरेः प्रपंचनिर्माणादिकंकथंघटतइत्याशंक्यमहाशक्तित्वादित्यतोवाह विश्वेति अपिशब्दएवार्थे हिशब्दःअकर्तुःकर्तृत्वघटकद्योतकः हेहरेअकर्तुस्तवजगत्सर्जनादिकर्मांगीकृतमेवनै
तद्गुप्तमपावृतंवेदादिषुप्रकाशितं मृदब्रवीदित्यादिवेदसिद्धंमृदादिवक्तृत्वंयुक्तिविरुद्धत्वाद्यथानांगीक्रियते तथात्रापीतितत्राह युक्तमिति नहरेःकर्तृत्वमात्रंनिषिध्यतेकिंत्वायासेन अप्रयासेनकर्तृत्वमकर्तृ
त्वमिहोच्यतेमहाशक्तित्वतस्तच्चयुज्यतेपरमस्यत्वितिं मृदादीनांवक्तृत्वस्यप्रत्यक्षतोऽदर्शनाद्व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावादनुपपत्त्यातन्नांगीक्रियते अत्रतुज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वाद्वैदिकत्वाच्चयुक्तंही
त्यभिप्रायः तथापिनिर्विकारस्यहरेर्मायाकर्तृत्वमंतरेणतात्विककर्तृत्वांगीकरणंचित्रमितितत्राह नचित्रमिति ज्ञानदौर्बल्यादस्माकमेवचित्रंत्वयिनचित्रंकुतोनाचित्रं कार्यकारणेप्याश्चर्य
लक्षणकार्यस्यापिकारणत्वात् इतोपिनेत्याह सर्वात्मनिसर्वस्वामिनि ननुकार्यकारणत्वेमृदादिवत्तदभिन्नत्वंआपन्नमितितत्राह व्यतिरिक्तइति निमित्तकारणत्वेनतद्भिन्नत्वंयुक्तमितिचशब्देनध्वनयति
तर्हिलोकविलक्षणश्चेच्छून्यकल्पइतितत्राह वस्तुनीति ५ धर्मायेतिपदस्याभिप्रायमाह वेदानिति तमसामधुनाम्नादैत्येनतिरस्कृतानपहृतान्प्रत्याददेसृष्टौदत्तान्पुनश्चतानेवदैत्यापहृतान्दत्तवानित्यर्थः

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्मतेह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतम् ॥ युक्तंनचित्रंत्वयिकार्यकारणेसर्वात्मनिव्यतिरिक्तेचवस्तुनि ५ वेदान्युगांतेतमसातिरस्कृतान्र
सातलाद्योनृतुरंगविग्रहः ॥ प्रत्याददेवैकवयेभियाचतेतस्मैनमस्तेऽवितथेहितायते ६ हरिवर्षेचापिभगवान्नरहरिरूपेणास्तेतद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधा
स्यामःतद्दयितंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितःप्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपा
स्तेइदंचोदाहरति ७ ॐनमोनृसिंहायतेजस्तेजसेआविराविर्भववज्रनखवज्रदंष्ट्रकर्माशयान्रंधयरंधयतमोग्रसग्रसस्वाहा अभयमभयमात्मनिभूयिष्ठाः ॐ क्ष्रौं
८ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलःप्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवंमिथोधिया ॥ मनश्चभद्रंभजतादधोक्षजेआवेश्यतांनोमतिरप्यहैतुकी ९ मागारदारात्मजदेहबंधु
षुसंगोयदिस्याद्भगवत्प्रियेषुनः ॥ यःप्राणवृत्त्यापरितुष्टआत्मवान्सिद्ध्यत्यदूरान्नतथेंद्रियप्रियः १०

कवयेब्रह्मणे अवितथेहितायेत्यनेनभगवतइत्यस्यार्थउक्तःऐश्वर्यादिगुणसामग्रीमतएवसत्यकर्मत्वोपपत्तेः अशक्ताःसत्यसृष्टौहिमायासृष्टिंवितन्वतइत्यादेः ॥ ६ ॥ वीर्यशौर्यौदार्योभक्तिज्ञानादयो
वामहापुरुषगुणास्तेषांभाजनंपात्रं महापुरुषगुणभाजनः पुंल्लिंगस्तुछांदसःतान्भजतीतिवा प्रकृष्टोह्लादःशांत्यादिगुणोयस्यसतथा दैत्यदानवकुलस्यतीर्थीकरणंशीलंबालचरितंचयस्यसतथा
फलकामलक्षणव्यवधानरहितश्चानन्यःअसदृशभक्तियोगस्तेन ७ सूर्यादितेजोभ्योधिकतेजोरूपाय तमोदैत्यमज्ञानंवा ग्रसग्रसंहर भूयिष्ठादित्यव्ययं भावय ८ विश्वस्यार्थेस्वस्त्यस्तु नृसिंहःप्रसीदतां
हेहरिवर्षजनाभद्राण्युद्दिश्यनृहरिंध्यायंतु शिवंनित्यशुद्धंमनोधियाशास्त्रमनेनेनउपासनालक्षणध्यानेनचमनश्चभद्रंसकलमंगलरूपंहरिंभजतात् नोस्माकंमतिरप्यधोक्षजेआविश्यतां अहैतुकीफलाभिसं
धिरहिता ९ मनश्चादेर्द्वैयैकविषयत्वेइत्थंभावलक्षणंसाधनमाह मागारेति गृहादिषुसंगोमाभूत् यदिसंगआवश्यकस्तर्ह्यस्माकंभगवत्प्रियेषुस्यात् ननु गृहादिसंगाभावेजीवनाभावेनदेहपातलक्षणानर्थःस्या
दितितत्राह यइति यःप्राणवृत्त्याप्राणधारणलक्षणजीवनस्थितिमात्रेणपरितुष्टःसआत्मवान्वशीकृतमनाअदूराच्छीघ्रंसिद्ध्यतिसंसारमुक्तोभवति यथामुक्तसंगस्तथेंद्रियप्रियोमुक्तोनस्यादित्यर्थः १०

महात्मनांसंगात्किंफलंस्यादत्राह यत्संगेति येषांभगवत्प्रियाणांसेवालक्षणसंगाद्धरेर्नैज मौत्पत्तिकंवीर्यंमाहात्म्यंवैभवंविभुत्वंव्याप्तलक्षणंचयस्मिन्तीर्थेतत्तथाताहशंतीर्थंवेदांतशास्त्रंमुहुर्नैरंतर्येणसंस्पृशतांश्र वणादिनाभ्यस्यतां पुंसांमानसंविषयसंसर्गगतंमनोगतमंहोहरतिअज कथंश्रुतिभिःश्रवणेंद्रियद्वारेणांतर्गतःहृदयंप्रविष्टःततःकिं यतएवंविधफलमतः कोवैमुकुंदविक्रमंनसेवेत रसज्ञइतिशेषः यद्वा य स्यहरेः श्रीपादसंगाल्लब्धं यस्यतीर्थस्यनिजवीर्यवैभवंताहशंगंगादितीर्थंमुहुःसंस्पृशतांदर्शनस्पर्शनादिनासेवमानानांपुंसांमानसमंहःसोऽजोहरति हियस्मात्तस्मान्मुकुंदस्यगृहीतवामनाद्यवतारस्यविक्र मंत्रैलोक्यविक्रमलक्षणंचरितंकःपुरुषोनसेवेत यद्यपिबाह्यंस्नानादिनाहरत्यांतरमंहःकथमित्यतउक्तं अंतारीति बहुवारंश्रोतव्यमित्यभिप्रायेणश्रुतिभिरित्युक्तमिति ११ भक्तेरिंद्रियाधीनत्वेनेंद्रियाणां चस्वाभिमानिदेवताधीनत्वेनतत्प्रसादमंतरेणइंद्रियाणामात्मावशत्वेनभक्तिकरणानुपपत्तिरित्याशंक्यभगवद्भक्त्यादेवप्रीतिरपितदविनाभूतेतिभावेनाह यस्येति व्यतिरेकेणापिहरौभक्तिःकर्तव्येत्याह हराविति महतांगुणाः असत्यमंगलेबाहिः शब्दादिविषयेधावनभेवावशिष्यते नत्वात्मसुखमित्यतोधावतइति १२ भगवद्भक्त्याभिमानिदेवप्रीतिमुपपादयति हरिर्हीति आत्मा जीवनः अत्रा

यत्संगलब्धंनिजवीर्यवैभवंतीर्थंमुहुःसंस्पृशतांहिमानसम् ॥ हरत्यजोंहःश्रुतिभिर्गतोंतःकोवैनसेवेतमुकुंदविक्रमम् ११ यस्यास्तिभक्तिर्भगवत्यकिंचनास र्वैर्गुणैस्तत्रसमासतेसुराः ॥ हरावभक्तस्यकुतोमहद्गुणामनोरथेनासतिधावतोबहिः १२ हरिर्हिसाक्षाद्भगवाञ्छरीरिणामात्माझषाणामिवतोयमीप्सितः ॥ हित्वामहांतंयदिसज्जतेगृहेतदामहत्त्वंवयसादंपतीनाम् १३ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् ॥ हित्वागृहंसंसृतिचक्रवालंनृसिंह पादंभजताकुतोभयमिति १४ केतुमालेभगवान्कामदेवस्वरूपेणारतेलक्ष्म्याःप्रियचिकीर्षयाप्रजापतेर्दुहितॄणांचतद्वर्षपतीनांपुरुषायुषाहोरात्रपरिसंख्या नानांयासांगर्भामहापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसांविध्वस्ताव्यसवःसंवत्सरांतेनिपतंति १५ अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशा वलोकलीलया किंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रियारमांरमयन्निंद्रियाणिरमयते १६ तद्भगवतोमायामयंरूपंपरमसमाधियोगेनरमादेवी संवत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहितृभिरुपेताहस्सुतद्भर्तृभिरुपेतोपास्ते ॥ इदंचोदाहरति १७

पिव्यतिरेकमाह हित्वेति महांतमनाद्यनंतकालीनंहरिंहित्वायदिगृहेसज्जतेबहुकालंजीवतितदावयसाआयुषादंपतीनांमहत्त्वंनगुणतःगुणतोमहत्त्वंहरिभक्त्यैवेत्यर्थः १३ उपसंहरति तस्मादिति य स्माद्गृहंरजोरागादिमूलंतस्मान्नृसिंहपादंभजेतेत्यन्वयः संसृतिचक्रवालंसंसारावृत्तिहेतुभूतम् १४ कामदेवस्वरूपेणकामदेवसन्निहितप्रद्युम्नाख्यात्मरूपेण प्रजापतेर्दुहितॄणांकेतुमालवर्षपतीनांल क्ष्म्याश्चप्रियचिकीर्षयेत्यनेनहरेर्भक्तवत्सलतैवप्रयोजनंनान्यदितिदर्शितं पुरुषायुषाशतवर्षसंख्यानेनयान्यहोरात्राणितैःषट्त्रिंशत्सहस्रैःपरिसंख्यानंगणनंयासांतास्तथा तासांमहापुरुषोहरिस्तस्यम हास्त्रतेजसासुदर्शनचक्रतेजसा व्यसवःगतप्राणाः १५ उत्तंभितं ऊर्ध्वंनीतंसुभगंसुंदरामिंद्रियाणि रमयतेद्रष्टॄणामितिशेषः १६ मायामयइच्छामयंरमोदेवीभगवतोरूपमुपास्तइत्यस्येदंतात्पर्यमवगंतव्यं रतिसन्निहितारमादेवीकामांतःस्थितंहरेरूपंउपास्ते रतिस्तुविष्णोःप्रतिमास्थानीयंकामदेवं कामदेवस्थितंविष्णुमुपास्तेश्रीरतिस्थिता कामदेवंरतिश्चापिविष्णोस्तुप्राकृतांतनुमितिस्मृतेः अनेन मायामयमित्यस्यप्राकृतमित्यर्थःसूच्यते संवत्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्दुहितृभिरहस्सुतासांभर्तृभिरुपेता १७

येयेसर्वेविशेषाःप्रावर्तकधर्मास्तांस्तान्वदंतीतिसर्वविशेषविदोब्रह्मादयस्तेषांक्षेत्रमावासस्थानमात्मादेहोयस्यसतथातस्मै आकूतीनामभिप्रायाणांपूर्वानुभवसंस्काराणांवा चित्तानांस्मरणकारणानां अंतःकरणविशेषाणांचेतसांबुद्धिवृत्तीनांवृत्तिविशेषाणांचाधिपतये सर्वप्रपायसर्वोत्तमाय उभयत्रांतर्बहिश्चभूयाद्रक्षायाइतिशेषः १८ लोकेविद्यमानाःस्त्रियोनानाव्रतैरिंद्रियस्वामिनंत्वामाराध्यत्वत्तोन्यंपतिमाशासतेप्रविशंतिप्राप्नुवंतीत्यर्थःत्वमनेनव्रतलक्षणाराधनेनहेतुनातासामपत्यंप्रियंभर्तारमुपभोगसाधनं धनान्यायूंष्यहोरात्रगमागमलक्षणानिरक्षसि कुतस्ताःस्त्रियःपतित्वेनवृताःपुरुषाश्चास्वतंत्रास्तत्पालनेशक्तिहीनायतोतस्तत्पतित्वंव्यावहारिकामित्यर्थः १९ तर्हिमुख्यपतिःकइतितत्राह सवाइति यःस्वयमकुतोभयःसन्भयातुरंजनंसमंततःपातिसवैसएवपतिःस्यात् नन्वेवंतर्हिबहवःकिंनस्युरितितत्राह एकइति भवानितिशेषः इतरथाबहूनांपतित्वेमिथोन्योन्यंभयंस्यान्मंडलेश्वराणामिवेतिशेषः अतस्त्वमेकएवपतिरित्यर्थः इतोपित्वल्लाभएवपुरुषार्थइत्याह भजन्निति त्वांभजन्पुरुषआत्मलाभात्त्वल्लाभात्परमन्यमप्यधिकंनैवमन्यतेअभावादितिशेषः एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेः २० अतोप्यस्यैवपुरुषार्थप्राप्तिहेतुत्वादित्याह यइति निरुपमचरितपतिर्यस्तस्यतेतवपादसरोरुहयोरर्हणंपूजनंनितरांकामयेत्सोखिलकामलंपटःअपेक्षिताशेषपुरुषार्थप्राप्तिपटुतरः हेईप्सितप्रेष्ठ अतस्त्वदर्चितमेवाभीप्सितंनान्यदर्चनंविशिष्टफलहेतुत्वात् व्यतिरेकमुखेनानिर्धारयति प

ॐह्रांह्रींह्रूंॐनमोभगवतेहृषीकेशायसर्वविशेषवित्क्षेत्रात्मनेआकूतीनांचित्तानांचेतसांविशेषाणांचाधिपतयेषोडशकलायछंदोमयायान्नमयायामृतमयायसर्वमयायसहसेओजसेबलायकांतायकामायनमस्तेउभयत्रभूयात् १८ स्त्रियोव्रतैस्त्वांहृषीकेशमीश्वरमाराध्यलोकेपातिमाशासतेन्यम् ॥ अनेनतासांपरिपास्यपत्यंप्रियंधनायूंषियतोऽस्वतंत्राः १९ सवैपतिःस्यादकुतोभयःस्वयंसमंततःपातिभयातुरंजनम् ॥ सएकएवेतरथामिथोभजन्नैवात्मलाभादधिमन्यतेपरम् २० यस्तस्यतेपादसरोरुहार्हणंनिकामयेत्सोखिलकामलंपटः ॥ तदेवचाभीप्सितमीप्सितार्चितंयद्भग्नयाच्ञोभगवन्प्रतप्यते २१ मत्प्राप्तयेयेससुरासुरादयस्तप्यंतउग्रंतपऐंद्रियेधियः ॥ ऋतेभवत्पादपरायणंनमांविदंत्यहंत्वद्धृदयायतोजित २२ सत्वंममापिकुरुशीर्षणिस्वकंकरांबुजंयत्तदधायिसात्वताम् ॥ बिभर्षिमांलक्ष्मवरेण्यमाययाकईश्वरस्येहितमूहितुंविभुः २३ रम्यकेचभगवतःप्रियतमंमात्स्यमवताररूपंतद्वर्षपुरुषस्यमनोःप्राक्प्रदर्शितंसइदानीमपिमहताभक्तियोगेनाराधयन्निदंचोदाहरति २४ ॐनमोभगवतेमुख्यतमायनमःसत्वायप्राणायौजसेबलायमहामत्स्यायनमइति २५

द्भग्नेति अयंभावः यत्कामोन्यपादार्चनंकरोतितस्मात्फलानुदयात्प्रतप्यतइति यद्यस्मात्तस्मादिति चशब्देनपूर्वमर्चितमिदानीमर्च्यतेउत्तरत्रार्चिष्यतइतिसूचयति २१ अन्यपादार्चकस्यभग्नयाच्ञत्वमत्रद्रष्टव्यमित्याह मत्प्राप्तयइति येऐंद्रियेधियःइंद्रियविषयेधीर्येषांतेतथाशब्दादिविषयरागांधीभूतबुद्धयः ससुरासुरादयउग्रंतमस्तप्यंतेतेमांनविदंति मत्तोभीष्टफलंनविदंतीत्यत्रकारणमाह ऋतइति भवत्पादपरायणमर्चनमृते त्वच्चरणार्चनाभावःकारणं हेत्वंतरमाह अहमिति अजितअहंत्वद्धृदया यतस्तस्मादितिशेषः त्वयिहृदयंयस्याःसातथायस्त्वत्पादार्चकस्तस्यमत्प्रसादःयोनतस्यनास्तीति अयंभावोऽसंप्रज्ञातस्थयामयाज्ञायतइति २२ स्वशिरसिनित्यधृतकरांबुजत्वेपिभगवत्पूजकैरेवंप्रार्थनीयमित्याशयवत्याह सत्वमिति यत्करांबुजंसात्वतांस्त्रीणामितिशेषः शिरस्स्वधायियेनत्वयासत्वंममभूर्द्धन्यपितत्कुर्वित्यन्वयः किंच सर्वस्मान्मयितवप्रसादाधिक्यमस्तीतिद्योतयति बिभर्षीति हेवरेण्यत्वद्वक्षसिमामांलक्ष्मींचद्भांबिभर्षियदतोमायपेश्वरस्यईहितमूहितुंकोविभुर्नकोपिसमर्थः २३ मनोर्वैवस्वतस्य २४ २५

उरुर्गुरुःयोनःपरमपुरुषःइदंजगद्वशेऽनयन्नीतवान् सत्वमीश्वरःसाक्षान्नारायणःआत्मास्वामी यद्वा यआत्माआदानसमर्थः इदंजगद्वशे नयन्वर्ततेसत्वमीश्वरऐश्वर्यादिगुणसमुद्रइति २६ लोक
पालादिविश्वस्येश्वरवशत्वेतददृष्टरूपत्वंकथमस्येत्याशंक्यस्पर्द्धाहेतोरितिभावेनाह यमिति चशब्दोविकल्पार्थे यंत्वांहित्वालोकपालाःपृथग्वा समेत्यवा यतंतोपिद्विपदश्चतुष्पदइत्यादियत्सरीसृपस्था
स्नुचराचरमत्रदृश्यतेश्रुतिदृष्टिविषयंतत्पातुंनशेकुरित्यन्वयः अशक्तत्वेनिमित्तमाह मत्सरेइति मात्सर्योग्रज्वरग्रस्तत्वादित्यर्थः वार्तासंभावयोःकिलेतिवचनादिदंस्पर्द्धालक्षणंमात्सर्यंसंभावनामात्रं
नतुमुख्यमाज्ञानिमित्तंदैत्यावेशनिमित्तंवेतिगमयितव्यं तदुक्तं स्पर्द्धंतइवदेवास्तुहरिणायत्रकुत्रचित् हरेरेवाज्ञयाक्वापिदैत्यावेशादथापिवेति अनेनस्पर्द्धायाअन्यनिमित्तत्वेनपालनाशक्तिःस्वरूपकृतेतिज्ञा
तव्या २७ यद्यप्यस्तुमूलरूपस्यहरेर्जगत्पालनशक्तिःस्वरूपभूता तथाप्यवताराणांसानसमास्तीत्याशंक्यद्वयोरपिकोपिमाहात्म्येविशेषोनास्तीतिभावेनाह भवानिति भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनिक्षोणीमिमामोषधीर्वीरुधांनिधिम्। मयासहोरुक्रमऊहओजसातस्मैजगत्प्राणगुणात्मनेजगच्चष्टकगुणस्वरूपायमत्स्यायहरयेनमइत्यन्वयः २८ २९ नकूपेआरोगमनंयस्यसतथातस्मैमहासमुद्रनिवासायेत्यर्थः सर्वसत्वगुणाःपराक्रमगुणाएवविशेषणंय
स्यसत तस्मै सर्वसत्वगुणा ज्ञानानंदादिगुणाइतिवा नोपलक्षितस्थानाय अज्ञातस्वरूपाय वर्ष्मणेभक्ताभीष्टवर्षणशीलाय प्रमाणायसम्यग्वक्त्रेवा प्रमाणंबोधनेयत्तामर्यादाशास्त्रहेतुषु सम्यग्वक्तरिचाथ
स्यात्प्रयाणंमरणेगतावितियादवः वर्ष्मदेहप्रमाणयोरितिच अनेनदिव्यातिर्यग्योनेरपिसम्यग्वक्तृत्वमाहात्म्यंसूचितं भूयसेमहते महतोमहीयानितिश्रुतिः अवस्थानायजगत्स्थितिहेतवे ३० मंत्रसू

अंतर्बहिश्चाखिललोकपालैरदृष्टरूपोविचरस्युरुस्वनः ॥ सईश्वरस्त्वंयइदंवशेऽनयन्नात्मायथादारुमयींनरःस्त्रियम् २६ यंलोकपालाःकिलमत्सरज्वराहित्वा
यतंतोपिपृथक्समेत्यच ॥ पातुंनशेकुर्द्विपदश्चतुष्पदःसरीसृपस्थास्नुयदत्रदृश्यते २७ भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनिक्षोणीमिमामोषधीर्वीरुधांनिधिम् ॥
मयासहोरुक्रमऊहओजसातस्मैजगत्प्राणगुणात्मनेनमइति २८ हिरण्मयेपिभगवान्निवसतिकूर्मतनुंबिभ्राणस्तस्यप्रियतमांतनुमर्यमासहवर्षपुरुषैःपितृ
गणाधिपतिरुपधावति मंत्रमिमंचानुजपति २९ ॐनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्वगुणविशेषणायनोपलक्षितस्थानायप्रमाणायनमोभूयसेनमोवस्थानाय
नमस्ते ३० यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपंबहुरूपरूपितम् ॥ संख्यानयस्यास्त्ययथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेऽव्यपदेशरूपिणे ३१ जरायुजंस्वेदज
मंडजोद्भिजंचराचरंदेवर्षिपितृभूतभेदम् ॥ द्यौःखंक्षितिःशैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयएकः ३२

चितगुणविशिष्टत्वेनश्रीहरिंस्तौति यद्रूपमिति यद्रूपमेतद्विश्वंनिजमाययातवस्वरूपेच्छयार्पितं मदाधारतयातिष्ठत्विति माययेत्युक्त्यानिर्वाच्याविद्याकल्पितंकिंनस्यादित्यतोर्थेति अबाधितरूपंजरा
युजादिबहुरूपेणरूपितंशब्दितं यस्येयत्तेतिसंख्याचनास्ति परमाणुप्रदेशेष्वनंताःप्राणिराशयइतिवचनात् यच्चोपलंभनादयथाअयथादृश्यतेश्वस्तथानातिष्ठतिविकारित्वात् उर्वारुकफलादेरन्यथा
दर्शनान्नचतावतावैतथ्यं विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतेः अतःप्रवाहरूपेणनित्यमित्यपेष्टव्यमित्यर्थः रूपंसन्निधानयोग्यप्रतिमास्थानीयमित्यर्थःतस्मैतुभ्यंनमइत्यन्वयः नव्यपदेशोयस्यतदव्यपदेशं तादृशंरूपय
स्यास्तीतिअव्यपदेशरूपीतस्मै वाङ्मनसागोचररूपत्वादित्यर्थः अनेनसर्वसत्वविशेषणायनोपलक्षितस्थानायेतिपदद्वयंविवृतं ३१ सन्घटःसन्पटः इतिसदनुविद्धत्वेनप्रतीयमानत्वात्सर्वंखल्विदंब्रह्मेति
श्रुतेश्चविश्वस्यब्रह्मात्मकत्वंमुख्यंकिंनस्यादित्याशंक्यतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदित्यादेः सर्वांतर्यामिकत्वात्तुसर्वनामाहरिःस्वयं नतुसर्वस्वरूपत्वाद्रूपत्वंतूपचारतः इतिस्मृतेश्च सर्वांतर्यामित्वेनतत्तत्सत्ताम
दत्वेनतच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यतदधीनत्वेनतत्तन्नामत्वंहरेरित्यभिप्रेत्याह जरायुजमिति देवादीनांभेदोयस्मिंस्तत्तथा इतिशब्दआदिवचनःऋक्षादिनामवानेकएवेत्यनेनयोदेवानांनामधाएकएवेतिश्रुतिं
सूचयति नमोवर्ष्मणेनमोभूयसेइतिमंत्रावयवस्याभिप्रायःसूचितइति ३२

असंख्येयाविशेषाः व्यावर्तकधर्माअसंख्येयानिनामानिनारायणादीनिशुक्लादीनिरूपाणियस्याःसातथाताहशी आकृतिर्विग्रहोयस्यससतथातस्मिन्नेवंविधेयस्मिन्त्वयिदशावताराइत्यादिकेयंसंख्याक
विभिःकल्पिताजगत्स्थितिलक्षणरक्षणायेतिशेषः नेयंसंख्यातात्विकीत्याह ययेति ययादशावताराइत्यादिकयासंख्ययाभवांस्तत्त्वदृशावस्तुयाथात्म्यंपश्यता जातावेकवचनं विनीयतेविशेषेणनीय
तेशिष्यप्रशिष्यादिषूपदिश्यप्रवर्त्यतइति अनेनयथोपदेशकवयंतःकवयोनभवंतिकिंतुअपरोक्षंपश्यंतइत्युक्तं नचेदंवृत्तिज्ञानंसंख्याप्रणयनस्यविशेषग्रहणस्यव्यर्थत्वापातादतःस्वरूपज्ञानमेवांगीकर्तव्यं
आचार्यैरप्येतदभिप्रायेणोक्तंतज्ज्ञानंतद्रूपमेवहीति जीवस्यतिरोहितंस्वरूपज्ञानंचश्रीनारायणप्रसादेनाविर्भवतीत्यभिप्रायेणतंश्रीहरिंविशिनष्टि सांख्यनिदर्शनायसांख्यंयथार्थज्ञानंस्वरूपविषयंनिद
र्शयतिसम्यग्ज्ञापयतिप्रदीपग्राहिवत्इतिसांख्यनिदर्शनःतस्मै बलमानंदओजश्चसहोज्ञानमनाकुलं स्वरूपाण्येवजीवस्यव्यज्यंतेपरमाद्विभोरितिवचनात् स्वरूपज्ञानमस्तीत्यत्रकिंनिदर्शनमित्यतो
वातत्स्थलमाह सांख्येति हरेर्ज्ञानंयथातद्रूपमेवंजीवज्ञानमित्यर्थः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेःइदंचभगवत्पादाभिप्रेतंइतिज्ञायते तज्ज्ञानंतद्रूपमेवहीति अनेनयथाब्रह्मज्ञानंब्रह्मस्वरूपंतथाजीवज्ञानं
जीवस्वरूपमेव तत्रब्रह्मज्ञानंनित्यंप्रकाशितंजीवज्ञानंस्वादृष्टेनतिरोहितंश्रीहरिप्रसादेनप्रकाशितंभवतीतिविशेषंहिशब्देनप्रथयति ३३ उपनिषदंषट्कर्णागोचरंमंत्रम् ३४ मंत्रतत्त्वलिंगायमंत्रतत्त्व
मूर्तयेमंत्रार्थज्ञापनायवा यज्ञक्रतवेयज्ञसंकल्पविषयाय कर्मणाक्रियपापराक्रमलक्षणयाशुक्लायशुद्धाय त्रिषुयुगेषुअवतारोयस्यासौत्रियुगस्तस्मै ३५ वनगोचरस्यवराहस्यमंत्रतत्त्वलिंगादिकंकथमु

यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकविभिःकल्पितेयम् ॥ संख्याययातत्त्वदृशाविनीयतेतस्मैनमःसांख्यनिदर्शनायहि ३३ उत्तरेषुकुरुषुभगवान्यज्ञ
पुरुषःकृतवराहरूपआस्ते ॥ तंतुदेवीहैषाभूःकुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमांचपरमामुपनिषदमावर्तयति ३४ ॐनमोभगवतेमंत्रतत्त्वलिंगा
ययज्ञक्रतवेमहीधरायमहापुरुषायनमःकर्मशुक्लायत्रियुगायनमस्तेइति ३५ यस्यस्वरूपंकवयोविपश्चितोगुणेषुदारुष्विवजातवेदसम् ॥ मथ्नंतिमथ्नाम
नसादिदृक्षवोगूढंक्रियार्थैर्नमईरितात्मने ३६ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ॥ तथैवतत्रातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृत
येनमोनमः ३७

पपद्यतइत्याशंक्यप्रेक्षावद्भिर्विमृग्यरूपत्वेनपुरुषोत्तमत्वावगमात्तदवतारत्वेनोपपद्यतइत्याह यस्येति काव्यकर्तृत्वेनकवयइति नतुवेदांतवेद्यवस्तुज्ञत्वेनेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायविपश्चितइति गुणेषुसत्वा
दिकार्येषु शरीरेंद्रियादिषुनियामकत्वेनसन्निहितंयस्यतवस्वरूपंविपश्चितःकवयोमनसामथ्नायोनिषुकाष्ठेषुजातवेदसमग्निमिवमथ्नंति आम्रेडयंति विचार्यजानंतीत्यन्वयः शरीरादौसन्निहितश्चेत्कुतो
नप्रकाशतइतितत्राह गूढमिति एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःविदंज्योतिर्हृदयआहितंयदित्यादिश्रुतिः क्रियार्थैर्यज्ञविषयैरिंद्राग्न्यादिनामभिरीरितात्मनेप्रतिपादितस्वरूपाय ३६ शरीरादिगूढेश्वरसद्भावे
ब्रह्मादिप्रत्यक्षंचप्रमाणमित्याह द्रव्येति द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशाश्चकर्तारश्चेति तथाईशशब्दःप्रत्येकमभिसंबध्यते हेतुःकारणमयनमाधारः द्रव्यादीनामीशैःशंकरगरुडब्रह्मवायुभिर्जगत्कर्तृभूतैर्मायागुणैर्हि
रीच्छानुसारिभिर्वस्तुयथातथा निरीक्षितात्मनेसाक्षात्कृतस्वरूपाय । स्वत्प्रसादबलात्त्वत्साक्षात्कारेबुद्धिपाटवंचैषामस्तीत्याह तत्रेति तत्रतवस्वरूपेयथाशक्त्याखिलविशेषदर्शनपटुतरबुद्धिभिः यदुच्यते
ब्रह्मविवर्तवादिभिर्मायारूपमेवगृह्यतेनतात्विकमितितत्राह निरस्तेति शंकरादीनांद्रव्यादीशत्वं द्रव्येशःशंकरःप्रोक्तःक्रियेशोगरुडःस्मृतः कारणेशस्तथाब्रह्मावायुराधारवान्स्मृत इतिवाक्यसिद्धं यथैषां
वस्तुनिरीक्षणंशक्यते तथेति एवशब्देनान्येषामेतादृशशंकांनिवारयाति ३७

ब्रह्मादीनामपिस्वत्कटाक्षलेशमंतरेणत्वज्ज्ञानादौपाटवंनास्तिअतोनिर्मातृत्वंचमुख्यंतवैवेत्यभिप्रेत्याह करोतीति योविश्वस्यस्थित्यादिकंकरोतिब्रह्मादयश्चयस्यतवोप्सितमीक्षितुंनेशतेसत्वादिगुणैर्मोहित
त्वादितिशेषः ब्रह्मादीनामपितदीप्सितज्ञानशक्त्यभावेपिलक्ष्म्याःशक्तिःसास्तुतदनुवर्तमानस्वादित्याशंक्याह मायेति यदाश्रयायस्त्वमाश्रयोयस्याःसातथामायालक्ष्मीर्भ्रमतिअनंतत्वात्स्वरूपंनपरिच्छि
नत्ति अनुवृत्तिरपिनस्वाधीनाकिंतुहर्यधीनेत्यत्रदृष्टांतमाह यथेति अयस्कांतरत्नसान्निधानाद्यथाऽयोभ्रमतेचेष्टतेतथेयमपित्वत्सान्निधानात्त्वामनुवर्ततइत्यर्थःत्वत्सन्निधानाभावेजडप्रायेतिद्योतना
यायोनिदर्शनमितिभावः अनेनत्वत्सान्निहितलक्ष्मीसंन्निधानाज्जडप्रकृतिःकार्येषुप्रवर्तते तत्रेदंनिदर्शनमितिचोक्तंभवति तथाचयोजना यस्यतवाश्रयामायाजडप्रकृतिर्भ्रमतीति अयस्कां
तस्यायश्चेष्टकत्वशक्तिरीश्वरनियतेतिज्ञापनाययदाश्रयेति अतएवग्राव्णइति अयस्कांतेसान्निधायद्रव्यांतरचेष्टाशक्तिप्रदत्वात्तद्वत्स्थिरत्वाद्ग्रावत्च्छब्दवाच्याय एतदेवसूचितं गुणकर्मेति चेतनाचे
तनाश्रयगुणकर्मणोःसाक्षिणे कर्तृत्वेनेतिशेषः ३८ प्रतिवारणंप्रतिगजस्थानीयंनिरस्तनिवारणंवा अग्रदंष्ट्रेदंष्ट्राग्रे जगदादिःश्रीनारायणएवसूकरः जगदादिश्चायंसूकरश्चसुष्ठुकरोतीतिसूकरएवसूकरः
शुमित्यनुकारशब्दंकरोतीतिसूकरोवराहः बवौशसावितिप्राच्याइतिसूत्रात्शसयोरभेदः ३९ इतिपंचम०विज०टी०अष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ सीतामभिरामयतीतिसीताभिरामस्तम् १

करोतिविश्वस्थितिसंयमोदयंयस्येप्सितंनेक्षितुमीशतेगुणैः ॥ मायायथाऽयोभ्रमतेयदाश्रयाग्राव्णेनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्यदैत्यंप्रतिवारणंमृधे
योमांरसायाजगदादिसूकरः ॥ कृत्वाग्रदंष्ट्रेनिरगादुदन्वतःक्रीडन्निवेभःप्रणतास्मितंविभुम् ३९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेअष्टादशोध्यायः १८॥
श्रीशुकउवाच ॥ किंपुरुषेतुवर्षेभगवंतमादिपुरुषंलक्ष्मणाग्रजंसीताभिरामंरामंतच्चरणसन्निकर्षाभिरतःपरमभागवतोहनूमान् सहकिंपुरुषैरविरतभक्तिरु
पास्ते १ आर्ष्टिषेणेनसहगंधर्वैरनुगीयमानांपरमकल्याणींभर्तृभगवत्कथांसमुपशृणोतिस्वयंचेदंगायति २ ॐनमोभगवतउत्तमश्लोकायनमःआर्य
लक्षणशीलव्रतायनमःउपाश्रितात्मनेनमःउपासितलोकायनमःसाधुवादनिकर्षणायनमोब्रह्मण्यदेवायमहापुरुषायमहाराजायनमइति ३ यत्तद्विशुद्धा
नुभवमात्रमेकंस्वतेजसाध्वस्तगुणव्यवस्थम् ॥ प्रत्यक्प्रशांतंसुधियोपलंभनमनामरूपंनिरहंप्रपद्ये ४ मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणंरक्षोवधायैवनकेवलं
विभोः ॥ कुतोन्यथास्यूरमतःस्वआत्मन्सीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य ५

भगवत्कथामित्युक्तेकस्यचित्पूज्यस्यकथामितितद्व्यावृत्त्यर्थंभर्त्रीति भर्तासन्म्रियमाणोबिभर्तीतिश्रुतिरपिसंगृहीतानेनेतिज्ञातव्यम् २ आर्यस्यहरेर्लक्षणंशीलंनित्यनिर्दोषत्वंसत्यजगत्स्रष्टृत्वादि
व्रतंचयस्यसतथातस्मै विश्वंसत्यंमघवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनंतिव्रतंवामितिश्रुतिः उपाश्रिताआत्मानोजीवायस्यसतथातस्मै लोकानुग्रहायांगीकृतविग्रहायेतिवा उपासितउपासनायुक्तोलोकोयमुद्दि
श्यसतथातस्मै साधुरयमिति वादस्यवचनस्यनिकर्षणायसम्यग्विचारकाय यद्वा साधूनांवादस्यविवादस्यविरोधस्यनिकर्षणायपरिहारकाय ३ अहंतंत्वांशरणंप्रपद्यइत्यन्वयः यत्तत्तवस्वरूपंविशु
द्धानुभवमात्रंप्रकृतिप्राकृतवैकृतसंबंधरहितज्ञानात्मकेंद्रियादिमत्स्वतेजसास्वरूपसामर्थ्येनध्वस्तानिरस्तागुणाःसत्वादयश्चतिस्रोजाग्रदाद्यवस्थाश्चयेनसतथातं ध्वस्तागुणनिमित्ताःतिस्रोवस्थायेनसत
थातंवा प्रत्यक्जीवाभिमुखावस्थितं प्रशांतंप्रकृष्टसुखपूर्णं प्रसन्नाकारंवा सुधियाशोभनबुद्ध्योपलभ्यंतइतिसुधियोपलंभनं प्रत्यक्षपदार्थवत्प्रत्यक्षप्रमाणेननोपलभ्यतेप्राकृतनामरूपरहितत्वादित्याह
अनामरूपमिति अतएवनिरहंअहंकारशून्यम् ४ ननुश्रीरामस्यविशुद्धानुभवादिविशेषणानिकथंसंगच्छंते सीतावियोगादिनादुःखाज्ञानादिप्रदर्शनादितितत्राह मर्त्येति विभोर्व्याप्तस्यहरे
र्मर्त्यावतारःमर्त्याकाररूपग्रहणंरक्षोवधायैवनकेवलं तावन्मात्रंनभवति किंतुमर्त्यशिक्षणं यमुद्दिश्यगुरोराज्ञाकरणंशरणागतपालनमभीष्टदानमित्यादिमर्त्यैःकर्तव्यमिति एतत्कुतोनेनकृतमितिज्ञायते

इत्याशंक्यदशरथाज्ञाकरणवनाभियानसीतान्वेषणादिप्राप्तव्यसनशरणागतसुग्रीवाभीष्टकरणविभीषणराज्यदानादिभ्योवगम्यतइत्याह कुतइति स्वेआत्मनिस्वस्वरूपेरमतोरममाणस्यभगवतःकस्मिन्प्र
तिष्ठितइतिस्वेमहिम्नीतिश्रुतेः ५ ईश्वरश्चेन्नदुःखानुभवीतदनुभवीचेन्नेश्वरइतितत्राह नवाइति सआत्माइतिपदद्वयेन आत्मावाइदमेवाग्रआसीदितिश्रुतिंपरामृशति वाइत्यनेननिरनिष्ठोनिरवद्यइतिश्रु
तिंप्रमाणयति हिशब्दोहेत्वर्थः कश्मलंसुरतलक्षणं अपिपदेनसीतामपीत्याह अतोभक्तानुकंपयाकृतावतारस्यश्रीरामदेवस्यदुःखभोगाभावेनेश्वरत्वाविरोधात्भक्तिज्ञानेएवतत्प्रीतिजनके नजन्मादिकं
वानरासुरादिपापयोनिजातस्यापिभक्तिज्ञानसद्भावेमोक्षस्यसुनियतत्वात्तदुक्तं यस्यसम्यक्भगवतिज्ञानंभक्तिस्तथैवच निश्चितस्तस्यमोक्षःस्यात्सर्वपापकृतोपितु योममत्वादिनादोषस्सत्वन्यविषयःस्मृत
इत्यभिप्रेत्याह नजन्मेति अन्यविषयस्तदाश्रितदुष्टजीवविषयइत्यर्थः महतोमहात्मनोमुक्तियोग्यस्य अंगआर्ष्टिषेण कस्माज्जन्मादिस्तोषहेतुर्नभवतीतितत्राह तैर्यग्विसृष्टानीति तिर्यक्संबंधियोनौवि
सृष्टान्जातान्वराहादियोनेर्वा नरयोनेर्निकृष्टत्वद्योतनायवनौकसइति एतदेवाहापिपदेनगर्हितत्ववाचिना चशब्देनकृपाशीलत्वमेवप्रयोजनमित्याह ६ ७ अतःपुरुषार्थीभक्तिज्ञानाभ्यांश्रीराममेवभजे

नवैसआत्मात्मवतामधीश्वरोभुंक्तेहिदुःखंभगवान्वासुदेवः ॥ नस्त्रीकृतंकश्मलमश्नुवीतनलक्ष्मणंचापिजहातिकर्हिचित् ६ नजन्मनूनंमहतोनसौभगं
नवांगबुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यग्विसृष्टानपिनोवनौकसश्चकारसख्येचसलक्ष्मणाग्रजः ७ सुरोऽसुरोवाथनरोथवानरःसर्वात्मनायःसुकृतज्ञमुत्तम
म् ॥ भजेतरामंमनुजाकृतिंहरिंयउत्तराननयत्कोसलान्दिवमिति ८ भारतेपिवर्षेभगवान्नरनारायणाख्यःआकल्पांतमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योप
शमोपरमात्मोपलंभोनुग्रहायात्मवतामनुकंपयातपोऽव्यक्तगतिश्चरति ९ तंभगवान्नारदोवर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिःप्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यांसांख्य
योगाभ्यांभगवदनुभावोपवर्णनंसावर्णेरुपदेक्ष्यमाणःपरमभक्तिभावेनोपसरति इदंचोदाहरति १० ॐनमोभगवतउपशमशीलायोपरतानात्म्यायाकिं
चनवित्तायऋषिऋषभायनरनारायणायपरमहंसायपरमगुरवेआत्मारामाधिपतयेनमोनमइति ११ गायतिचेदम् ॥ कर्तास्यसर्गादिषुयोनबद्ध्यतेन
हन्यतेदेहगतोपिदैहिकैः ॥ द्रष्टुर्नदृग्यस्यगुणैर्विदूष्यतेतस्मैनमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे १२

तेत्याह सुरोसुरोवेति योमुमुक्षुःसपुरुषःश्रीराममेवभजेतेत्यन्वयः असुरादिजातेर्ममत्वादिदोषसंभवेनरामभजनंकथंसंभाव्यतइतिचेन्न तस्यमुक्त्ययोग्यासुरजातिविषयत्वाद्योग्यस्यतज्जत्वेपितदभावा
द्योममत्वादिनादोषःसत्वन्यविषयःस्मृतइतिस्मृतेश्च महद्देवानामसुरत्वमेकमितिश्रुतेः मुक्तियोग्यानामसुरजातित्वमस्तीतिज्ञायतेइत्यभिप्रायेणासुरइति नतुतमोयोग्यजात्यभिप्रायेणेति नकेवलंमूल
रूपस्यैवमोक्षदातृत्वशक्तिरपित्ववताररूपस्याप्यस्तीतिआशयेनाह यइति उत्तरान्कोसलानयोध्यावासिनोदिवंवैकुंठं ८ उपशमोधिकभगवन्निष्ठा उपरमोमनआदींद्रियनिग्रहस्तपश्चरतामेवमपेक्षितामि
त्विदर्शयितुं नतुस्वस्य नित्यनिगृहीतेंद्रियत्वात् आत्मनःस्वरूपस्योपलंभोनित्यापरोक्षतायस्यसतथा ९ सांख्ययोगाभ्यांयथार्थज्ञानतत्साधनाभ्यां भगवतोहरेरनुभावस्यमाहात्म्यस्योपवर्णनंप्र
तिपादनंयस्मिंस्तत्तथातत्पंचरात्रं सावर्णेर्मनोःउपसरत्युपास्ते १० उपरतानात्म्यायनिवृत्तदेहादिधर्माय आत्मारामाणामधिपतये ११ सर्गादिषुकर्तातथापिदेवदत्तवद्योनबद्ध्यतेदेहगतोपिदैहिकैर्देह
संबंधिभिर्दोषैः योनहन्यतेनपीड्यतेद्रष्टुर्यस्यदृग्गुणैर्दर्शनायोग्यरूपादिभिः नदूष्यतेदर्शननिमित्तंपापंनसंबद्ध्यतेतस्मैनमः अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह असक्तेति असंगत्वात्विलक्षणत्वात्सा
क्षित्वात्बंधनादिदोषाभावइत्यर्थः १२

बहुजन्मार्जितधर्मांद्युपायपाटवमिदमित्याह इदंहीति हिरण्यगर्भोयोगनैपुणंयोगपाटवामिदमेवजगाद इदंकिंतत्राह यादिति निर्गुणेत्वयि भक्त्यांतकालेमनोनिधायदुष्कलेवरमुज्झतीतियत्तदिद
मितिभावः यस्यसम्यक्भगवतिज्ञानंभक्तिस्तथैवचेत्यादिवाक्यमत्रापिप्रमाणामितिबोद्धव्यं १३ यतएवंसर्वमनित्यंतस्माद्विदुषाऽज्ञवद्देहत्यागादौशंकाभयंनकार्यमित्याह यथेति यथैहिकामुष्मिककामे
षुलंपटोरागीसुतादौनाशंचिंतयन् शंकेतमयिमृतेसुतादयोनाशंगमिष्यंतीति तथाविद्वानपियदिकुशरीरत्यागाच्छंकेततर्हितस्ययःशास्त्रश्रवणादौप्रयत्नःसकेवलंश्रमएव नकिंचित्फलमित्यर्थः
अतोनशंकितव्यमित्यर्थः १४ यतस्त्वदनुगृहीतमेवसफलंअतइमंत्वदनुग्रहजनकंउपायमस्मभ्यंदेहीत्याह तन्नइति योगंज्ञानंध्यानंउपायंवा येनयोगेन अहंममतासंभूतदोषस्यमुक्तिपारिपंथित्वा
त्तन्नाशःप्रार्थ्यते तदुक्तं योममत्वादिनादोषःसत्वन्यविषयःस्मृतइति १५ इदानीमस्मिन्भारतवर्षेपर्वततत्तटजानदीःप्राधान्येनवक्ति भारतइति १६ आत्मनाकायेनांतरेणउपस्पृशंति आ

इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवान्जगादयत् ॥ यदंतकालेत्वयिनिर्गुणेमनोभक्त्याविधायोज्झातिदुष्कलेवरम् १३ यथैहिकामुष्मि
ककामलंपटःसुतेषुदारेषुधनेषुचिंतयन् ॥ शंकेतविद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्ययत्नःश्रमएवकेवलम् १४ तन्नःप्रभोत्वंकुकलेवरार्पितांत्वन्माययाहंमम
तामधोक्षज ॥ भिंद्यामयेनाशुवयंसुदुर्भिदांविधेहियोगंत्वयिनःसुभावितामिति १५ भारतेप्यस्मिन्वर्षेसरिच्छैलाःसंतिबहवःमलयोमंगलप्रस्थोमैनाकस्त्रि
कूटऋषभःकनकःकोल्लःसह्योवेदगिरिःऋष्यमूकःश्रीशैलोवेंकटोमहेंद्रोवारिधारोविंध्यःशुक्तिमान्दक्षागिरिःपारियात्रोद्रोणश्चित्रकूटोगोवर्धनोरैवतकःककुभो
नीलःकोकामुखइंद्रकीलःकामगिरिरितिचान्येचशतशःसहस्रशःशैलास्तेषांनितंबप्रभवानदानद्यश्चसंत्यसंख्याताः १६एतासामपोभारत्यःप्रजानामभिरेव
पुनंतीनामात्मनाचोपस्पृशंति १७ चंद्रवटाताम्रपर्णीअवटोदकाकृतमालावैहायसीकावेरीवेणपियोदाशर्करावर्तातुंगभद्राकृष्णाभीमरथीगोदावरीनिर्विं
ध्यापयोष्णीतापीसुरसानर्मदाचर्मण्वतीसिंधुःअंधःशोणश्चनदौ वेदस्मृतिःऋषिकुल्याविसोमाकौशिकीमंदाकिनीयमुनासरस्वतीदृषद्वतीगोमतीसरयूरो
घवतीसप्तवतीघोषणासुषोमाशतमालाचंद्रभागाशुतुद्रीमरुद्वृधावितस्ताअसिक्नीविश्वेतिमहानद्यः १८ अस्मिन्नेववर्षेपुरुषैर्लब्धजन्माभिःशुक्ललोहितकृ
ष्णवर्णेनस्वारब्धेनकर्मणादिव्यमानुषनारकगतयोबह्व्यआत्मनआनुपूर्व्येण सर्वाह्येवसर्वेषांविधीयंतेयथावर्णविधानमपवर्गश्चापिभवति १९ योसौभ
गवतिसर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेपरमात्मनिवासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणोनानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेण यदाहिमहा
पुरुषसंगतिः एतदेवहिदेवागायंति २०

चमनस्नानाभ्यामितिशेषः १७ १८ पुण्यपापार्जनंचसत्वादिगुणैःक्रियते तत्फलभूताःस्वर्गादिगतयोपीत्याह अस्मिन्नेवेति शुक्ललोहितकृष्णवर्णेनसात्विकराजसतामसभेदभिन्नेनस्वारब्धेन
स्वफलदानायोपक्रांतेनस्वर्गादिगतयआनुपूर्व्येणपर्यायेणात्मनःपरमात्मनःप्रेरणयासर्वेषांविधीयंते यथावर्णविधानंवर्णाश्रमविहितानुसारेण ननु भारतीनांप्रजानांयदितिस्रोगतयस्तर्हिनिजानंदा
विर्भावलक्षणोमोक्षोदुरवस्थःकिमितितत्राह अपवर्गश्चेति नकेवलंस्वर्गादिगतयोपितुसंसारदुःखनिवारणसमर्थोमोक्षश्चेतिचशब्दार्थः १९ अपिशब्दाद्यदामहतांपुरुषाणांश्रीनारायणपरायणानांसंगतिस्त
दायोसौभगवत्यनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणउपायोभवतीत्यन्वयः नअन्यत्ऐश्वर्यादिप्राप्तिनिमित्तंयस्यसोनन्यनिमित्तःतादृशोभक्तियोगलक्षणस्तस्मात्स्वरूपानंदाविर्भावलक्षणोमोक्षोभवतीतिज्ञातव्यं
केनप्रकारेण तदुच्यतेनानागतीति पूर्वोक्तानांनागतीनांनिमित्तहेतुभूता याअविद्याग्रंथिस्तस्यारंधनद्वारेण दहनप्रकारेणभक्तियोगोप्येवंप्रकारेणोत्पादनीयइतिदर्शयतिसर्वभूतात्मनिभूतभवद्भविष्य

त्सर्वजगदंतर्यामिणि अनात्म्येजीवधर्मरहिते अनिरुक्तेवेदैरपिसर्वात्मनानिर्वक्तुमशक्येअनिलयनेअनन्याधारेपराप्रकृष्टामाश्रीर्येषांतेपरमामुक्तास्तेषामप्यानंददानादिकर्तरि संज्ञामाह वासुदेवइ
ति अवतारऋपाणामपिमुक्तिदानसामर्थ्यमस्तीतिद्योतयितुंवावासुदेवइति हिशब्दोभक्त्युत्पत्तौसत्संगतिःप्रयोजिकेतिदर्शयाति भक्त्यामुक्तिर्भवतीत्येतदेवगायंतिविद्वांसः २० एषामितिषष्ठीतृ
तीयार्थे किंशोभनंकर्मउतस्विस्किंभारतेऽजिरेभारताख्यप्रांगणेमुकुंदसेवायाःऔपयिकंजन्मलक्षणोपायस्तत्रस्पृहात्मभिरिच्छामनस्कैः २१ द्युजयेनस्वर्गजयेन यत्रस्वर्गेश्रीनारायणपादपद्मस्मृतिः
प्रमुष्टा कुतः अतिशयेंद्रियोत्सवाद्विषयभोगातिरेकात् स्वर्गस्थान्कर्मिणउद्दिश्येदंवचनंनदेवान्तेषांसंततहरिस्मरणस्यप्रमाणासिद्धत्वात् २२ भारतलब्धजन्मनामपिपुनर्जन्मसंभवात्कथंभार
तभूजयोवरइतिप्रशस्यतइतितत्राह क्षणेनेति मनास्विनःक्षणकालेनमर्त्येननश्वरेणदेहेनकृतंकर्महरौसंन्यस्यहरेरभयंपुनर्जन्मभयराहितंपदंसंयांतीतियस्मात्तस्मादितिशेषः कल्पायुषामित्यनेनमहरा
दिलोकस्थालक्ष्यंते कल्पायुषोयद्विबुधारंमतइतिस्वोक्तेः २३ महरादिलोकेविशिष्टभोगसंभवात्कथंनीचीक्रियतेभारतखंडादितितत्राह नयत्रेति यत्रमहर्लोकादिषु तदाश्रयाः श्रीनारायणचर
णसरासिजस्मरणजनकाः साधवोरागद्वेषादिदोषलेशशून्याभागवतानसुलभाः यथेहातएववैकुंठकथामृतापगाअपिन अतएवविष्णुविषययज्ञाश्चनसंतितैःप्राप्यफलाभावात्पूर्वचीर्णकर्मफलभोगो
त्सवेनगच्छत्कालत्वेनावसराभावान्मिथस्तूष्णींभावाच्च ध्यायंतीविदेवमनुष्याइतिश्रुतेः सुरेशस्वामिलोकोमहारादिःसेव्यतांनयातिप्राप्यफलांतरत्वेनेतिशेषः २४ इतोपिभारतंपुण्यक्षेत्रमाहुरि

अहोबतैषांकिमकारिशोभनंप्रसन्नएषांस्विदुतस्वयंहरिः ॥ यैर्जन्मलब्धंनृषुभारताजिरेमुकुंदसेवौपयिकंस्पृहात्मभिः २१ किंदुष्करैर्नःक्रतुभिस्तपोव्रतैर्दा
नादिभिर्वाद्युजयेनफल्गुना ॥ नयत्रनारायणपादपंकजस्मृतिःप्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषांस्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषांभारतभूजयो
वरः ॥ क्षणेनमर्त्येनकृतंमनस्विनःसंन्यस्यसंयांत्यभयंपदंहरेः २३ नयत्रवैकुंठकथासुधापगानसाधवोभागवतास्तदाश्रयाः ॥ नयत्रयज्ञेशमखामहोत्सवाः
सुरेशलोकोपिनयातिसेव्यताम् २४ प्राप्तानृजातिंत्विहयेचजंतवोज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताः ॥ नचेद्यतेरन्नपुनर्भवायतेभूयोवनौकाइवयांतिबंधनम्
२५ यैःश्रद्धयाबर्हिषिभागशोहविर्निरुप्तमिष्टंविधिमंत्रवस्तुतः ॥ एकःपृथङ्नामभिराहुतोमुदागृह्णातिपूर्णःस्वयमाशिषांप्रभुः २६

त्याह प्राप्ताइति इहभारतेयेजंतवःप्राणिमात्रनामानोऽपुनर्भवायमोक्षाय नयतेरंश्चेत्तेभूयोवनौकाइवनिरयवासिनएव नचैषांपुनरुत्थितिरित्याह यांतीति वनंतुनरकंविद्याद्वजनेवारिकाननेइत्य
भिधानं येचनृजातिपुरुषत्वेनजननंप्राप्ताः जातिःसामान्यजन्मनोरित्यभिधानं मुक्तयेनयतेरंश्चेत्तेसुतरांभूयोवनौकामहातमस्थानयोग्याः एधशब्दवदोकशब्दोकारांतःनानार्थेषुशब्दानामनैकांत
त्वेनपाठात् बर्हिर्नाम्नौनपुंसकइत्यादिषुयेचनॄनयइतिधातोर्ज्ञानकर्मयोग्यविप्रजातिंप्राप्तास्तेततोपिभूयोवनौकाः २५ अशेषसाधनत्वेनभारतस्योत्तमत्वामितरखंडेभ्योयतोत्रक्रियमाणंकर्मयज्ञादिलक्षणं ३६
श्रीहरिप्रीतिजनकमतःस्तुवंतीत्याह यैरिति भारतवासिभिर्यैः श्रद्धयाबर्हिषियज्ञेनिरुप्तंहविराशिषांप्रभुरेकःस्वयंमुदागृह्णाति । कथंनिरुप्तंविधिमंत्रवस्तुतोभागशइष्टं इंद्रायनिर्वपामिप्रजापतये
निर्वपामीतिपृथङ्निरुप्तं इंद्रंयजाग्निंयजेतिपृथगिष्टंविधिमंत्राणांइंद्रादिविषयत्वेनासिद्धत्वात्कथमेकोहरिर्गृह्णातीत्युच्यतेइतितत्राह नामभिरिति इंद्रादिनामभिरत्राहुतः विघ्नेश्वरादिवत्प्राप्तव्यफलापेक्षी
नेत्याह पूर्णइति कुतः आशिषांप्रभुत्वात् २६

नकेवलंहविरादायतूष्णीमास्तेहरिःफलंचप्रयच्छंतीत्याहुरित्याह सत्यमिति अर्थितोहरिस्तेषांयज्वनांनृणांआर्थितंस्वर्गादिकंदिशतीति सत्यंशपथेनप्रतिजानीते प्राप्तस्वर्गैरार्थितोपिपुनःफलंनैवादिश
तीतिइदंचसत्यं अर्थिनोमदोभवतीतियद्यस्मात्अपामसोममित्यादेःतस्मात्पुनरर्थितंप्राप्यपुनःप्रार्थयमानस्यप्रार्थितोनादिशतीति अमदइति यदितिवा तर्ह्यत्रत्यानांस्वर्गादिकमेवदिशतिनमोक्षमित्या
शंकामाभूदित्याहुरित्याह स्वयमिति इच्छायाविधानंयस्मात्तदिच्छाविधानंअभीष्टदंनिजपादपल्लवंभजतांफलमनिच्छतांभक्तिमंतरेणतेषांस्वयंआत्मानंविधत्तेददाति २७ स्वाभिप्रेतमाहुरित्याह
यद्यत्रेति यत्रयस्मिन्भारतेवर्षेहरिर्निजपादपद्मंभजतांशंसुखंतनोतीतियद्यस्मात्तस्मान्नःस्विष्टादेःस्वर्गसुखावशेषितंस्वर्गसुखमनुभूयावशिष्टंयच्छोभनंतेनपुण्येननोस्माकमब्जनाभस्मृतिनिमित्तंजन्मस्या
दितिप्रार्थयामहे तदुक्तं अनाधिकारिणोदेवाःस्वर्गस्थाभारतोद्भवं वांछंत्यात्मविमोक्षार्थमुद्रेकार्थेधिकारिणइतिवेदैर्गीतामितिज्ञायते अनेनशास्त्रतात्पर्यार्थोपिनिस्संदिग्धइतिबोद्धव्यं २८ एकइतिविशेषणा

सत्यंदिशत्यर्थितमर्थितोनृणांनैवार्थितोयत्पुनरर्थिनोमदः ॥ स्वयंविधत्तेभजतामनिच्छतामिच्छाविधानंनिजपादपल्लवम् २७ यद्यत्रनःस्वर्गसुखावशेषितं
स्विष्टस्यदत्तस्यकृतस्यशोभनम् ॥ तेनाजनाभस्मृतिजन्मनःस्याद्वर्षेहरिर्यद्भजतांशंतनोति २८ श्रीशुकउवाच ॥ जंबूद्वीपस्यचराजन्नुपद्वीपानष्टौह्ये
कउपादिशंतिसगरात्मजैरश्वान्वेषणइमांमहींपरितोनिखनद्भिरुपकल्पिताः २९ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्लआवर्तनोरमणकोमुदाहरणःपांचजन्यःसिंहलो
लंकेति ३० एवंतवभारतोत्तमजंबूद्वीपवर्षविभागोयथोपदेशमुपवर्णितः ३१ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेभुवनकोशेजंबूद्वीपवर्णनंनामएकोनविंशोध्या
यः ॥ १९ ॥ ऋषिरुवाच ॥ अतःपरंप्लक्षादिद्वीपानांप्रमाणलक्षणसंस्थानतोवर्षविभागउपवर्ण्यते १ जंबूद्वीपोयंयावान्प्रमाणविस्तारतस्तावताक्षारो
दधिनापरिवेष्टितोयथामेरुर्जंब्वाख्येनलवणोदधिरपिततोद्विगुणविशालेनप्लक्षाख्येनपरिक्षिप्तोयथापरिखाबाह्योपवनेनप्लक्षोजंबूप्रमाणोद्वीपाख्यातिकरो
हिरण्मयःप्लक्षउत्थितोयत्राग्निरुपास्तेसप्तजिह्वःतस्याधिपतिःप्रियव्रतात्मजइध्माजिह्वःस्वंद्वीपंसप्तवर्षाणिविभज्य सप्तवर्षनामभ्यआत्मजेभ्यआक
लय्यस्वयमात्मयोगेनोपरराम २ शिवंयशस्यंसुभद्रंशांतंक्षेमममृतमभयमितिवर्षाणितेषुगिरयोनद्यश्चसप्तसप्तैवासन्नभिज्ञाताः ३ मणिकूटोवज्रकूटइंद्रसेनोज्यो
तिष्मान्धूम्रवर्णोहिरण्यग्रीवोमेघमालइतिसेतुशैलाःअरुणाअनुगुणाआंगिरसीसावित्रीसुप्रभाताऋतंभरासत्यंभरेतिमहानद्यःयासांजलोपस्पर्शनविधूत
रजस्तमसोहंसपतंगऊर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारोवर्णाःसहस्रायुषोविबुधोपमसंदर्शनप्रजननाःस्वर्गद्वारंत्रय्याविद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसूर्यात्मानंयजंते ४

द्विशेषविवक्षवोष्टावुपद्वीपानुपदिशंति ॥ सामान्यविवक्षवस्तान्समुद्रैकदेशानिति २९ ३० ३१ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविज०कृतटी०एकोनविंशोऽध्यायः १९ प्लक्षादिद्वीपप्रमाणादिज्ञानेन
श्रीनारायमाहात्म्यमेवज्ञाप्यतेस्मिन्नध्याये प्रमाणमियत्ता प्रमाणंबोधनेयत्तामर्यादाशास्त्रहेतुष्वितियादवः लक्षणमेतावद्गिरिसरिद्भ्यावृत्तं संस्थानंवर्तुलचतुरस्रत्वादिस्वरूपप्रकारः १
तावताविस्तारेणलक्षयोजनप्रमाणेनततोजंबूद्वीपात्प्लक्षाख्येनबहिःस्थितेन तत्रदृष्टांतोयथेति यत्रद्वीपेप्लक्षउत्थितःअसौप्लक्षःजंबूप्रमाणःद्वीपाख्यातिकरस्त्वेजंबूंप्रमाणीकरोति अधिसहस्रयो
जनोन्नाहइतिवा यत्रेत्युत्तरत्रापिसंबध्यतेश्रीहरिमितिशेषः आकलय्यदत्वा २ अभिज्ञाताःप्रसिद्धाःप्रधानावा ३ सेतुशैलाःमर्यादागिरयः विबुधोपमसंदर्शनंप्रजननंसुरतबलंचये
षांतेतथासूर्यात्मानंसूर्यस्वरूपं ४

प्रत्नस्यपुरातनस्यविष्णोर्व्याप्तस्यहरेर्यद्रूपंप्रतिमास्थानीयंयच्चसत्यर्तस्यवाचिककायिकसुकृतप्रेरकस्यब्रह्मणोविरिंचस्यरूपंसन्निधाननिमित्तं यच्चामृतस्यामरसमूहस्यमृत्योर्मारकस्यमहेश्वरस्यरूपं एवं
त्रिमूर्तिनिवासयोग्यंतंसूर्यमात्मानमीमहिशरणंप्राप्नुमइतिमंत्रार्थः ननुसूर्यांतःस्थितंहरिंशरणंप्रपद्यामहइतिव्याख्यानंकिंप्रमाणकंप्रतीतार्थंपरित्यज्यान्यार्थांगीकारस्यप्रमाणसापेक्षत्वादितियमाशंका सू
र्यसोमाग्निवारीशविधातृषुयथाक्रमं प्लक्षादिद्वीपसंस्थासुस्थितंहरिमुपासतइत्येतेनपरिहर्तव्येति ५ ६ परिवृत्तेनवर्तुलेनेत्येतत्सर्वद्वीपसमुद्रेष्वनुसंधेयम् ७ यत्रशाल्मलीसमुत्पन्नासद्वीपःशाल्मलःप्लक्षा
यामेत्यनेनशाल्मल्याःपरिमाणंसम्यक्नज्ञातंस्यादित्यतःसाध्यर्धेति सुपर्णोसिगरुत्मानित्यादिछंदोभिर्वेदैःस्तूयतइतिछंदःस्तुतः ८ ९ १० ११ शुक्लकृष्णयोरुभयोःपक्षयोरपिस्वगोभिःसुधालक्षणैः

प्रत्नस्यविष्णोर्यद्रूपंयत्सत्यर्तस्यब्रह्मणः ॥ अमृतस्यचमृत्योश्चसूर्यमात्मानमीमहीति ५ प्लक्षादिषुपंचसुपुरुषाणामायुरिंद्रियमोजःसहोबलंबुद्धिर्विक्रम
इतिचसर्वेषामौत्पत्तिकीसिद्धिरविशेषेणवर्तते ६ प्लक्षस्तुसमानेनेक्षुरसोदेनावृतोयथाद्वीपोपिशाल्मलोद्विगुणविशालःसमानेनसुरोदेनावृतःपरिवृत्तेन ७
यत्रहवैशाल्मलीप्लक्षायामायस्यांवावकिलनिलयमाहुर्भगवतश्छंदःस्तुतःपतत्रिराजस्यसाध्यर्धाजंबूतउपलक्ष्यते ८ तद्द्वीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजो
यज्ञबाहुःस्वसुतेभ्यस्तन्नामानिसप्तवर्षाणिव्यभजत्सुरोचनंसौमनस्यंरमणकंदेववर्हंपारिभद्रमाप्यायनमभिजातमिति ९ तेष्वद्रयोनद्यश्चसप्तैवाभि
ज्ञाताः सुरसःशतशृंगोवामदेवःकुंदोमुकुंदःपुष्पवर्षःसहस्रश्रुतिरिति अनुमतिःसिनीवालीसरस्वतीकुहूरजनीनंदाराकेति १० तद्वर्षपुरुषाःश्रुतधरवी
र्यधरवसुंधरोर्ध्वधरसंज्ञाभगवंतंवेदमयंसोममात्मानंवेदेनयजंते ११ स्वगोभिःपितृदेवेभ्योविभजन्कृष्णशुक्लयोः ॥ अंधःप्रजानांसर्वासांराजानःसोम
मस्त्विति १२ एवंसुरोदाद्बहिस्तद्विगुणःसमानेनावृतोघृतोदेनयथापूर्वः कुशद्वीपोयस्मिन्कुशस्तंबोदेवकृतस्तद्द्वीपाख्यापनोज्वलनइवापरःशश्वत्स्व
शष्परोचिषादिशोविराजयति १३ तद्द्वीपपतिःप्रैयव्रतोराजन्हिरण्यरेतानामस्वंद्वीपंसप्तभ्यःपुत्रेभ्योयथाभागंविभज्यस्वयंतुतपआतिष्ठत् १४ वसुदा
नदृढरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्रवामदेवनामभ्यस्तेषांवर्षेषुसीमागिरयोनद्यश्चाभिज्ञाताःसप्तैवतुबभूवुः ॥ चक्रश्चतुःशृंगःकपिलश्चित्रकूटोदेवानीकऊर्ध्वरो
माद्रविणइति १५ रसकुल्यामधुकुल्याश्रुतविंदामित्रविंदादेवगर्भाघृतच्युतामंत्रमालेतिनद्यः यासांपयोभिःकुशद्वीपौकसःकुशलकोविदाभियुक्तकुलक
संज्ञाभगवंतंजातवेदःस्वरूपिणंकर्मकौशलेनयजंते १६ परस्यब्रह्मणःसाक्षाज्जातवेदोसिहव्यवाट् ॥ देवानांपुरुषांगानांयज्ञेनपुरुषंयजेति १७ तथा
बहिःक्रौंचद्वीपःकुशद्वीपाद्द्विगुणसमानेनक्षीरोदेनपरितउपक्लृप्तोवृतोयथाकुशद्वीपोघृतोदेनयस्मिन्क्रौंचोनामपर्वतराजोद्वीपनामनिवर्तकआस्ते १८

पितृदेवानुद्दिश्यसोमलक्षणमंधोन्नंविभजन्राजाचंद्रांतर्यामीसर्वासांप्रजानांनोस्माकंचराजारंजकोस्त्विति प्रजानांनोंधोविभजन्पित्रादिभ्यः सोमंविभजन्राजानःसोमंसुखमस्त्वितिवा १२ संख्ययाकुशद्वी
पसमानेनयथापूर्वःशाल्मलःसुरोदेनावृतस्तथा स्वशष्पाणांनिजबालतृणानांतेजसा १३ १४ १५ १६ हेजातवेदःसर्वज्ञ त्वंसाक्षात्परस्यब्रह्मणःश्रीनारायणस्यार्थेहव्यवाडसिहव्यलक्षणहविषोनेतासि
तथापुरुषशब्दवाच्यस्यहरेरंगभूतानांदेवानांचहव्यवाडसि सत्वमस्मत्सन्निहितोभूत्वायज्ञलक्षणेनकर्मणापुरुषंयज्ञनामानंश्रीहरिंयजयाजयास्माभिरितिशेषः १७ क्षीरोदेनमंडोदेन मंडोदपूरणंचैवव्य
त्यासंक्षीरसागरे राहुसोमरवीणांचमंडलाद्द्विगुणोक्तितां विनैवसर्वंमुन्नेयंयोजनाभेदतोत्रत्वितिवचनाद्व्यत्यासोज्ञातव्यः १८

गुहस्यषण्मुखस्यप्रहरणेनशक्त्याख्येनोन्मथिताःपीडितानितंबाश्वकुंजलतादिपिहितोदराअणुतरागिरिविशेषामिथुनानांक्रीडायोग्याश्रयस्यसतथा क्षीरोदेनमंडोदेनाभिषिच्यमानः १९ रिक्थादान्दा
यादान्पुत्रानित्यर्थः २० २१ अम्मयंजलाधिदैवतंदेवक्रीडादिगुणसंपन्नं २२ याआपःपुरुषवीर्याःश्रीनाराणस्यरेतोभूताःआपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवइतिस्मृतेः भूर्भुवःसुवःपदं
त्रैलोक्यमपिपुनंतीःपुनंत्यःयाश्चाघघ्नीःपापहराःभवेभवार्थंशुद्धिलक्षणसुखार्थमात्मनादेहेनचांतरेणचसंस्पृशेततताआपःपुनीयुःपुनंत्वित्यन्वयः २३ दधिमंडोदेन अनाम्लंतुदधिक्षीरंक्षीरंसांद्रंतथादधिइ

योसौगुहप्रहरणोन्माथितनितंबकुंजोपिक्षीरोदेनासिच्यमानोभगवतावरुणेनाभिगुप्तोविभयोबभूव १९ तस्मिन्नपिप्रैयव्रतोघृतपृष्ठोनामाधिपतिः सप्तद्वीप
वर्षाणिसप्तधाविभज्यतेषुपुत्रनामसुसप्तरिक्थादान्वर्षपान्निवेश्यस्वयंभगवतःपरमकल्याणस्यात्मभूतस्यहरेश्चरणारविंदमुपजगाम २० आमोमज्योमेघ
पृष्टःसुधामाभ्राजिष्ठोलोहितार्णोवनस्पतिरितिघृतपृष्ठसुतास्तेषांवर्षगिरयःसप्तसप्तैवनद्यश्चाभिख्याताःशुक्लोवर्धमानउपबर्हणउपभोजनोनंदोनंदनःसर्व
भद्रइति २१अभयाअमृतौघाआर्यकातीर्थवतीरूपवतीपवित्राशुक्लेतियासामंभःपवित्रमुपयुंजानागुरुऋषभद्रविणदेवसंज्ञावर्षपुरुषाअम्मयंदेवमपांपूर्णेनां
जलिनायजंते २२ आपःपुरुषवीर्याश्वपुनंतीर्भूर्भुवःसुवः ॥ तानःपुनीयुरघघ्नीःसंस्पृशेतात्मनाभवइति २३ एवंपरस्तात्क्षीरोदात्परितउपवेशितःशाकद्वी
पोद्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामःसमानेनचदधिमंडोदेनपरितउपक्लृप्तःयस्मिन्नहिशाकोनाममहीरुहःस्वक्षेत्रव्यपदेशकोयस्यहिमहान्सुरभिगंधस्तंद्वीपमनुवा
सयति २४ तस्यापिप्रैयव्रतएवाधिपतिर्नाम्नामेधातिथिःसोपिविभज्यसप्तवर्षाणिपुत्रनामानितेषुस्वात्मजान्पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रानीकचित्ररे
फबहुरूपविश्वाधारसंज्ञान्निधायाधिपतीन्स्वयंभगवत्यनंतआवेशितमतिस्तपोवनंप्रविवेश २५ तेषुवर्षमर्यादागिरयोनद्यश्चसप्तसप्तएवईशानउरुशृंगोब
लभद्रःशतकेसरःसहस्रस्रोतोदेवपालोमहानसइति २६ अनघाआयुर्दाउभयस्पृष्टिरपराजितापंचपदीसहस्रश्रुतिर्निजधृतिरिति २७ तद्वर्षपुरुषाधृतव्रत
सत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतंवाय्वात्मकंप्राणायामविधूतरजस्तमसःपरमसमाधिनायजंते २८ अंतःप्रविश्यभूतानियोबिभर्त्यात्मकेतुभिः ॥ अंत
र्यामीश्वरःसाक्षात्पातुनोयद्वशेइदमिति २९ एवमेवदधिमंडोदात्परतःपुष्करद्वीपस्ततोद्विगुणायामःसमंततउपकल्पितःसमानेनस्वादूदकसमुद्रेणबाहिरात्
तःयस्मिन्बृहत्पुष्करंज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतंभगवतःकमलासनस्याध्यासनंपरिकल्पितंतद्द्वीपमध्येमानसोत्तरनामैकएवार्वाचीनपराचीनयोर्वर्ष
योर्मर्यादाचलोयुतयोजनोच्छ्रायायामोयत्रतुचतसृषुदिक्षुचत्वारिपुराणिलोकपालानामिंद्रादीनांयदुपरिष्टात्सूर्यरथस्यमेरुंपरिचंक्रमतःसंवत्सरात्मकंच
क्रमहोरात्राभ्यांपरिभ्रमति ३०

त्यभिधानात् क्षीरोदार्थंदधिमंडोदशब्दः २४ २५ २६ २७ २८ आत्मकेतुभिःआत्मस्वरूपैःप्राणादिभिर्वृत्तिभेदैर्वा २९ दधिमंडोदात्क्षीरोदात्ज्वलनशिखावदमलानांकनकपात्राणां
अयुतंयस्यतत्तथा अर्वाचीनपराचीनयोर्बाह्याभ्यंतरप्रदेशास्थितयोर्यस्यमानसोत्तरपर्वतस्य अर्हाक्षिनाभिःसूर्यस्यएकचक्रस्यवैस्मृतं अराःसंवत्सराःपंचतेभ्यःषड्ऋतवःस्मृताइतिमत्स्यपुराणे च
क्रस्यसंवत्सरात्मकत्वमुक्तं त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वं पंचारेचक्रइत्यादिच ३०

३१ अकर्मकेणध्यानलक्षणेन कर्मणाध्यानस्यचित्तनिरोधलक्षगकर्मसाध्यत्वात्फलाभिसंधिरहितेनवा ३२ हेभगवन्यत्तवलिगंसर्वलक्षणसंपन्नंस्वरूपंकर्मणायज्ञलक्षणेनमीयतेज्ञायतइतिकर्ममयं वे
दप्रतिपाद्येषुप्रधानंवा ब्रह्माचतुर्मुखोलिंगंप्रतिमायस्यतत्तथा जनोर्चति कथंभेदेनाविरिंचात्सर्वजगतश्चवैलक्षण्येन एकांतंनियमेनअद्वैतं स्वगतभेदवर्जितंयत्तस्मैभगवतेतुभ्यंनमइतिमंत्रार्थः विरिंचस्ययत्
तल्लिंगशरीरंपुण्यकर्मनिर्मितंब्रह्मणोहरेर्लिंगंविशेषसन्निधानयोग्यं एकांतमवसानेप्रलयेकेवलंनिर्व्यापारं एकेमुख्यान्यकेवलाइत्याभिधानं अद्वैतंमुक्तौसंसारेचश्रीनारायणमत्यन्तभेदेनप्रवर्तमानं गच्छामि
विष्णुपादाभ्यामित्याद्यनुसंधानवचनात्मुख्याद्वैतंकिंनस्यादत्राह भेदेनेति विरिंचपरमात्मनोर्भेदेनजनःपूजयतितस्मैभगवतेपूज्यायविरिंचायनमइतिवा ३३ ततःपरस्ताद्बहिः ३४ मानसोत्तरमेर्वो
पर्वतयोरंतरमंतरालंस्थलंयावद्योजनंषोडशलक्षाधिकदशकोटिप्रमितमस्तितावतीभूमिःकांचनीततोहिरण्मयीभूमिरित्यन्यत्रप्रसिद्धिः ततोहेममयीभूमिर्दशकोट्योवरानने देवानांक्रीडनार्थायलो
कालोकस्ततःपरइति षण्णवतिलक्षमितिकेचित् आदर्शतलोपमादर्पणतलसदृशीदेवतदनुगव्यतिरिक्तसर्वसत्वपरिहृता द्विगुणाकांचनीभूमिःसर्वसत्वविवर्जितेत्यत्रपूर्वभूमेःसकाशात्कांचन्याभूमेर्द्वि
गुणसुखहेतुत्वंदेवान्प्रत्युच्यते नपुनः संख्यायाद्विगुणत्वंग्रंथांतरविरोधात् ॥ ३५ ॥ लोकालोकइतिसमाख्यासम्यगाख्याअन्वर्थसंज्ञा तत्कथमितितदाह यदिति अनेनाचलेनलो

तद्वीपस्याधिपतिःप्रैय्यव्रतोवीतिहोत्रोनामास्वस्यात्मजौरमणधातकिनामानौवर्षपतीनियुज्यस्वयंपूर्वजवद्भगवत्कर्मशीलएवास्ते ३१ तद्वर्षपुरुषाभगवंतं
ब्रह्मरूपिणमकर्मकेणकर्मणाचाराधयंतीदंचोदाहरंति ३२ यत्तत्कर्ममयंलिंगंब्रह्मलिंगंजनोर्चति ॥ भेदेनैकांतमद्वैतंतस्मैभगवतेनमइति ३३ ततःपरस्ता
ल्लोकालोकनामाचलःलोकालोकयोरंतरालेपरितउपक्लृप्तः ३४ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरंतावतीभूमिःकांचन्यादर्शतलोपमायस्यांप्रहितःपदार्थोन
कथंचित्पुनःप्रत्युपलभ्यतेतस्मात्सर्वसत्वपरिहृतासीत् ३५ लोकालोकइतिसमाख्यायदनेनाचलेन लोकालोकावंतरवर्तिनास्थाप्यतेइति ३६ सलो
कत्रयांतेपरितईश्वरेणविहितःयस्मात्सूर्यादीनांध्रुवापवर्गाणांज्योतिर्गणानांगभस्तयोर्वाचीनास्त्रिलोकान्वितन्वानानकदाचित्पराचीनाभवितुमुत्सहंतेताव
दुन्नहनायामः ३७ एतावाँल्लोकविन्यासोमानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितःकविभिःसतुपंचाशत्कोटिगुणितभूगोलकस्यतुरीयभागेनयावाँल्लोकोलोकाचलः ३८

कश्चालोकश्चस्थाप्येतेविविच्यज्ञाप्येतेअंतर्वर्तिनालोकालोकयोर्मध्यवर्तिनेतियद्यस्मात्तस्मादितिशेषः असौलोकालोकाचलइति ३६ सलोकालोकाचलो लोकत्रयांतेलोकत्रयसृष्ट्यनंतरंमर्यादासि
द्ध्यर्थंपरितउपक्लृप्तः केनपरमेश्वरेण अथवालोकत्रयांतेलोकत्रयावसाने किंच लोकत्रयंयोजनतएकपंचाशल्लक्षतयायावदुच्चंतावानयंचोच्चविस्तृतत्वेसार्द्धपंचाशल्लक्षइतिशेषः तावदुन्नहनायामइति
वचनंचआयामेकथंचिदेवतावानितिज्ञातव्यं सपंचाशत्सहस्रश्चेतिवचनात्ध्रुवोपवर्गअंतेयेषांतेध्रुवापवर्गास्तेषांपराचीनाउपरिवर्तमानाः ३७ एतावान्लोकविन्यासःदेवमनुष्यादिव्यवहारयोग्यंलोक
इत्युच्यमानप्रदेशस्यस्वरूपस्थितिपरिमाणमेतावत्सार्द्धत्रिकोटियोजनात्मकंसलोकविन्यासश्चपंचाशत्कोटिगुणितस्यपंचाशत्कोटिविस्तारयोजनात्मकस्यभूगोलस्यब्रह्मांडलक्षणस्यतुरीयभागेनचतुर्थां
शत्वेनतिष्ठतिब्रह्मांडप्रदेशेचतुर्द्धाविभक्तएकांशःसर्वस्मात्प्रतिविद्यमानोघनोदकाख्यः द्वितीयस्ततआभ्यंतरोंधंतमआख्यः तृतीयोलोकालोकाचलाख्यः चतुर्थस्तुकांचनींभूमिमारभ्यमेरुपर्यंतप्रदे
शः अयंचतुर्थभागोलोकशब्दितः अयंचयावल्लोकालोकःयत्रलोकालोकाचलस्तिष्ठतितावत्पर्यंतत्वेनविद्यतेयोंतर्विस्तारः लोकालोकाचलाचल्लोकपरिमाणंसार्द्धत्रिकोटियोजनात्मकं एतेनपरि
माणेनालोकपरिमाणंव्याख्यातंभवति ३८

३९ ॥ ४० ॥ लोकालोकाचलाद्बहिःस्थलंतस्यालोकशब्दवाच्यस्यलोकपरिमाणेनव्याख्यातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ योगेश्वराणामष्टाणिमादिसिद्धीनांगतिमुदाहरंति ॥ ४२ ॥ पंचाशतत्को
टिगुणितोब्रह्मांडकटाहइत्युक्तं तस्यदशदिगपेक्षयामध्यप्रदेशःकियानितितत्राह अंडेति द्यावापृथिव्योर्यदंतरंअंतरिक्षंतस्मिन्यत्रस्थितःसूर्यः अंडमध्यगतः अंतरिक्षप्रदेशेयत्रसूर्यमंडलसंचारःसों
डमध्यप्रदेशः सर्वदिगपेक्षयासूर्यांडगोलयोर्मध्येसर्वदिक्ष्वपिसंभूयपंचविंशतिकोटियोजनानिस्युरित्यर्थः ४३ एषसूर्य एतस्मिन्मृतेजीवरहितेअचेतनइतियावदंडेअभूदचेतनब्रह्मांडमध्येवर्ततइतिय
द्यस्मात्तस्मान्मार्तंडइतिव्यपदेशः यद्यथाहिरण्यांडसंभवोविरिंचोहिरण्यगर्भइत्युच्यतेतथेति ४४ सूरिभाप्यत्वात्तदंतर्यामित्वाच्चसूर्यस्तेनहीरणादिगादयोविभज्यंतेयदतःसूर्यःआत्माश्रीनाराय
णःसर्वेषांहग्द्रष्टिरितिकथितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेविजयध्वजटीकायांविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चतुर्भिःसार्कंनवतिंचनामभिश्चक्रंनवृत्तंव्यतीर

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाभिनिवेशितायेद्विरदपतयःऋषभःपुष्करचूडोवामनोपराजितइतिसकललोकस्थितिहेतवः ३९ ते
षांस्वविभूतीनांमहेंद्रादीनांलोकपालानांविविधवीर्योपबृंहणायभगवान्परमपुरुषोमहाविभूतिरंतर्याम्यात्मविशुद्धसत्वधर्मवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युप
लक्षणाविष्वक्सेनादिभिःपार्षदप्रवरैःपरितोनिजवरायुधोपशोभितैर्भुजदंडैःसंधारयमाणस्तस्मिन्गिरिवरेसमंतात्सकललोकस्वस्तयआस्ते ४० आकल्पमे
षभगवानात्मयोगमाययाविरचितविविधलोकयात्रागोपीथायाथर्योंतर्विस्तारएतेनह्यलोकपरिमाणंव्याख्यातम् ४१ यद्बहिर्लोकालोकाचलात्ततःपरस्ता
द्योगेश्वरगतिंविशुद्धामुदाहरंति ४२ अंडमध्यगतःसूर्योद्यावाभूम्योर्यदंतरम् ॥ सूर्यांडगोलयोर्मध्येकोट्यःस्युःपंचविंशतिः ४३ मृतेंडएषएतस्मिन्यदभूत्त
तोमार्तंडइतिव्यपदेशः ॥ हिरण्यगर्भइतियद्धिरण्यांडसमुद्भवः ४४ सूर्येणहिविभज्यंतेदिशःखंद्यौर्महीतथा ॥ स्वर्गापवर्गनरकरसौकांसिचसर्वशः ४५दे
वतिर्यङ्मनुष्याणांसरीसृपनगवीरुधाम् ॥ सर्वजीवनिकायानांसूर्यआत्माहग्गीरिति ४६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेद्वीपसमुद्रवर्षपरिमाणलक्ष
णंनामविंशोध्यायः २० श्रीशुकउवाच॥ एतावानेवभूवलयस्यसन्निवेशःप्रमाणलक्षणतश्चव्याख्यातःएतेनैवहिदिवोमंडलमानंतद्विदउपदिशंति १ यथाद्विद
लनिष्पावादीनांतदंतरेणांतरिक्षमुपसंधितम् २ यन्मध्यगतोभगवांस्तपतांपतिस्तपनआतपेनत्रिलोकान्प्रतपतिअवभासयत्यात्मभासाएषउदगयनदक्षिणा
यनवैषुवसंज्ञाभिर्दीर्घह्रस्वसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमस्थानेषुयथासवनमभिपद्यमानोमकरादिषुराशिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिविधत्ते ३

वीविपत् भीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यइत्यादिश्रुतेरखंडस्वामिनोहरेराज्ञयास्वाधिकारेषुप्रवर्तमानानामिष्टदेवतात्वेनलोकैर्निषेव्यमाणानांतस्यैवविशेषनिवासस्थानानांसूर्यादीनांस्वरूपज्ञानमपिभगव
ज्ज्ञानोपयोगीत्यभिप्रायेणतन्निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रातीताध्यायार्थानुवादमुखेनैतमध्यायमवतारयति एतावानिति भूवलयस्यलोकात्मकस्यसन्निवेशःविस्तारविशेषः१ द्विदलनिष्पावादीनांनिष्पावरा
जमाषद्विदलानांसर्वप्रकारेणपरिमाणतःसमत्वमेवंभूवलयस्यसर्वस्यपरिमाणतःसमत्वमेव यस्यांतरिक्षस्यमध्यगतस्तदंतरिक्षंतयोर्द्यावापृथिव्योरंतरेणमध्यउपसंधितंस्थापितम् २ आत्मनःपरमात्मनोभा
सा यदादित्यगतंतेजइत्यादेः एषसूर्यउदगयनमुत्तरायणंतत्संज्ञपागत्याआरोहणसंज्ञेषुमकरादिमिथुनांतेषुराशिषु यथासवनंतत्तन्मकरादिमासकालमनतिक्रम्यतत्तन्नक्षत्रैश्चोदयमभिपद्यमानोदक्षिणा

यनसंज्ञयागत्याऽवरोहणसंज्ञकेषुकर्कटादिधनुःपर्यंतेषुराशिषु तत्तत्कर्कटादिमासकालमनातिक्रम्यतत्तन्नक्षत्रैश्चोदयमभिपद्यमानस्तथा वैषुवसंज्ञयागत्यासमस्थानसंज्ञयोर्मेषतुलयोराश्योस्तन्नक्षत्राभ्या
मुदयंप्राप्नुवन्नहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानिकरोति ३ ४ एतदेवविविच्यदर्शयति यदेति वृषभादिकन्यांतेषुवृद्धिश्चह्रासश्चभवतः तौकियंताविति तत्राह मासीति वर्द्धतेह्रसतिचेतिशेषः अत्रवृद्धि
ह्रासयोरेकैकाघटिकेतिनियमोनास्ति त्रिचतुरादिवृद्धिदर्शनात् तर्हिमुहूर्तानामपिवृद्धिह्रासौस्यातामिति नेत्याह तुल्यंदिवसमितित्रिंशन्मुहूर्तमेवदिवसमाहुरित्यर्थः कथंतुल्यतेतितत्राह वर्द्ध
मानानीति वर्द्धमानान्यहानिभवंतितावतीस्तावत्योवर्द्धमानारात्रयश्चसंक्षीयमाणाः ह्रसंत्यश्चयास्ताःसमुद्धृत्यघटिकाभिरेकीकृत्यात्रिंशन्मुहुर्तान्यहोरात्राणिसमानानिभवंति वृश्चिकादिषुमीनांतेषुअहोरा
त्राणिविपरीतानिअहानिह्रसंतिरात्रयोवर्द्धंते ५ मकरादिषुवृश्चिकादिषुमेषतुलयोरित्येतेषुकथितंसंगृह्याह यावदिति अथवाआवहप्रवहोद्वहसंवहविवहपरावहपरिवहनामानःसप्तवायवोज्योतिश्चक्रस्य
प्रवर्तकास्तत्रज्योतिश्चक्राधिपत्यादित्यगमनस्यातिस्रोवीथ्योमध्यमोत्तरादक्षिणाश्च तदुक्तं सर्वग्रहाणांत्रीण्येवस्थानानिद्विजसत्तमाः स्थानंजारद्गवंमध्यंतथैरावतमुत्तरं वैश्वानरंदक्षिणतोनिर्दिष्टमिह
तत्त्वतइति तत्रवीथीत्रयमेकैकंत्रिधाभिपद्यते अश्विन्यादिनक्षत्राणांत्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैर्नागवीथिगजवीथ्यैरावतवीथिरित्युत्तरमार्गेवीथीत्रयं आर्षभिगोवीथिजारद्गवीचेति वैषुवेमध्यमार्गेवीथीत्रयं अ
जवीथीमृगवीथीवैश्वानरीचेतिदक्षिणमार्गेवीथीत्रयं एतद्वायुपुराणेकथितं अश्विनीकृत्तिकायाम्यानागवीथीतुशब्दिता रोहिण्याद्रामृगशिरोजगवीथ्यभिधीयते । पुष्याश्लेषातथादित्यावीथीचैरा

यदामेषतुलयोर्वर्ततेतदाहोरात्राणिसमानानिभवंति ४ यदावृषभादिषुपंचसुराशिषुचरतितदाहान्येववर्द्धंतेह्रसंतिचरात्रयः मासिमास्येकैकाघटिकातु
ल्यंदिवसंवर्द्धमानान्यहानितावतीरनुसंक्षीयमाणारात्रयःसमुद्धृत्यसमान्यहोरात्राणित्रिंशन्मुहूर्तान्येवभवंति यदावृश्चिकादिषुपंचसुवर्ततेतदाहोरात्रा
णिविपरितानिभवंति ५ यावद्दक्षिणायनमहानिवर्द्धंतेह्रसंतिचरात्रयःयावदुदगयनमहानिह्रसंतिरात्रयोविवर्द्धंते ६ एवंनवकोटयएकपंचाशल्लक्षाणिच
योजनानांमानसोत्तरगिरिवर्तमानस्योपदिशंति तस्मिन्नैंद्रीपुरीमेरोःपूर्वस्माद्देवधानीनामदक्षिणतोयाम्यासंयमिनीनामपश्चाद्वारुणीनिम्लोचनीनामोत्त
रतःसौम्याविभावरीनामतासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीतिभूतानांप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानिसमयविशेषेणमेरोश्चतुर्दिशम् ७

वतीमता एतास्तुवीथयस्तस्रउत्तरोमार्गउच्यते तथाद्वेचापिफाल्गुन्यौमघाचैवार्षभीमता। हस्तचित्रेतथास्वातीगोवीथीतितुशब्दिता । ज्येष्ठाविशाखानुराधावीथीजारद्गवीमता । एतास्तुवीथ
यस्तिस्रोमध्यमोमार्गउच्यते याम्याभरणी आदित्याअदितिदेवताकापुनर्वसुः मार्गीमृगवीथी तत्रचयुगाक्षकोटिसंबद्धवायुपाशद्वयस्यध्रुवेणाकर्षणंयदातदाभ्यंतरमंडलगमनायरथनीडस्यारोहणं वा
युपाशशैथिल्येचबहिर्मंडलगमनार्थमवरोहणं आकृष्येतेयदातौतुध्रुवेणसमधिष्ठितौ । तदाभ्यंतरतःसूर्योभ्रमतेमंडलानितु ध्रुवेणमुच्यमानेनपुनारश्मियुगेनतु तथैवबाह्यतःसूर्योभ्रमतेमंडलानिचेति
तत्रबाह्यवीथ्यांगतस्यशीघ्रगतित्वाद्दिनह्रासोरात्रिवृद्धिश्च अभ्यंतरवीथ्यांगतस्यमंदगतित्वाद्रात्रिक्षयोदिनवृद्धिश्च मध्यवीथ्यांगतस्यसमानगतित्वादहोरात्रसाम्यमित्यादिविशेषस्तुकालविशेषवेदि
भिरवगम्यतइति तदधिकारित्वादस्माभिरत्रयत्नोनक्रियतइति ६ इदानीमेकाहोरात्रगंतव्यमार्गसंख्यामाह एवमिति एवंत्रिविधगतिभिःत्रिविधराशिषुवर्तमानस्यादित्यस्यरथचक्रस्यैकस्मिन्नहो
रात्रेमानसोत्तरशिखरेयत्परिवर्तमानं परितोगमनं तस्यमार्गमेकपंचाशल्लक्षाधिकनवकोटयइत्युपदिशंतितन्मार्गज्ञाइतिशेषः तस्मिन्मानसोत्तरपर्वतेपूर्वस्मान्मेरोःपूर्वदिक्सूत्रनिपातेदक्षिणतःआदिष्वेवं
सौम्यासोमस्यविद्यमाना तासुपुरीषुतत्पुरद्वारेष्वादित्यस्ययानिगमनान्युदयादिसंज्ञानिस्युः समयविशेषेण संकेतविशेषेण नहिसर्वदासंचरतःउदयादिकमस्ति मेरोश्चतुर्दिशंस्थितानांभूतानांप्रवृत्तिनि
वृत्तिनिमित्तानि तत्रोदयमध्याह्नेप्रवृत्तिनिमित्ते अस्तंगमनमीशनिवृत्तिनिमित्तं । निशीथगतिरह्नासंचरमाणानांसम्यङ्निवृत्तिनिमित्तभूता निशीथमर्द्धरात्रम् ७

तत्रत्यानामिलावृतखंडनिवासिनांसव्येनाचलमचलस्यमेरुनाम्नोवामपार्श्वंसोगच्छन्नचलंदक्षिणेनस्वस्यदक्षिणतःसर्वदाकरोति सर्वेषांद्वीपवर्षाणांमेरुरुत्तरतःस्थितइतिन्यायेनसर्वदिङ्मुखस्यापिमेरोःपू
र्वाभिमुखत्वात्सर्वत्रगच्छन्सव्येनैवगच्छत्यादित्यइत्यर्थः गतिघटनोपरिवक्ष्यतेच ८ यत्रोदेतितत्समानसूत्रनिपातेपश्चिमभागेनिम्लोचति दक्षिणायनेकिंचित्किंचिद्दक्षिणभागोदयेसति किंचित्किंचिद्द
क्षिणभागेपश्चिमेनिम्लोचतिएवमुत्तरायणेकिंचित्किंचिदुत्तरतःउदयनिम्लोचौयाति एवमुद्यन्नादित्यउदयप्रदेशसूत्रनिपातंविहाययत्रक्वापिनस्पंदतेनचलति तस्योदयस्थस्यसमानसूत्रनिपातेविभावरी
पुरिद्वारिस्थितोन्यजनान्प्रस्वापयतिनिद्रितान्करोति उद्धतशृंगच्छायापिहितंतत्रविभावर्यांगतंनपश्यंतिजनाइतिशेषः ९ सार्धद्वादशलक्षाणिसाधिकानीति पंचविंशतिसहस्राधिकानिसार्धद्वादशलक्षा
णीत्यर्थः १० ११ देवधान्यानिर्गत्य संयमनींप्रवेक्ष्यन्पंचदशघटिकाभिः कालावयवैःपादोनाष्टत्रिंशल्लक्षोत्तरकोटिद्वयमतिक्रम्यप्रविशतितपनःएवंचतुर्गुणितान्येतानियोजनानिसैकपंचाशल्लक्षणनव
कोटिसंख्यानीतिसर्वात्मनाज्ञातव्यं १२ यस्यरविरथस्यैकमेवचक्रंद्वादशमासाभिमानिदेवताभिमन्यमानाद्वादशाराःयस्यतत्तथा षडृत्वभिमानिदेवताभिमन्यमानाःषण्नेमयोयस्यतत्तथा चातुर्मास्या
भिमानिदेवताभिमन्यमानास्त्रिनाभयोयस्यतत्तथा स्वयंसंवत्सराभिमानिदेवताभिमन्यमानंतस्यरथस्याक्षप्रमाणं सार्धकोटिद्वयंसप्तलक्षाधिकं सार्धकोटिद्वयंप्रोक्तंसप्तलक्षाधिकंतथा रथाक्षस्यरवेर्मेरो

तत्रत्यानांदिवसमध्यगतएवादित्यस्तपतिसव्येनाचलंदक्षिणेनकरोति ८ यत्रोदेतितत्समानसूत्रनिपातेनिम्लोचतियत्रक्वचनस्पंदतेअभितपतितत्रहैषस
मानसूत्रनिपातेप्रस्वापयतितत्रगतंनपश्यंतियेतमनुपश्येरन् ९ यदाचैंद्र्याःपुर्याःप्रतिचलतिपंचदशभिर्घटिकाभिर्याम्यांसपादकोटिद्वयंयोजनानांसा
र्धद्वादशलक्षाणिसाधिकानिचोपयाति १० एवंततोवारुणींसौम्यामैंद्रींचपुनःपुनस्तथान्येचग्रहाःसोमादयोनक्षत्रैःसहज्योतिश्चक्रेणसमभ्युद्यंतिसहचा
भिनिम्लोचंति ११ एवंमुहूर्तेनचतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानिसौरोरथस्त्रयीमयोसौचतसृषुपरिवर्ततेपुरीषु १२ यस्यैकंचक्रंद्वादशारंषण्णे
मित्रिनाभिस्वयंसंवत्सरात्मकंसमामनंतितस्याक्षोमेरोर्मूर्धनिकृतोमानसोत्तरेकृतेतरभागोयत्रप्रोतंरविरथचक्रंतैलयंत्रवन्मानसोत्तरगिरौपरिभ्रमति १३
तस्मिन्नक्षेकृतमूलोद्वितीयोक्षस्तुरीयमानेनसंमितः १४ तैलयंत्राक्षवद्ध्रुवेकृतोपरिभागोरथनीडस्तुषट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तुरीयभागविशालस्तावान्
रविरथयुगोयत्रहयाश्छंदोनामानःसप्तारुणयोजितावहंतिदेवमादित्यम् १५ पुरस्तात्सवितुररुणःपश्चान्नियुक्तःसौत्येकर्मणिकिलास्ते १६

र्मानसोत्तरवर्तिनइति यत्रेतरभागेरविरथचक्रंप्रोतंयःसूर्यरथाक्षश्चक्रप्रोतैकभागोमेरुमूर्ध्निप्रोतैकभागः १३ तस्मिन्दीर्घाक्षेचक्रप्रोतैकभागस्तास्मिन्दीर्घाक्षेचक्रप्रोतदेशेकृतमूलःकीलितपृष्ठभागस्तुरीयमाने
नसंमितःदीर्घाक्षचतुर्भागसमानः द्वितीयाक्षोस्ति १४ सतुध्रुवलोकेकृतोपरिभागः रथनीडःसूर्यस्यपीठस्थानीयःतुरीयभागविशालोनवलक्षविस्तारस्तावान्रविरथयुगइतिपूर्वप्रस्तुतदीर्घाक्षसमानः प्रकृते
संबंधाभावात्दूरस्थपरामर्शःप्रमाणांतरासिद्धत्वाच्च अक्षप्रमाणमुभयोःप्रमाणंतद्युगार्धयोःन्हस्वाक्षस्तद्युगार्धेनध्रुवाधारोरथस्यवाइति अक्षप्रमाणंअक्षयोःदीर्घाक्षह्रस्वाक्षयोःपरिमाणमुभयोर्युगार्धयोर्युगंच
तदर्धंचयुगार्धेतयोर्युगार्धयोर्यथाक्रमंप्रमाणंयुगस्योत्तरभागोश्वस्कंधेनिवेशितःदक्षिणभागस्तुध्रुवस्थानादवलंबमानोवायुपाशेनबद्धः युगार्धस्त्वश्वस्कंधान्निर्गतयुगाग्रेकीलितःचक्रप्रोतदीर्घाक्षाग्रेकीलिता
परभागःतत्ररथस्ययोह्रस्वाक्षस्तत्रैवकीलितस्तेनयुगार्धेनसहह्रस्वाक्षःध्रुवाधारोभवति उत्तानपादपुत्रलोकेवायुपाशेनबद्धइत्यर्थः अश्वस्थित्याचायमर्थोवगम्यते सप्ताश्वरूपच्छंदांसिवहंतोवामतोधुरं
चक्रपक्षनिबद्धानिचक्रेचाक्षःसमाहितइति रविरथनीडविशालसमानइतिकेचित् तत्त्वमरुणोविजानाति ईषादंडपरिमाणमपितदनुसारेणोत्प्रेक्षणीयं युगमध्येनिर्गताग्रईषादंडः ॥ १५ ॥ स
वितुःपुरस्तात् अश्वानांपश्चात्पृष्ठे १६

१७ ग्रमण्यस्तक्षाणः ग्रामाधिपेतक्षाणिचग्रामणीःपरिकीर्तितइतियादवः १८ १९ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमस्कंधेएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ उक्तैवाध्यायसंगतिः रा
शीनांप्रचलनमपिप्रदक्षिणतइतियस्मात्तस्मादेतस्यादित्यस्यराशीनामभिमुखप्रचलनमप्रदक्षिणगमनंघटतेतदनुपपन्नं भगवतातदभिमुखप्रचलनमुपवर्णितं यस्मात्तस्मादमुष्यादित्यस्याभिमुखसयाग
मनस्यराशीनांप्रचलनस्याभिप्रायंकथमनुमीमहि युक्तिपूर्वकंबुद्ध्यामहइति १ प्रदक्षिणतोभ्रमताकुलालचक्रेणसहप्रदक्षिणीक्रियमाणाअपितद्गताःपिपीलिकादयोयथास्वप्रयत्नसाध्यगत्याविपरीतंगच्छं
त्येवंप्रदक्षिणेनभ्रमताज्योतिश्चक्रेणसहप्रदक्षिणीक्रियमाणोपिसविता स्वगत्यापूर्वापरीभावतया शीघ्रमंदमध्यभेदेनराशीनामभिमुखंचलतीत्यभिप्रायः राश्यादयःप्रत्यादित्यंपृष्ठतोगच्छंतीत्येके बिंबप्र
तिबिंबवत् २ वसंतादिष्वृतुषुक्रियमाणानांकर्मणांविशुद्धेर्निमित्तं तदर्पणत्वेनेतिशेषःकविभिःभूतभविष्यद्वर्तमानज्ञैःब्रह्मविद्भिःयथोपजोषंयथाक्रमं ३ द्वादशधाविभक्तेःकारणमाह तमेतमिति वर्णाश्रमा

तथावालखिल्याऋषयोंगुष्ठपर्वमात्राःषष्टिसहस्राणिपुरतःसूर्यंसूक्तवाकायनियुक्ताःसंस्तुवंति १७ तथान्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधा
नादेवाइत्येकैकशोगणाःसप्तचैकैकशोरथस्थामासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानंपृथङ्नामानःपृथक्कर्मभिर्द्वादशउपासते १८ लक्षोत्तरसार्धनवको
टियोजनपरिमंडलभूवलयस्यक्षणेनगव्यूत्युत्तरद्विसहस्रयोजनानिसभुंक्ते १९ इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रानुवर्णनंनामएकविंशोध्यायः॥२१॥
राजोवाच॥ यदेतस्यभवगतआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिभ्रमतोराशीनामभिमुखंचप्रचलनंभगवतोपवर्णितंअमुष्यवयंकथमनुमीमहीति १ सहो
वाचशुकःयथाकुलालचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिकादीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात्एवंनक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेनका
लचक्रेणध्रुवंमेरुंप्रदक्षिणतःपरिधावतासहधावमानानांतदाश्रयाणांसूर्यादीनांग्रहाणांगतिरन्यैवनक्षत्रांतरेराश्यंतरेचोपलभ्यमानत्वात् २ सएषभग
वानादिपुरुषःसाक्षान्नारायणोलोकानांस्वस्तयआत्मानंत्रयीमयंकर्मविशुद्धिनिमित्तंकविभिरपिवेदेनविज्ञास्यमानोद्वादशधाविभज्यषट्सुवसंतादिषुऋ
तुषुयथोपजोषमृतुगुणान्विदधाति ३ तमेतमिहपुरुषास्त्रय्यांविद्यायांवर्णाश्रमाचारानुपथाउच्चावचैःकर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्चश्रद्धयायजंतोंजसाश्रे
यःसमधिगच्छंति ४ अथसएषआत्मालोकानांद्यावापृथिव्योरंतरेणनभोवलयस्यकालचक्रगतोद्वादशमासान्भुंक्तेतानेवराशिसंज्ञान्संवत्सरावयवा
न्मासान्पक्षद्वयंसपादर्क्षद्वयमुपदिशंतियावताषष्ठमंशंभुंजीतसवैऋतुरित्युपदिश्यतेसंवत्सरावयवः ५

चारमनुपथंतिअनुगच्छंतीतिवर्णाश्रमाचारानुपथाः पथगतावितिधातोः योगवितानैरीश्वरार्पणबुद्धिलक्षणोपायविस्तारैः आम्नातैःप्रतिपादितैः ४ अथसइतितच्छब्देनसूर्यांतर्यामीनारायणःपरामृश्यते
प्रस्तुतत्वात् लोकानामात्मेत्युक्तेश्च अथशब्दान्नारायणाधिष्ठानभूतःसूर्योवा द्यावापृथिव्योरंतरेणमध्येस्थितस्यनभोवलयस्यमध्यवर्तीकालचक्रगतःभुंक्तेवर्तयति राशीनांसंज्ञायेषांमासानांतेतथातान्मे
षवृषादीनित्यर्थः संवत्सरस्यद्वादशांशोमासइतिज्ञापनायसंवत्सरावयवानितिविशेषणं पक्षद्वयमित्यनेनमासपरिमाणं सपादर्क्षद्वयमित्यनेननक्षत्रनिमित्तमासपरिमाणंतिथ्यात्मकालांशभोक्तृत्वंचेत्यने
नोक्तं कृत्तिकापादयुक्ताश्विनीभरण्यौमेषइत्यादिक्रमेणबोद्धव्यं पक्षद्वयात्मकालभोगेनसहसपादर्क्षद्वयात्मकालस्यभुज्यमानत्वादुभयंचयुज्यतइत्यर्थःसंवत्सरस्यषष्ठमंशंमासद्वयंयावताकालेननभोवीथ्या
अर्द्धेनप्रचरतितंकालमयनमाहुः दक्षिणायनमुत्तरायणं उत्तरायणेमंदगतिर्दक्षिणायनेत्वरितागतिर्वैषुवेसमानागतिरिति ५

६ द्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांसह नभोमंडलंमचलति तंकालंसंवत्सरादिपंचभेदेनसूर्यस्यमंदादिगतिभेदाद्वदंति तज्ज्ञाइतिशेषः ७ अर्कस्यसंवत्सरभुक्तिंद्वादशराशिभोगं पक्षाभ्यांशुक्लकृष्णसंज्ञाभ्यांभुंक्ते मासभुक्तिंसपादर्क्षाभ्यांसक्रत्तिकाश्विनीभरणीभ्यांइत्यादिक्रमेणप्राप्नोतिपक्षभुक्तिमेकनक्षत्रसंमितांदिनेनैवभुंक्तेचंद्रइत्यर्थः अत्रहेतुमाह अग्रचारीति नक्षत्राणामग्रणीत्वमग्रचारित्वं ८ सर्वजीवराशिचेष्टकः जीवश्चप्राणधारकश्च दिनेनपक्षभुक्तिंस्पष्टयति एकमिति त्रिंशन्मुहूर्तैस्त्रिंशद्भिर्मुहूर्तैः ९ सर्वजीवनिवहप्राणइत्युक्तंस्पष्टयति देवेति उपजीव्यप्रधानत्वात्सर्वमयइत्यर्थः १० कालानयनेतादर्थ्येसप्तमी

अथचयावतार्द्धेननभोवीथ्याःप्रचरतितंकालमयनमाचक्षते ६ अथचयन्नभोमंडलंसहद्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांकात्स्न्र्येनभुंजीततंकालंसंवत्सरंपरिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरंवत्सरमितिभानोर्मांद्यशैघ्र्यसमानगतिभिःसमामनंति ७ एवंचंद्रमाअर्कगभस्तिभ्यउपरिष्टाल्लक्षयोजनतउपलभ्यमानोर्कस्यसंवत्सरभुक्तिंपक्षाभ्यांमासभुक्तिंसपादर्क्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमग्रचारीद्रुततरगमनोभुंक्ते ८ अथचापूर्यमाणाभिरुपक्षीयमाणाभिश्चकलाभिःपितॄणामहोरात्राणिपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यांवितन्वानः ॥सर्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चैकमेकंनक्षत्रंत्रिंशन्मुहूर्तैर्भुंक्ते९यएषषोडशकलःपुरुषोभगवान्मनोमयोन्नमयोमृतमयोदेवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधांप्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति १० ततउपरिष्टाल्लक्षयोजनतोनक्षत्राणिमेरुंदक्षिणेनैवकालानयनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताष्टाविंशतिः ११ ततउपरिष्टादुशनाद्विलक्षयोजनादुपलभ्यतेपुरतःपश्चात्सहैववार्कस्यशैघ्र्यमांद्यसाम्यादिभिर्गतिभिरर्कवच्चरतिलोकानांनित्यदानुकूलएवप्रायेणवर्षयंस्तिस्थितिद्वारेणानुमीयतेसवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः १२ उशनसाबुधोपिव्याख्यातः ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनतोबुधःसोमसुतउपलभ्यमानःप्रायेणशुभकृद्यदार्कमतिरिच्येततदातिवाताभ्रप्रायाऽनावृष्ट्यादिभयमाशंसते १३ ततऊर्ध्वमंगारकोपियोजनलक्षद्वितयउपलभ्यमानस्त्रिभिःपक्षैरेकैकशोराशीन्द्वादशानुभुंक्ते यदिनवक्रोतिवर्ततेप्रायेणाशुभग्रहोघशंसः १४ ततउपरिष्टाद्विलक्षयोजनांतरगतोभगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौपरिवत्सरंप्रचरतियदिनवक्रःस्यात्प्रायशोनुकूलोब्राह्मणकुलस्य १५ ततउपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानःशनैश्चरएकैकस्मिन्राशौत्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येतितावद्भिरनुवत्सरैःप्रायेणहिसर्वेषामशांतिकरः १६ ततउत्तरस्मादृषयएकादशलक्षयोजनांतरउपलभ्यंते यएवंलोकान्समनुभावयंतोभगवतोविष्णोर्यत्परमंपदंप्रदक्षिणंप्रक्रमंति १७ अथतस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतोयत्तद्विष्णोःपरमंपदमभिवदंतियत्रमहाभागवतोध्रुवऔत्तानपादिरग्निनेंद्रेणप्रजापतिनाकश्यपेनधर्मेणच ॥ समकालयुग्भिःसबहुमानंदक्षिणतःक्रियमाणइदानीमपिकल्पजीविनामाजीव्यउपास्तेतस्येहानुभावउपवर्णितः १८

कालज्ञापनार्थमीश्वरनियुक्तानिकालचक्रइतिवा अभिजित्उत्तराषाढाश्रवणयोःसंयोगः अश्विनीरेवत्योःसंधिरितिकेचित् ११ यस्योशनसःस्थितिद्वारेण वृष्टिविष्टंभग्रहोंगारकः १२ तस्योपशांतिकृत्शुभग्रहसंयोगेशुभसूचकोऽन्यथाघशंसोदुःखसूचकइत्यतःप्रायेणाशुभग्रहइति १३ १४ १५ तावद्भिस्त्रिंशद्भिरनुवत्सरैः सर्वराशीननुपर्येति राशिषुविलंब्यसंचरणाच्छनैश्चरइतिनाम प्रायेणैकादशेशुभकरत्वात् १६ १७ ध्रुवेणसमकालंसायुज्यभाग्भिः उपास्तेश्रीहरिमितिशेषः १८

अनिमिषेणोन्मीलितलोचनेनाक्रमणपशवः परिवर्तमानाबलीवर्दामेढीस्तंभबद्धास्तामभितोभ्रमंतइत्यर्थः त्रिभिःसवनैःशैघ्र्यमांद्यसमसंचारैर्यथास्थानंविहितादन्यथानक्वचिच्चरंतिभूमंडलानिमेढी
स्तंभंपरितःस्थानानि ॥ १९ ॥ आदिशब्दगृहीतास्तारकाःकेचिद्ध्रुवस्यांतर्योगेनकेचिद्बहिर्योगेनसंचरंतीत्यर्थः आवहादिशब्दवाच्येनवायुनोदीर्यमाणाःप्रेर्यमाणः ॥ २० ॥ नन्वेतेनिरालंबाः कथंन
पतंतीतितत्राह यथेति अयनादिलक्षणंकर्मैवसारथिर्येषांतेतथाऔत्पत्तिकवेगाख्यसंस्कारोवाअदृष्टंवास्त्रीपुरुषसंयोगेनानुगृहीतैरापादितैर्नभःसंचरणहेतुभूतैःकर्मभिर्निर्मितगतित्वात् ॥ २१ ॥
२२ शिंशुमारसंस्थानस्यशिंशुमारावयवोपेतस्य योगबलेनधारणक्रियायांस्थितिमनुवर्तयंति ॥ २३ ॥ कुंडलीभूतदेहस्यवक्रीकृतशरीरस्य पुच्छाग्रउपकल्पितोध्रुवः पुच्छाग्रव्यतिरिक्तेस्थले

सहिसर्वेषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसाभगवताकालेनभ्राम्यमाणानांस्थाणुरिवावष्टंभईश्वरेणविहितःशश्वदवभासेतयथामेढी
स्तंभआक्रमणपशवःसंयोजितास्त्रिभिःसवनैर्यथास्थानंमंडलानिचरंति १९ एवंभगणाग्रहादयएतस्मिन्नंतर्बहिर्योगेनकालचक्रआयोजिताध्रुवमेवाव
लंब्यवायुनोदीर्यमाणाआकल्पांतंपरितश्चंक्रमंति २० नभसियथामेघाःश्येनादयोवायुवशाःकर्मसारथयःपरिवर्तंते २१ एवंज्योतिर्गणाःप्रकृतिपु
रुषसंयोगानुगृहीतकर्मनिर्मितगतयोभुविनपतंति २२ केचनैतज्ज्योतिरनीकंशिंशुमारसंस्थानस्यभगवतोवासुदेवस्ययोगधारणायामनुवर्णयंति २३
यस्यपुच्छाग्रेऽवाक्शिरसःकुंडलीभूतदेहस्यध्रुवउपकल्पितस्तस्यलांगूलेप्रजापतिरग्निरिंद्रोधर्मइति ॥ २४ ॥ पुच्छमूलेधाताविधाताचकट्यांसप्तर्षयः
तस्यदक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्ययान्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेतुनक्षत्राण्युपकल्पयंति ॥ २५ ॥ दक्षिणायनानितुसव्येयथाशिंशुमारस्यकुंडलीभो
गसंन्निवेशस्यपार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाःसमसंख्याभवंति २६ पृष्ठेत्वजवीथीआकाशगंगाचोदरतःपुनर्वसुपुष्यौदक्षिणवामयोःश्रोण्योरार्द्राश्लेषाचद
क्षिणवामयोःपादयोरभिजिदुत्तराषाढेचदक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यंचश्रवणपूर्वाषाढेचदक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूलंच दक्षिणवामयोःकर्ण
योर्मघादीन्यष्टनक्षत्राणिदक्षिणायनानिवामपार्श्वपंक्तिषुयुंजीत २७ तथैवमृगशीर्षादीन्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेषुप्रातिलोम्येनप्रतियुंजीत २८ शत
भिषक्ज्येष्ठेदक्षिणवामयोर्स्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥ २९ ॥ उत्तरहनावगस्त्यःअधरहनौयमोमुखेचांगारकःशनैश्चरउपस्थेबृहस्पतिःककुदिवक्षस्यादित्यो
हृदयेनारायणोमनसिचंद्रोनाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौबुधःप्राणापानयोराहुर्गलेकेतवःसर्वांगेषुरोमसुसर्वेतारागणाः ३० एतद्धैवभगवतोविष्णोःसर्व
देवतामयरूपमहरहःसंध्यायांप्रयतोवाग्यतोनिरीक्षमाणउपतिष्ठेतनमोनमोज्योतिर्लोकायकालायनायानिमिषांपतयेमहापुरुषायधीमहीति ३१ ग्रहर्क्ष
तारामयमाधिदैविकंरूपंहरेर्मंत्रकृतस्त्रिकालम् ॥ नमस्यतस्तुवतोनश्यतेवैस्वयंत्रिकालंकृतमाशुपापम् ३२ इतिश्रीभा० म०पंच०द्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥ ४१

लांगूलेपुच्छमध्यइत्यर्थः २४ २५ २६ यान्युदगयनानीत्यादेर्विस्तारोमघादीनीत्यादिः २७ प्रातिलोम्येनपूर्वाभाद्रपदामारभ्यमृगशीर्षांतानीति २८ २९ ३० अनिमिषादेवास्तेषांना
थाय क्विप्प्रत्यायांतत्वेनानिमिरितिरूपंसिद्ध्यति ३१ शिंशुमाररूपग्रहणप्रयोजनमाह ग्रहेति मंत्रकृतोजपतोनमस्यतोनमस्कारंकुर्वतःपुंसइतिशेषः प्रातरादित्रिकालंकृतंपापंस्वयंसर्वात्मना
नश्यतेइत्यन्वयः वाइत्यनेन नारायणोनामनरोनराणामित्यादिवाक्यंप्रमाणयति ३२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमस्कंधेद्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥

अथावशिष्टातलादिलोकनिवासिनामैश्वर्यंश्रीनारायणमाहात्म्यव्यंजकमितितदिहनिरूपयति तत्रादौशनैश्चरपर्यंतानांग्रहाणांस्थितिंनिरूप्यराहोःस्थितिःकिमितिननिरूपितेतित्वरितमतेमंदस्याशंकांप रिहरंस्तांनिरूप्यसूर्यादीनांमंडलपरिमाणंनिरूपयति अधस्तादिति एकेपौराणिकाःस्वर्भानुर्नक्षत्रवन्नभोमध्यमंडलेमेरुंपरितःप्रादक्षिण्येनचरतीतिवदंतिकेचिन्मौहूर्तिकाःमानसोत्तरबहिर्भूतप्रांतभूमे रागत्यसमुदेत्यपुनःपश्चिमभागेभूमावेवास्तमित्वापातालविवरमध्यएवपूर्वांदिशंगत्वामानसोत्तरेबाहिःप्रांतभूमेरेवपूर्वस्यांदिशिउदेत्यपश्चिमस्यांदिशिभूमावेवास्तमेतीत्येवंसंगिरंतेअतएवकदाचित्पातालग्रह णमभूदितिचभाषंते अपरेमेरोरप्रादक्षिण्येननभोवलयेचरन्पाश्चिमतउदेत्यपूर्वस्यांदिश्यस्तंगच्छतीत्याचक्षते अतदर्हःअमरत्वायोग्यः ॥ १ ॥ तरणिमंडलंदशसहस्रयोजनविस्तृतंततोद्वि गुणंसोममंडलंविंशत्सहस्रयोजनविस्तृतंद्वादशसहस्रंद्विदशसहस्रमित्यर्थः सोममंडलात्द्विगुणंचत्वारिंशत्सहस्रयोजनेनविस्तृतंराहुमंडलं त्रयोदशसहस्रमित्यनेनात्रिदशेतियुक्त्यात्रिंशत्संख्या लभ्यते पुनश्चदशसंख्या सोममंडलाद्विगुणोक्त्या । कुतएवंकल्पनायथास्थितव्याख्यानमंतरेणेतिचेन्न राहुसोमरवीणांतुमंडलाद्विगुणोक्तितां विनैवसर्वमुन्नेयमितिवचनात् २ भागवतं

श्रीशुकउवाच ॥ अधस्तात्सवितुर्योजनायुतेस्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येकेयोसावमरत्वंग्रहत्वंचालभतभगवदनुकंपयास्वयमसुरापसदःसैंहिकेयोह्यतदर्ह स्तस्यतातजन्मकर्मणीचोपरिष्टाद्वक्ष्यामः १ यददस्तरणेर्मंडलंप्रतपतितद्विस्तारतोयोजनायुतमाचक्षतेद्वादशसहस्रंसोमस्यत्रयोदशसहस्रंराहोर्यःपर्वणि तद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधात्सूर्याचंद्रमसावभिधावति २ तन्निशाम्योभयत्रापिभगवतारक्षणायप्रयुक्तंसुदर्शनंनामभागवतंचक्रं दुर्विषहंपरिवर्तमानमभ्य वस्थितोमुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदयआरादेवनिवर्ततेतदुपरागइतिवदंतिलोकाः ३ ततोधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणांसदनानितावन्मात्रएव ४ ततो धस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचभूतप्रेतगणानांविहाराजिरमंतरिक्षंयावद्वायुर्वातियावन्मेघाउपलभ्यंते ५ ततोधस्ताच्छतयोजनांतरेचेयंपृथिवीयावद्धंसभासश्येन सुपर्णादयःपतत्रिप्रवराउत्पतंतीत्युपवर्णितंभूमेर्यथासंनिवेशमवस्थानम् ६ अवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराएकैकशोयोजनायुतायामविस्तारास्तारतम्ये नोपक्लृप्ताःअतलंवितलंसुतलंतलातलंमहातलंरसातलंपातालमिति ७ एतेषुहिबिलस्वर्गेषुस्वर्गादप्यधिकाःसकलसंपत्समृद्धयःकामभोगैश्वर्यानं दविभूतिभिःसुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडाविहारेषुदैत्यदानवकाद्रवेयानित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यसकलसंपरसमृद्धयःबंधुसुहृदनुचरागृहपतयईश्वरादप्य प्रतिहतकामविनोदानिवसंति ८ येषुमहाराजमयेनमाययानिर्मिताःपुरोनानामणिप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभि र्नानास्वनमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैःसमलंकृताश्चकासंति ९

अभवतःप्रियं तदस्यप्रियमित्यस्मिन्नर्थेअणप्रत्ययःपरिवर्तमानंमंडलमितिशेषःचक्राभिमुखमवस्थितःउद्विजमानः वेगेनचलन्आरात्दूरात् ३ तावन्मात्रेअयुतमात्रे ४ ५ ६ भूवि वराःपातालादधःतारतम्येनोपक्लृप्ताःसुखादिसामान्यविहाराविशेषाभ्यामूर्ध्वाधःक्रमेणेतिवा ७ समृद्धिरुद्रेकःविभूतिःसंततिपरंपरासमृद्धभवनोद्यानाक्रीडेषु आविहारोयत्रतेतथातेष्वाक्रीडःमिथुनक्रीडायो ग्यपर्वतआविहारोभूलोकविलक्षणत्वात्ईश्वरात्शिवात्तथात्वंवराद्वा ८ येषुविवरेषुपुरःपुराणिचकासंतिविलसंतीत्यन्वयः माययार्थक्रियाकरणशक्तिलक्षणोपादानभूतयानिर्मिताःनानामणी नांप्रवेकैःश्रेष्ठैर्विरचितविचित्रभवनादिभिरुपलक्षिताः चैत्यंदेवालयं आयतनं पाषाणबद्धवृक्षमूलस्थानं नानास्वनैःमिथुनतोवर्तमानैःपारावतादिभिराकीर्णाः कृत्रिमभूमयोयेषुतेतथातैर्विवरेश्वरा णांगृहोत्तमैरंतःपुरश्रेष्ठैः ९

येषुविवरेषूद्यानानिचकासति विटपिनांवृक्षाणांमनआदींद्रियानंदहेतुभिर्विटपैःशाखाभिःकृताभिःश्रीभिःसमृद्धिभिः कनकेतिवृक्षविशेषणं अमृतजलपूर्णानांसमिथुनानांविहंगकुलानांकोलाहलशब्द युक्तानांजलाशयानांसरसांसंबंधिनांमत्स्यकुलानामुल्लंघनेनोत्पत्यपतनेनक्षुभितनीरचंचलनीरजादिसमुदायेषुकृतनिवासानां अनेकाविहाराकुलानांमधुकराणामिंद्रियोत्सवैर्मधुकरस्वनादिभिःस्वर्गश्रि यमतिशयितानिअतिशयोपेतान्युद्यानानीतिसंबंधः नीरजंसामान्येनकमलं कह्लारंसौगंधिकं शतपत्रंरक्तकमलं आदिशब्देनपुंडरीकादयोगृह्यंते पुंडरीकंसितांबुजमित्यभिधानं १० ११ शार्वरं शर्वरीजन्यमिवास्थितंतमः १२ पानसहितस्नानात् आधयोमनोदुःखानि ग्लानिर्मनोबलक्षयः क्लमःशारीरबलक्षयःवयोवस्थाःशैशवादिवयोलक्षणाः १३ १४ यस्मिंश्चक्रे पुंसवनानिगर्भाः

उद्यानानिचातितरांमनइंद्रियानंदिभिःकुसुमफलस्तबककिसलयावनतरुचिरविटपैर्विटापिनांकनकलतालिंगितानांश्रीभिःसमिथुनविहंगकुलकोलाहलज लाशयानाममलजलपूर्णानांझषकुलोल्लंघनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पलशतपत्रादिवनेषुकृतनिकेतानामनेकविहाराकुलमधुकराणांम धुकरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशयितानि १० यत्रहवानभयमहोरात्रादिभिःकालविभागैरुपलक्ष्यते ११ यत्रहिमहा हीश्वरशिरोमणयःशार्वरंतमःप्रबाधंते १२ नवाएतेषुवसतांदिव्यौषधरसपानस्नानादाधयोव्याधयोवलीपलितजरादयश्चदेहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदश्रम ग्लानिक्लमाइतिवयोवस्थाश्चभवंति १३ नहितेषांकल्याणानांप्रभवतिकुतश्चनमृत्युर्विनाभगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् १४ यस्मिन्प्रविष्टेऽसुरवधूनांप्रा यःपुंसवनानिभयादास्रवंतिपतंतिच १५ अथातलेमयपुत्रोऽसुरोबलोनिवसतियेनहवाइहसृष्टाःषण्णवतिर्मायायाःकाश्चनाद्यापिमायाविनोधारयं तियस्यचविजृंभमाणस्यमुखतस्त्रयःस्त्रीगणाउदपद्यंतस्वैरिण्यःकामिन्यःपुंश्चल्यः १६ यावैबिलायनप्रविष्टंपुरुषंरसेनहाटकाख्येनपाययित्वास्वविला सावलोकनानुरागस्मितसल्लापोपगूहनादिभिःस्वैरंकिलरमयंतीति १७ यस्मिन्नुपभुक्तेपुरुषाईश्वरोहंसिद्धोहमित्ययुतमहागजबलात्मानःकत्थंतेमदांधाइ व १८ ततोवितलेहरोभगवान्हाटकेश्वरःस्वपार्षदभूतगणावृतःप्रजापतिसर्गोपबृंहणायभवोभवान्यासहमिथुनीभूयास्तेयतःप्रवृत्तासरित्प्रवराहाटकाना मभवयोर्वीर्येणयत्तच्चित्रभानुर्मातरिश्वनैध्यमानअंजसापिबति ॥ तन्निष्पन्नंहाटकाख्यंसुवर्णंभूषणेनासुरेंद्रावरोधेषुपुरुषाःसहपुरुषीभिर्धारयंति १९ ततो धस्तात्सुतलेउरुश्रवाःपुण्यश्लोकोविरोचनात्मजोबलिर्भगवतामहेंद्रस्यप्रियंचिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायोभूत्वाबटुवामनरूपेणपराक्षिप्तलोकत्रयो भगव दनुकंपयैवपुनःप्रवेशितइंद्रादिष्वविद्यमानयासुसंवृद्धयाश्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेवभगवंतमपगतसाध्वसआस्ते २०

१५ एवंसामान्येनविवरलक्षणमुक्त्वाविशेषेणाह अथेति नाम्नाबलःतासुकाश्चनमायाः त्रयोजातिभेदेन स्वैरिण्यःस्वेच्छानुवृत्तयः कामिन्योंतर्गतकामोद्रेकाः पुंश्चल्यःपुरुषमात्रेणसुरतमाकांक्ष माणाः पुरुषदर्शनमात्रेणपरिप्लुतेंद्रियावा १६ सर्वाअपिनियतपुरुषानभवंतीत्याह याइति बिलायनंबिलस्थानं सल्लापोमिथोभाषणमुपगूहनमालिंगनंचुंबनादिकमादिपदगृहीतं १७ ४२
१८ यस्मिन्रसेभवयोःपार्वतीपरमेश्वरयोर्यच्चद्वीर्यंचित्रभानुरेध्यमानोवर्द्धमानः अवरोधाअंतःपुराणितेषुपुरुषीभिःपुरुषवद्बलोपेताभिःस्त्रीभिः १९ उरुणःबहुनःशास्त्रस्यश्रवःश्रवणंयस्यसतथा पराक्षिप्तमाकृष्टंस्वाधीनंलोकत्रयंयस्यसतथा प्रवेशितःलोकत्रयेणप्रविवत्सरंक्षिपमाणपूजायामितिविशेषः २०

सर्वस्यजीवराशेरधिकंबलेरैश्वर्यंहरयेभूमिदानफलंनतस्यफलंमुक्तिरेवाकिंतुपूर्वजन्मार्जितांकिंचित्पुण्यफलंभवितुमर्हतीत्याह अधुनापीति अधुनापिबलेर्बिलनिलयेसुतललोकेयदैश्वर्यंएतद्भूमिदानस्य साक्षाद्वरोनोएवमुख्यफलंनैव कुतोनेतितत्राह भगवतीति परमात्मनि सम्यक्प्रतिपादितस्यसपात्रंचेत्कथंतदितितत्राह पात्रइति पात्रगुणमाह तीर्थतमइति अतिशयेनशुद्धे अतोयुक्तमित्याह उपपन्नइति अन्येषुमहात्मसुसत्स्वस्यैवोपपत्तिःकथमितितत्राह जीवेति केषामत्राह अशेषेति जीवभूतत्वेदुःखित्वेनाशुद्धिरापन्नेतितत्राह आत्मभूतइति सदास्वाभिनिइदंस्वामित्वंनलोकवत्किंतुसदातनमित्यतोभूतइति स्वतंत्रत्वाद्दुःखनिवारणसमर्थइत्यर्थःआत्मवत्सर्वभूतप्रेष्ठइतिवा तर्हिकिंतस्यफलमत्राह साक्षादिति नन्वश्रद्धयाहुतंदत्तमित्यादेःश्रद्धयासहितेनदत्तस्यासंकल्पत्वादस्यापितथात्वेनकथंमुक्तिद्वारत्वमितितत्राह परयेति प्रत्यक्षफलदर्शनाच्चायमवपोत्रभूतइत्याह यस्येति निर्भयंविष्णुनाम्नैवयथेष्टंपदमागतं इत्येतदस्मिन्नर्थेप्रमाणमित्याह हेति यथानामसंकीर्तनात्कर्मबंधविध्वंसोभवत्येवबलेरपस्यास्मिन्नर्थेवेति वाविकल्पोपमानयोरित्यमरः आदिशब्दात्स्वप्नादिभयदर्शनइतिगृह्यते २१ तमेवंविद्वानमृतइहभवतीतिश्रुतेर्ज्ञानमंतरेणनाम्नाकर्मबंधहानिः कथमत्राह यस्येति प्रतिबोधनंज्ञानंनामसंकीर्तनलक्षणकर्मद्वाराज्ञानंभवति कर्मणाज्ञानमातनोतीतिश्रुतेरित्येतद्धेत्यनेनाह अविगानेनसर्वेषांचेतनानामात्मदंज्ञानजननद्वारासायुज्यफलप्रदंय

अधुनापिनोएवैतत्साक्षाद्वरोभूमिदानस्ययद्भगवत्यशेषजीवनिकायानांजीवभूतात्मभूतेपरमात्मनिवासुदेवेतीर्थतमेपात्रउपपन्नेपरयाश्रद्धयापरमादरसमाहितमनसासंप्रतिपादितस्यसाक्षादपवर्गद्वारस्ययद्बिलनिलयैश्वर्यंयस्यहवाक्षुत्पतनप्रस्खलनादिषुविवशःसकृन्नामाभिगृणन्पुरुषःकर्मबंधमंजसाविधुनोति २१ यस्यहैवप्रतिबोधनंतुमुमुक्षवोंजसाहोपलभंतेयत्तद्भगवान्नामसर्वेषामात्मनामात्मदमेव २२ नवैभगवान्नूनंमनुष्यानुजग्राहयदुतपुनरात्मानुसंस्मृतिमोक्षणंमायामयभोगैश्वर्यमेवातनुते २३ यत्तद्भगवतानधिगतान्योपायेनयाच्ञाछलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयोयोवरुणपाशैश्चबद्धोगिरिदर्यांचापविद्धइतिहोवाच २४

यस्मात्तद्भगवन्नाममुमुक्षुभिरभ्यसनीयमेवेत्याह यत्तदिति तस्मिन्वासुदेवइतिपूर्वत्रान्वयः २२ भगवन्नामात्मदंचेत्तन्नामजापिनोमनुष्यान्किमितिनानुजग्राहभगवानित्याशंक्यभक्तिज्ञानाद्यतिशयाभावादित्यभिप्रेत्याह नवाइति नूनशब्दसामर्थ्यादत्रमनुष्यशब्देनसंसृतियोग्यागृह्यंते मनुष्यानुद्दिश्यनानुजग्राह प्रस्तुतत्वादेतादृशमैश्वर्यमितिशेषः तर्ह्यात्मदानलक्षणमोक्षमनुजग्राहकिंनेत्याह यदिति पूर्ववाक्यस्थितनञोऽध्याहारःकर्तव्यःयत्पुनरात्मानुसंस्मृतिमोक्षणंतत् यवाग्वाअपिसंदेहेकोकुंदस्यतुकाकथेतिवन्नानुजग्राहेतिकिमुत तर्हितन्नामोपासनंव्यर्थंकिमितिनेत्याह मायामयेति मायामयंप्रकृतिनिर्मितंनश्वरंनत्वनश्वरमित्येवार्थः २३ इतोभक्त्याद्यतिशयएवैश्वर्येनिमित्तं यतोराज्यापहरणादिलक्षणापकारकारिणिहरौभक्त्यतिशयोदरीदृश्यते बलेर्दरीलक्षणकारागृहेनिवसतस्तेनबद्धप्रमुक्तस्यनहिमनुष्याणामेतादृश्यामापद्येतादृशीयाभक्तिःसमस्तगुणेष्वसूयिनामित्याशयवानाह यत्तदिति नअधिगतोभिक्षाव्यतिकरेणान्यःसुखसाध्यउपायोयेनसतथा तेनभगवतायाच्ञाव्याजेनापहृतंस्वशरीरावशेषितंलोकत्रयंयस्यसतथा भगवदाज्ञयागरुडेनप्रथमंवरुणपाशैर्बद्धश्चशब्दाद्ब्रह्मादीनांयाच्ञयापश्चान्मुक्तः पुनश्चत्वयाप्रतिश्रुतंदत्त्वैवगंतव्यमिति तेनकारागृहइतिगिरिदर्यामपविद्धइवनिरुद्धोबलिरितिवक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद हेत्यनेनप्राणात्ययेपि भगवद्भक्तिंनमुंचामीत्यभिसंधिंदर्शयतीति यद्यस्मात्तस्मान्मनुष्यान्नानुजग्राहेत्युच्यते २४

---

१ सदास्वामिमहात्मसु इ० पाठान्तरम् ।

इंद्रस्यसचिवोबुद्धिसहायभूतोयदायोसौबृहस्पतिरस्मत्संधानार्थमिंद्रेणप्रेषितएकांततोमेत्रा यद्युतस्सनंद्धस्तदातमप्यतिहा यसंधानात्पूर्वमेवसमागत्यममार्थेषुस्वपादसेवनाद्यभिप्रायेषुनिष्णातस्तत्सेवनादि
कमेवदातुमुद्युक्तोऽयंभगवान्स्वयमुपेंद्रेणबटुवामनरूपेणात्मनेस्वस्मैत्रीणिपदान्यतदर्हपावनायोग्यंमामयाचतनोएवाशिषइतियत्तस्यायमभिप्रायः इदंलोकत्रयंचतुर्दशभुवनापेक्षयाकियदल्पंहितदपिका
लग्राहग्रस्तमित्याह गंभीरवेगस्यमहतःकालस्यमन्वंतरलक्षणावयवमितमतएवानित्यंतस्मादैश्वर्यनिमित्तमदोनस्यादित्यस्मैबलयेराज्यंनदास्यामीतित्रिपदच्छलेनापहृतं नूनंनिश्चितं बतभक्तेम
य्यनुकंपया यस्यानुग्रहमिच्छामिहरिष्येतद्धनंशनैरित्यादिस्ववचनात् २५ हरेरिममभिप्रायमस्मत्पितामहएववेत्तिनमादृशइत्याह यस्येति स्वपितरिहिरण्यकशिपुनाम्निविरमितेमृतेभगवता
दीयमानंस्वपित्र्यंपितृधनत्वाद्योग्यमपियदकुतोभयंनिहतकंटकत्वात्पदंराज्यलक्षणंतन्नवव्रे किंतुयस्यहरेरनुदास्यंसेवाख्यमेववव्रे कोसावित्यस्मत्पितामहःप्रह्लादः तस्यचास्माकंमहदंतरमस्तीत्या
ह तस्येति तस्यप्रह्लादस्यानुगमनमनुवर्तितुमस्मादृशःपुरुषःकोवाऽलंनकोपीत्यर्थः कीदृशःपरिहीनःभगवदनुग्रहोयस्यसतथा अमृदितकषायोऽनिरस्तपापोनालमितिकिंवक्तव्यमित्यर्थः इति

नूनंबतायंभगवानर्थेषुनिष्णातोयोसाविंद्रस्यसचिवोमंत्रायधृतएकांततोबृहस्पतिस्तमतिहाय यदास्वयमुपेंद्रेणातदर्हेमामयाचत पदान्यात्मनआशिषो
नोएवनदास्यामिगंभीररयस्यकालस्यमन्वंतरपरिमितंकियल्लोकत्रयमिदम् २५ यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहःकिलवव्रे नतुस्वपित्र्यंराज्यंयदकुतोभयंप
दंदीयमानंभगवताविरमितेस्वपितरितस्यमहानुभावस्यानुपथमनुवर्तितुमलममृदितकषायःकोवास्मद्विधःपरिहीनभगवदनुग्रहउपगमिष्यतीति २६
तस्यानुचरितमुत्तरस्माद्विरतीरिष्यतेयस्यभगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणोद्वारिगदापाणिरवतिष्ठते निजजनानुकंपितहृदयोयेनपदांगुष्ठेनदशकंधरोयो
जनायुतंदिग्विजयेउच्चाटितः २७ ततोधस्तात्तलातलेमयोनामदानवेंद्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवतापुरारिणात्रिलोक्याःशंचिकीर्षुणानिर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसा
दाल्लब्धपदोमायाविनामाचार्योमहादेवेनपरिरक्षितोविगतसुदर्शनभयोमहीयते २८ ततोधस्तान्महातलेकाद्रवेयाणांनैकशिरसांक्रोधवशोनामगणः कु
हकतक्षककालियसुषेणादिप्रधानामहाभोगवंतःपतत्रिराजाधिपतेःपुरुषोत्तमवाहादनवरतमुद्विजमानाःस्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेनक्वचित्प्रमत्ताविचरं
ति २९ ततोधस्ताद्रसातलेदैतेयादानवाःपणयोनामनिवातकवचाःकालकेयाहिरण्यपुरवासिनइतिविबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्यामहौजसोमहासाहसिनोभ
गवतःसकललोकमहानुभावस्यहरेरेवतेजसाप्रतिहतावलेपाबिलेशयाएवनिवसंतियेवैसरमयेंद्रदूत्यावाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति ३०

श्चद्देवाक्यसमाप्तौवर्तते २६ तस्यप्रह्लादस्यउत्तरस्मात्सप्तमेइदंश्रीशुकवाक्यं पुनरपिहरेर्भक्तानुकंपितत्वमाह यस्येति वामनाख्योनारायणःस्वदत्तवरात्तथावस्थानमितिद्योतयितुमवतिष्ठतेइतिआत्मने
पदप्रयोगः अखिलजगद्गुरुत्वमुपपन्नंतस्यापदिस्वपादप्रणतजनरक्षकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह येनेति रावणस्यदिग्विजयेउच्चाटितःप्रक्षिप्तःदूरीकृतइत्यर्थः एवंविधस्यहरेर्भक्तजनप्रयोजनार्थितयान
पींद्रस्यराज्यप्रदानेच्छयास्मद्राज्यापहरणलक्षणंकार्यंनान्यदितिवाक्यशेषः २७ शंसुखंमहीयतेस्वभृत्यैरितिशेषः २८ महाभोगवंतः स्थूलशरीरवंतः पुरुषोत्तमस्यवाहोवाहनंतस्मात् २९ प
णयोदैत्यादानवानिवातकवचाः कालकन्यापुत्राःकालकेयाःविबुधप्रत्यनीकादेवशत्रवःप्रतिहतावलेपाविनाशितगर्वाः योगवशाद्बिलेशयाः सर्पाकारायेपणयइंद्रदूत्यासरमयाशुन्योक्ताभिर्मंत्रव
र्णाभिर्वाग्भिः इंद्रस्यदूतीरिषिताचरामिमहइच्छंतीपणयोनिधीन्वइत्यादिमंत्रवर्णात्मकगीर्भिःश्रुताभिरिंद्राद्बिभ्यतिभीतास्तिष्ठंतीतियस्मात्तस्माद्बिलेशयाकारानिवसंतीत्यर्थः सरमात्वंदूरादध्वनोब
हिर्गताभिर्जिह्माभिर्जगुरिः किमपिनिगरंतीकिमिच्छंत्यत्रमानद्भ्रायासीः हिगताविति धातोः अस्यास्तवअस्मेअस्मासुहातिर्गतिःकाकिंकार्यमुद्दिश्यात्रागमनंतेतवकापरितक्म्यातस्यार्थेदूतस्यार्थे

दूतक्रियासीत् त्वंरसायाः पयांसिकथमतरइतिपणिभिःपृष्टासरमाब्रूते अहमिंद्रस्यदूतीतेनप्रेषिताचराम्यागतास्मि व्यत्ययोबहुलमितिसूत्रात् किमिच्छंतीत्यस्यपरिहारमाह हेपणयोवोमहालिक्षणानि धीनिच्छंती अपहर्तुमितिशेषः नोस्माकमतिस्कंदोभियसास्वामिनोभयेनतत्तदावत् आवामागमंतथातस्माद्रसायाः पयांस्यतरमितिसरमायाःपणीन्प्रतिपरिहारवचनमितिमंत्रवर्णार्थः ३० महाभोगिनःस्थूलशरीराबहुभोगयुक्तावा शीष्णामितिवक्तव्येशीर्षाणामितीतरपुरुषशिरोवैलक्षण्यद्योतनाय विगतंरचितंरचनंयेषांतेतथा औत्पत्तिकाइत्यर्थः विधमंतिनिरस्यंति ३१ तस्यपातालस्यतामसतिमो गुणप्रवर्तनीअनंतस्ययत्स्वरूपंद्रष्टुश्चेतनस्यदृश्यस्यशरीरस्यसंनिकर्षणंसामीप्यापादकमभेदग्राहकंकथंदेहोहमितितर्हिइदंसत्यंकिंनेत्याह अभिमानलक्षणंभ्रांतिप्रत्यापादकमित्यर्थः तत्स्वरूपंसंकर्षण

ततोधस्तात्पाताळेनागपतयोवासुकिप्रमुखाःशंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयोमहाभोगिनोमहामर्षानिवसंति
येषामुहवैपंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणांफणासुविरचितामहामणयोरोचिष्णवःपाताळविवरतिमिरनिकरंस्वरोचिषाविधमंति ३१ तस्यमूलदेशेत्रिंशद्योजन
सहस्रांतरआस्तेयावैकलाभगवतस्तामसीसमाख्यातानंतइति सात्वतोयद्रष्टृदृश्ययोःसन्निकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणंसंकर्षणमित्याचक्षते ३२ त
स्येदंक्षितिमंडलंभगवतोनंतमूर्तेःसहस्रशिरसएकस्मिन्नेवशीर्षणिध्रियमाणंसिद्धार्थइवलक्ष्यते ३३ यस्यहवाइदंकालेनोपसंजिहीर्षतोमर्षविरचितरु
चिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेणसांकर्षणोनामरुद्रएकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखंशूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ३४ यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिखंडमंडलेष्वहि
पतयःसहसात्वतर्षभैरेकांतभक्तियोगेनावनमंतःस्ववदनानिपरिस्फुरत्कुंडलप्रभामंडलमंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणिप्रमुदितमनसःकिलविलोकयंति॥
३५ यस्यैवहिनागराजकुमार्यआशिषआशासानाश्चार्वंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिं
पमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागसमुदितामदाघूर्णितारुणावलोकनयनवदनारविंदंसव्रीडंकिलविलोकयं
ति ३६ सएवभगवाननंतोनंतगुणार्णवआदिदेवउपसंहृतामर्षरोषवेगोलोकानांस्वस्तयआस्ते ३७ ध्यायमानःसुरासुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरन
वरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनःसुललितमुखरितामृतेनाप्याययमानःस्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेनमाद्यन्मधु
करव्रातमधुरगीतश्रियंवैजयंतींस्वांवनमालांनीलवासाएककुंडलोहलककुदिकृतसुभगसुंदरभुजोभगवान्माहेंद्रोवारणेंद्रइवकांचनींकक्ष्यामुदारलीलोबि
भर्ति ३८ यएषएवमनुश्रुतोभिध्यायमानोमुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयंहृदयग्रंथिंसत्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयंगतआशुनिर्भिनति
४९ तस्यानुभावमिमंभगवान्स्वायंभुवोनारदःसहतुंबुरुणासभायांब्रह्मणःसंश्लोकयामास ४०

मित्याचक्षते ३२ सात्वतःगुरुतरक्षितिमंडलंसर्षपलाघववद्धारयतोपरिमितबलत्वेनानंतत्वंयुक्तमित्यभिप्रेत्याह तस्येति सिद्धार्थः सर्षपः ३३ एकादशव्यूहः एकादशधाविभक्तरूपविशेषः उत्तंभयन्उ त्कंपयन् ३४ ३५ तदभिमर्शनेनभुजस्पर्शनेन सव्रीडमितिक्रियाविशेषणं ३६ शृंगाराद्यनंतगुणार्णवः ३७ अपरिम्लानोरागःकांतिर्यस्याःसातथा आमोदमध्वासवेनसौरभरूपमधुरसेन हलस्यनिजा पृथस्यककुद्यग्रे कक्ष्यामुदरबंधां ३८ ३९ संश्लोकयामासपद्यलक्षणवाक्यैःकथयामास ४०

हरेश्चतसृषुमूर्तिषुद्वितीयमूर्तेःशेषेविशेषसन्निधानात्तस्योपपन्नान्गुणाञ्छेषस्यैवकीर्तयति उत्पत्तीति अस्यजगतः उत्पत्त्यादिहेतवः सत्वाद्याःप्रकृतिगुणायदीक्षयाकल्पाःसमर्थाआसन्नुत्पत्त्यादावितिशे
षः नन्वचेतनस्यस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तत्संबंधेनप्रवृत्तौतस्यापितद्विकारापत्तिरितितत्राह यद्रूपमिति ध्रुवंशाश्वदेकप्रकारं कुतः अकृतमकृत्रिमत्वान्नित्यस्यापिजीवस्यशरीरसंबंधेनविकारादकृतस्यापिप्र
धानस्यकार्यरूपेणतुतत्त्वदर्शनादस्याकृतत्वमौपचारिकंकिंनस्यादितितत्राह यदेकमिति यदेकंकेवलंकार्यात्मनातत्संगेनवाविकारिनभवति सच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतेःकार्यत्वश्रुतेःकथंनतन्मुख्यंस्यादित्य
त्राह आत्मन्निति आत्मन्नात्मनिस्वाधारतयानानाविधंजगदधात्धृतवान् नतुतद्रूपत्वेन यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामितिश्रुतेः किंचाचिंत्यमहिमत्वात्तत्स्वरूपंदुर्ज्ञेयमित्यभिप्रेत्ययत्तदोसंबध्नाति क
थमिति तस्यशेषांतर्यामिणःसंकर्षणनामधेयस्यहरेर्वर्त्मवर्तनंकथमुहवेद नकथमपीत्यर्थः मुह्यंतियंसूरयइतिस्वोक्तिंहेत्यनेनस्मारयति ४१ आत्मन्नानाधादित्येतत्संक्षिप्याह मूर्तिमिति सत्वंबल
ज्ञानसमाहारलक्षणमतएवसंशुद्धंलोकदृष्ट्यामूर्तंपरिमितं यत्ररूपेइदंसदसत्कार्यकारणात्मकंअधिकरणाधेययोर्नामभेदःशंकनीयः मृगपतिःसिंहोयस्यलीलांशौर्यादिलक्षणामाददेअशिक्षत लीलाक
रणप्रयोजनमाह आदातुमिति अनेनात्मन्नानाधादित्यत्रस्वाभिन्नामत्स्यादिनानावताराअप्युक्ताइतिज्ञायते ४२ यन्नामस्मरणमात्रेणाशेषजन्मार्जितपापक्षयश्रवणात्तन्नामकीर्तनेनाघक्षयोभवती
तिकिंवक्तव्यमित्यभिप्रेत्यस्तुवताशेषांतर्यामीश्रीनारायणएवस्तूयते अजामिलादौदर्शनाच्चान्यनामकीर्तनेनताहृक्फलादर्शनाच्चेतिभावेनाह यन्नामेति शेषाच्छेषांतर्यामिणोहरेरन्यंकंपुरुषंमुमुक्षुरित्य

उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोस्यकल्पाःसत्वाद्याःप्रकृतिगुणायदीक्षयासन् ॥ यद्रूपंध्रुवमकृतंयदेकमात्मन्नानाधात्कथमुहवेदतस्यवर्त्म ४१ मूर्तिंयःपुरुकृपया
बभारसत्वंसंशुद्धंसदसदिदंविभातियत्र ॥ यल्लीलांमृगपतिराददेनवद्यामादातुंस्वजनमनांस्युदारवीर्यः ४२ यन्नामश्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तोवायदिप
तितःप्रलोभनाद्वा ॥ हंत्यंहःसपदिनृणामशेषमन्यंकंशेषाद्भगवतआश्रयेन्मुमुक्षुः ४३ मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नोभूगोलंसगिरिसरित्समुद्रसत्वम् ॥ आ
नंत्यादविदितविक्रमस्यभूम्नःकोवीर्याण्यपिगणयेत्सहस्रजिह्वः ४४ एवंप्रभावोभगवाननंतोदुरंतवीर्यःस्वगुणानुभावः ॥ मूलेरसायाःस्थितआत्मतंत्रो
योलीलयाक्ष्मांस्थितयेबिभर्ति ४५ एताह्येवेहनृभिरुपगंतव्यागतयोयथाकर्मविनिर्मितायथोपदेशमनुवर्णिताः ४६ कामान्कामयमानस्यैतावत्योहि
राजन्पुंसःप्रवृत्तिलक्षणस्यधर्मस्यविपाकगतयउच्चावचाविसदृशायथाप्रश्नंव्याख्याताःकिमन्यत्कथयामइति ४७ इ०भा०पं०वि०त्रयोविंशोध्यायः २३

नेन अहंभोगप्रदोवत्समोक्षदस्तुजनार्दनइत्युक्तिंस्मारयति ४३ गुरुगिर्यादिधरधरागोलधृतिरपिशेषस्यहरिसन्निधानादेवान्यकृतानेतिभावेनाह मूर्द्धनीति विक्रमाणामानंत्यात्साकल्येनाज्ञाव
पराक्रमस्यसहस्रजिह्वःशेषइत्यनेनस्पष्टयते ४४ शेषेत्वसंभावितगुणकर्मकथनपूर्वकंस्तवनमुपसंहरति एवमिति दुरंतवीर्यइत्यनेनानंतनामहरेरेवमुख्यंनान्यस्य अतोनंतेनालिंगमप्यनंतइत्यादिसूत्र
स्मृतीप्रमाणामितिदर्शयति स्वगुणानेवानुभवतिभुंक्तइति कर्मण्यण्प्रत्ययः देहिदेहस्थितत्वेनदुःखानुभवस्यापिसंभवात्कथंस्वगुणभोगइत्यतउक्तं आत्मतंत्रइति भारस्यभर्तुःश्रमदर्शनादौपचा
रिकमिदंस्वातंत्र्यंकिंनस्यादित्यतउक्तं योलीलयेति ४५ परीक्षित्प्रश्नपरिहारार्थंउपसंहरति एताहीति गम्यंतइतिगतयोलोकाउपगंतव्याधर्मफलत्वेनयथाकर्मनिर्मितास्तारतम्येनातिशेषःएवश
ब्देननिषिद्धकर्मप्राप्यस्थानमंतरेणान्यव्यवच्छेदःक्रियते हिशब्दःप्रमाणप्रसिद्धिंवक्ति ४६ मुक्तिगतेरन्यस्याःविद्यमानत्वात्कथमेतावत्यइतीयत्तोतितत्राह कामानिति मुक्तेरपीच्छाविषयत्वादि
त्यतःसामान्येनोक्तंविशिनष्टि प्रवृत्तिलक्षणस्येति उच्चावचानांसालक्षण्यंनास्तीत्याशयेनोक्तं विसदृशाइति यथाप्रश्नंव्याख्याताइत्यनेनान्योपिवक्तव्यांशोस्तीतिज्ञायते तत्रवक्तव्यांशाबहवःसंति
तेषुकिंवक्तव्यंतदाख्याहि तस्यापिपरिहरंकथयामइत्याशयेनाह किमन्यदिति ४७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजटीकायांपंचमस्कंधेत्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

अतिबहलदुःखभोगस्थानत्वेननरकलोकस्य हेयत्ववर्णनेनसंसारस्यातिहेयत्वेनवैराग्यस्यदाढर्यातिशयोजायतइति तन्निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौपूर्वोक्तार्थेप्रश्नमुद्राऽपपरिहृत्यवक्तव्यार्थंप्रतिजा
नीते महर्षइति अयमर्थः लोकस्यस्वर्गादिपातालांतस्यस्थानस्यविशेषात्तत्स्थस्यजनस्यैतत्प्रत्यक्षेणत्वद्वचनादागमेनचसिद्धत्वात् प्रत्यक्षवदेतादित्युच्यते वैचित्र्यंकस्याचित्सुखित्वंकस्याचिद्दुःखित्वं
कस्यचिदुभयरूपत्वंकथंघटते सुखादिसामान्यविशेषहेतुत्वंचसुखेदुःखेचाल्पमहत्त्वभेदेनतारतम्यंचकथमितिकिंचैतागतयः सर्वाःसर्वेषांभवंति किंचैकैकस्यैकैकागतिरुतैकस्यानेकागतिरित्येतत्सर्वं
परिहरति बहुगुणत्वादिति अयमर्थः कर्तुःश्रद्धायाएवमितः प्रेत्याभिसंभावितास्मीतिबुद्धिलक्षणायाबहुगुणत्वाद्बहुविधत्वाद्युक्तसत्वादिगुणवैचित्र्येणनिर्मितत्वाल्लोकवैचित्र्यंयस्मात्सर्वाः कर्मगतयः
सर्वस्यभवंति १ २ अथतस्माच्छास्त्रनिषिद्धस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धायावैसादृश्याद्विरुद्धस्वरूपत्वात्कर्मफलमपिविरुद्धं ३ ततःकिंतत्राह याहीति अनाद्यविद्ययाविलसितकामानांप्राणिनांत

राजोवाच ॥ महर्षेयदेतद्वैचित्र्यंलोकस्यकथमिति १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ बहुगुणत्वात्कर्तुःश्रद्धायाःकर्मगतयःपृथग्विधाःसर्वाएवसर्वस्यतारतम्येनभ
वंति २ अथेदानींप्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्यतथैवकर्तुःश्रद्धायावैसादृश्यात्कर्मफलंविसदृशंभवति ३ याह्यनाद्यविद्याकामानांतत्परिणामलक्षणाःसृतयः
सहस्रशःप्रवृत्तास्ताःप्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ४ राजोवाच ॥ नरकानामभगवन्किंदेशविशेषाःअथवाबहिस्त्रिलोक्याआहोस्विदंतरालइति ५ ॥ ऋ
षिरुवाच ॥ अंतरालएवत्रिजगत्यास्तुदिशिदक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाद्दंडजलाशयस्याग्निष्वात्तादयःपितृगणायस्यांदिशिस्वानांगोत्राणांपरमेणस
माधिनासत्याएवाशिषआशासानानिवसंति ६ यत्रहवावभगवान्पितृराजोवैवस्वतःस्वविषयंप्रापितेषुस्वपुरुषैर्जंतुषुसंपरेतेषुयथाकर्मावद्यमेवानुल्लंघि
तभगवच्छासनःसगणोदमंधारयति ७ तत्रहैकेनरकानेकविंशतिंगणयंतिअथतांस्तेराजन्नामरूपलक्षणतोनुक्रमिष्यामः तामिस्रोंधतामिस्रोरौरवोमहारौरवः
कुंभीपाकःकालसूत्रअसिपत्रवनंसूकरमुखोंधकूपःकृमिभोजनःसंदंशस्तप्तभूमिर्वज्रकंटकशाल्मलीवैतरणीपूयोदःप्राणरोधोविशसनंलालाभक्षःसारमेयाद
नमवीचीपूरंरेतःपानमिति ८ किंचान्येपिक्षारकर्दमोरक्षोगणभोजनःशूलप्रोतोदंदशूकोऽवटनिरोधःपर्यावर्तनःसूचीमुखइत्यष्टाविंशतिनरकाविविधया
तनाभूमयः ९

त्परिणामलक्षणास्तेषामनाद्यविद्याकामानांपरिपाकनिमित्तपापकर्मविकारलक्षणायाःसृतयोगतयःसहस्रशः प्रवृत्तास्ताःप्राधान्येनानुवर्णयिष्यामइत्यन्वयः ४ पृष्टेनैवोत्तरंवाच्यमित्यतःपरी
क्षित्पृच्छति नरकाइति किंकेचनदेशविशेषाः उतमहादुःखानुभवलक्षणशब्दवाच्याः प्रथमेत्रैलोक्याद्बहिरंतर्वाद्वितीयेकस्यांदिशिकियदधस्तात्कियदुपरीति ५ परिहरति अंतरालइति दुः
खानुभवसद्भावेपिनतच्छब्दवाच्याः किंतु तदधिकरणदेशविशेषास्त्रैलोक्यांतराले तत्रापिभारतखंडाद्दक्षिणसूत्रपातेभूमेरधस्ताद्दंडजलाशयस्यगर्भोदकराशेरुपरिष्टात् दक्षिणस्यांदिशि निर्द्धारणार्थ
मेतद्वचनं ६ यथाकर्मनिर्मितपापमनुल्लंघितमनतिक्रांतंभगवतोहरेःशासनमाज्ञायेनसतथा ७ तस्यांदिशिविद्यमानान्नरकानेकविंशतिसंख्याति तत्रहैवेति तत्रहेत्यनेनसप्तप्रधानाःसंतीतिस्पष्टविप्र
सिद्धिर्द्योतयति ८ नैतावतासमाप्तिः किंतथापिसंतीत्याह किंचेति तान्देशान्विशिनष्टि विविधयातनाभूमयःनानाविधदंडस्थानविशिष्टाः यातनातीव्रवेदनेतिवचनात् दुःखासंभिन्नप्रदेशाइत्यर्थः ९

तस्सन्नरकेषुतत्तदुष्कर्मनिमित्तदुःखविशेषानाह तत्रेति यात्यमानोदुःखानुभवीक्रियमाणःकश्मलंबहुदुःखं एकदेतिविशेषणात्कदाचिन्मूर्छांनयातीतिविशेषोज्ञायतेयातनाभिःपर्यायेणपीड्यमानत्वादि त्यर्थः १० वृश्च्यमानमूलःछिद्यमानशिफःयस्मान्नष्टदृष्टिस्तस्मादंधतामिस्रमंधत्वापादकांधकारयुतमित्यर्थस्त्वादुपदिशंति मूर्छयाबुद्धिनाशात्तामिस्रेअंधतामिस्रेतुचाक्षुषज्ञानस्यसर्वात्मनानाशा दुभयोःसामान्यविशेषसद्भावाद्विशेषः ११ एतच्छरीरमहंइदंक्षितिमंडलंममेतिभ्रांत्या तुवैमहातारतम्यद्योतकौ इतिशब्दौप्रत्येकंरौरवप्राप्तिनिमित्तंभवतइतिद्योतयतः १२ प्रकारांतरे णरौरवंनिर्वक्ति येचेति एवंद्वयंकर्त्रंतरव्यावर्तकं रुरवःमृगाःकिंनेत्याह रुरुरिति रुरुरित्यपदेशोव्यपदेशःमृगानानाविषमुखारुरवःपरिकीर्तिताइत्यभिधानं १३ रौरवाद्विशेषमाह यत्रेति देहंभरस्था

तत्रयस्तुपरवित्तापत्यकलत्राण्यपहरतिसहिकालपाशबद्धोयमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रेनरकेबलान्निपात्यते॥अनशनातिपानदंडसंताडनसंतर्जनादिभि र्यात्यमानोजंतुर्यत्रकश्मलमासादितएकदैवमूर्छामुपयातितामिस्रप्राये १० एवमेवांधतामिस्रेयस्तुवंचयित्वापुरुषंधनदारादीनुपभुंक्ते यत्रशरीरीनिपात्य मानोयातनास्थोवेदनयानष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्चभवति ॥ यथाहिवनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रंतमुपदिशंति ११ यस्त्विहवाएतदहमितिम मेदमितिभूतद्रोहेणकेवलंकुटुंबमेवानुदिनंपुष्णाति ॥ सतदिहविहायस्वयमेवतदशुभेनरौरवेनिपतति १२ येचेहयथैवामुनाविहिंसिताजंतवःपरत्रयम यातनाउपगतंतएवरुरवोभूत्वायथातमेवविहिंसंतितस्माद्रौरवमित्याहुः ॥ रुरुरितिसर्पादतिक्रूरस्त्वापदेशः १३ एवमेवमहारौरवोयत्रनिपतितंपुरुषंक्र व्यादारुरवस्तत्क्रव्येणखादयंतियःकेवलंहिदेहंभरः १४ यस्त्विहवाउग्रःपशून्पक्षिणोवाप्राणिनउपरुंधयतितमपकरुणंपुरुषादैरपिविगर्हितममुत्रयमा नुचराःकुंभीपाकेतप्ततैलउपरुंधयंति १५ यस्त्विहपितृभ्रातृब्रह्मध्रुक्सकालसूत्रसंज्ञेनरकेयुतयोजनपरिमंडलेताम्रमयेखलेतप्ततलेउपर्यधस्तादग्न्यर्का भ्यांतप्यमानेभिनिवेशितःक्षुत्पिपासाभ्यांचदह्यमानांतर्बहिःशरीरआस्तेशेतेतिष्ठतिपरिधावतियाचतिचयावंतिपशुरोमाणितावद्वर्षसहस्राणिकालसूत्र संज्ञकेनरकेनिवसति १६ यस्त्विहवैनिजवेदपथादनापद्यपगतःकुपथापाखंडंचोपगतस्तमसिपत्रवनंप्रवेश्यकशयाप्रहरंति ॥ तत्रहासावितइतस्ततोधा वमानउभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वांगोहाहतोस्मीतिपरमयावेदनयामूर्छितःपदेपदेनिपतति ॥ स्वधर्महापाषंडानुगतःफलंभुंक्ते १७ यस्त्विहराजाराजपुरुषोवाअदंड्येदंडंप्रणयतिब्राह्मणेवाशरीरदंडंसपापीयान्नरकेऽमुत्रसूकरमुखेनिपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवोयथै वेक्षुदंडआर्तस्वरेणस्तनयन्क्वचिन्मूर्छितःकश्मलमुपगतोयथैवेहदृष्टदोषउपरुद्धः १८

पतवीतिशेषः १४ उपरुंधयंति अशक्यश्वासमोक्षोयथाभवतितथोपरोधंकारयंतीत्यर्थः १५ अधस्तादग्निरुपर्यर्कःखलेधान्यादिशोषणस्थलस्थानीये नकेवलंपित्रादिध्रुक्चतुष्पाद्धिंसको प्येवमित्याह यावंतीति १६ अनापदीतिविशेषणादापदिकिंचनानुग्रहंसूचयति धारास्त्रैर्भ्रुसंतत्पसैन्याग्रेश्वगतिष्वपीत्यभिधानात् धाराशब्देनातिशितप्रांतभागउच्यते तालवनस्यतालसमूहस्यासिव न्निशितधारपत्रैः स्वधर्मःस्ववर्णादिविहितः १७ अदंड्येदंडनायोग्ये शरीरदंडस्ताडनादिःउपरुद्धःकाराग्रहेशृंखलायांवानिवेशितःदृष्टोदोषश्चौर्यादिलक्षणोयस्यसतथासदंड्यतेयथातथेति १८

अविदितपरव्यथानामज्ञातपरक्लेशानामीश्वरेणविधात्राकल्पितासहजत्वेनवृत्तिःमनुष्यादिशरीरभक्षणलक्षणायेषांमत्कुणादीनांतानितथातेषामपकल्पितवृत्तिःतद्वृत्तिकल्पनासमर्थः पुरुषेणश्रीहरिणो
पकल्पिताप्रावर्णादिलक्षणावृत्तिर्यस्यसतथापीतिवा यूकाः शूलमुखाः आदिशब्दात्स्वेदजादयःप्राणिविशेषाःशिरआदिनिलयाग्रह्यंते कुशरीरेकुष्ठादिदूषितदेहे १९ यस्तुयत्किंचनप्राप्तमन्नफ
लादिकमसंविभज्यातिथिभृत्यबालवृद्धादीनभोजयित्वास्वयंभुंक्तेसच यश्चानिर्वृतयज्ञोपायमकृतदेवतापूजालक्षणयागादिश्रेयःसाधनंतदन्नमश्नातिसच यश्चासंस्कृतयाज्याद्युपस्कारेणशून्यंतदन्न
मश्नातिसोपि कृमिभोजननाम्निनिकृष्टनरकेपतति कृमयएवभोजनंयस्यसतथा यावत्यावान्अप्रमत्तस्यातिथिदेवतादिभ्योऽप्रदत्तस्याकृतस्यासंस्कृतस्यप्रारब्धापरिसमाप्तस्यकर्मणोवानिर्वेशःप्रायश्चि

यस्त्विहवैभूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविदितपरव्यथानांस्वयंपुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विदितपरव्यथोव्यथामाचरतिसपरत्रांधकूपेतदभिद्रोहेणनिपततितत्र
हासौतैर्जंतुभिःपशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकमत्कुणमक्षिकादिभिर्येकेचनेहाभिद्रोग्धारस्तैःसर्वतोभिद्रुह्यमाणस्तमसिविहतनिद्रावृत्तिरलब्धावस्थानःप
रिक्रामतियथाकुशरीरेजीवः १९ यस्त्विहवाऽसंविभज्याश्नातियत्किंचनोपनतमनिर्वृतयज्ञोपायमसंस्कृतंसपरत्रकृमिभोजनेनरकाधमेनिपतततित्रशत
सहस्रयोजनेकृमिकुंडेकृमिभूतःस्वयंकृमिभिरेवभक्ष्यमाणःकृमिभोजनोयावत्तदप्रत्ताकृतनिर्वेशेनात्मानंयातयति २० यस्त्विहवैस्तेयेनबलाद्वाहिरण्यरत्ना
दीनिब्राह्मणस्यचापहरत्यन्यस्यवानापदिपुरुषस्तममुत्रराजन्यमपुरुषाअयस्मयैरग्निवर्णैःसंदंशैस्त्वचिनिष्कालयंति २१ यस्त्विहवागम्यांस्त्रियंपुरुषंवा
योषिदपिगच्छतितावमुत्रकशयाताडयंतस्तर्जयंतस्तप्तयासूर्म्यालोहमय्यापुरुषमालिंगयंतिस्त्रियंचपुरुषरूपयासूर्म्या २२ यस्त्विहवैसर्वाभिगमस्तममु
त्रनिरयेवर्तमानंवज्रकंटकशाल्मलीमारोप्यनिष्कर्षयंति २३ येत्विहवाराजन्याराजपुरुषावापाषंडाधर्मसेतून्भिंदंतितेसंपरेत्यवैतरण्यांनिपतंतिभिन्नमर्या
दाःतस्यांनिरयपरिखाभूतायांनद्यांयादोगणैरितस्ततोभक्ष्यमाणाआत्मनानवियुज्यमानास्तेस्वासुभिरुह्यमानाश्चौघेनकर्मपाकमनुस्मरंतोविण्मूत्रपूयशो
णितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते २४ येत्विहवैवृषलीपतयोनष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाःपशुचर्यांचरंतितेचापिप्रेत्यपूयविण्मूत्रश्ले
ष्ममलपूर्णार्णवेनिपतंतितदेवातिबीभत्सितमश्नंति २५ येत्विहवैश्वगर्दभपतयोब्राह्मणादयोमृगयाविहाराअतीर्थेषुमृगान्निघ्नंतितानपिसंपरेताँल्लक्ष्यभूता
न्यमपुरुषाइषुभिर्विध्यंति २६

तल्लक्षणाप्रतिक्रिया तत्तावतात्मानंनरकाद्यातयतिउद्धारयति अप्रमत्तेतिपाठेयावदप्रमत्तंबुद्धिपूर्वमकृतोनिर्वेशोयेनसतथा तावत्तमात्मानंनरकेयातयतिप्रापयतीति वेत्येतत्सर्वत्रानुकर्षणीयम् २० संदंशैः
सूचीविशेषैस्त्वचिनिष्कालयंत्युद्घाटयंति २१ सूर्म्यालोहादिमयपुत्तल्या २२ सर्वाभिगमःसर्वाभिःस्त्रीभिः कृतसौरतःसंवादाभावेपिबलाद्गमनमभिगमः शाल्मलीकंटकतरुः २३ आत्मनादेहेन स्वासुभिः
स्वप्राणैश्च ओघेननिरयप्रवाहेण उह्यमानाअपिवियुज्यमानाअपितेयोगंप्राप्यमाणाअम्रियमाणाइत्यर्थः विण्मूत्राद्यात्मनास्यंदमानायाम् २४ २५ अतीर्थेअपात्रमुद्दिश्याविहितकालेवा २६

दांभिकाधर्मध्वजिनः विशसंतिखंडशःखंडयंति २७ सवर्णास्ववर्णसमानवर्णी २८ सार्थान्पांथान्जनान् २९ द्रव्यविनिमयेवाणिज्यव्यवहारे साक्ष्येसाक्षिणावक्तव्ये अवीचिमज्जलंयत्तदश्मपृ
ष्ठस्थलंदूराद्दर्शनेजलमिवदृश्यतेतस्मिन्नवीचिमतिजलशून्येपाषाणपृष्ठेनिरवकाशेनिरालंबने ३० सोमपीथाः कृतसोमपानाःविप्राणांनित्यनिषिद्धंराजन्यतद्भार्याणांसोमपानानंवरंपूर्वंवीर्यपानलक्षणंवारु
णीपानसंभवात्तद्भार्याणांसुरत्वेमधुपानात् वैश्यानांचपूर्वोक्तवत्पित्रादिमृतिनिमित्तदीक्षालक्षणव्रतस्थानांवेत्यादिविशेषोवगंतव्यः ३१ वरीयसःबहुमानयोग्यान्पुरुषान्मृतकःजीवन्मृतःक्षारकर्दमेलवणा

येत्विहवैदांभिकादंभयज्ञेषुपशून्विशसंतितानमुष्मिँल्लोकेवैशसनेनरकेपतितान्निरयपतयःपातयित्वाविशसंति २७ यस्त्विहवैसवर्णांभार्यांद्विजोरेतः
प्रापयतिकाममोहितस्तंपापकृतममुत्ररेतःकुल्यायांपातयित्वारेतःपाययंति २८ येत्विहवैदस्यवोग्निदागरदाग्रामान्सार्थान्वाविलुंपयंतिराजराजभटा
वातांश्चापिहिपरेतान्यमदूतावज्रदंष्ट्राःश्वानःसप्तशतानिविंशतिश्चतैःसरभसंखादयंति २९ यस्त्विहवाअनृतंवदतिसाक्ष्येद्रव्यविनिमयेदानेवाकथंचित्सवै
प्रेत्यनरकेअवीचिमत्यधःशिरानिरवकाशेयोजनशतोच्छ्रयाद्गिरिशृंगान्निपात्यते ॥ यत्तज्जलमिवस्थलमश्मपृष्ठमवभासतेतदवीचिमतितिलशोविशीर्यमा
णशरीरोनम्रियमाणःपुनरारोपितोनिपतति ३० येत्विहवैविप्रोराजन्योवैश्योवासोमपीथास्तत्कलत्रंवासुरांव्रतस्थितोवापिबतितेषांनिरयनीतानामुरसि
पदाक्रम्यास्येवह्निनाद्रवमाणंकार्ष्णायसंनिर्षिचंति ३१ अथयस्त्विहवाआत्मसंभावनेनस्वयमधमोजन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतोवरीयसोनबहुमन्येतस
मृतकएवमृत्वाक्षारकर्दमेनिरयेऽवाक्शिरानिपातितोदुरंतायातनाह्यश्नुते ३२ येत्विहवैपुरुषाःपुरुषमेधेनयजेरन्नशास्त्रीयान् वापशून्खादंतियाश्चस्त्रियोथपशूं
श्चखादंति तांश्चताश्चवैपशवइहनिहतास्तेयमसादनेयातयंतोरक्षोगणाःसौनिकाइवस्वधितिनाऽवदायासृक्पिबंतिनृत्यंतिगायंतिहसंतिचहृष्यमाणायथे
हपुरुषादाः ३३ येत्विहवाअनागसोरण्येग्रामेवावैस्रंभकैरुपविस्रंभय्य जिजीविषून्शूलसूत्रादिषूपप्रोतान्क्रीडनतयापातयंतितेपिचप्रेत्ययमयातनासुशू
लसूत्रादिषुचप्रोतात्मानःक्षुत्तृड्भ्यांचाभिहताःकंकबलायादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमानाआत्मशमलंस्मरंति ३४ येत्विहवैभूतान्युद्वेजयंतिनरा
अत्युल्बणस्वभावायथादंदशूकास्तेपिप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्येनिपतंतियत्रनृपदंदशूकाःपंचमुखाःसप्तमुखाउपसृप्यग्रसंतियथाबिलेशयाः ३५

त्मकपंके दुरंतयातनाअनवसानदुःखानि ३२ पुरुषमेधेनपुरुषहत्यालक्षणयज्ञेन यमसादनेनरकेस्वधितिनाविशसनखड्गेनावदायखंडयित्वासौनिकाहिंसकाःपशुमाराइत्यर्थः ३३ वैस्रंभकैःविश्वासोपायैः ४६
उपविस्रंभय्यविश्वास्य आदिशब्दाद्भृगुपातनंक्रीडनतयालीलाकरणभावेनयमयातनासुयमेनाधिकृतनरकेषु बलाकादीर्घतुंडाःश्येनविशेषाः दंदशूकाःसदादंशनशीलाः सर्पाःउद्वेजयंतिभयमुत्पादयंति
उपसृप्यप्राप्यइहलोकेयथाबिलेशयाअजगराः बिलेशयस्त्वजगरःशयुरुक्तोमनीषिभिरिति ३४ ३५

१ अन्यदीयामित्यर्थः

अवटंनिरुच्छ्वासबिलं कुसूलंव्रीहिगर्तगृहंकारागृहंआदिशब्दात्तज्जलमज्जनंदारुपात्रंवा सगरेणविषसहितेनाग्निनाक्कंतनं ३६ अपचक्षुषातिरश्चीनेननेत्रेण ३७ अर्थेषुअभिमातिरभिमानोयस्यसतथा
अहंकृतिरहंकारस्वरूपः व्ययविनाशयोश्चिंतयाग्रहः ब्रह्मराक्षसादिलक्षणोयथानिधिमन्येभ्योभिरक्षति तथेतिशेषः तस्यार्थस्यसंपादनेअर्जनेउत्कर्षणेवृद्धीकरणेसंरक्षणेचयच्छमलंतद्गृह्णातीति
तत्संपादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः वित्तग्रहंअर्थलुब्धपिशाचं वायकाःपटच्चराःकंथानिर्माणनिपुणाः क्षुरधारानिशितैःसूत्रैःपरिवयंतिओतप्रोतक्रिययाविद्धयंति ३८ नइयंतएवनरकाःकिंत्वेताद्दशा
अन्येनरकाअसंख्याताःसंतीत्याह एवंविधाइति ३९ उत्तरत्रस्वर्गादौ इहमनुष्यलोके पुनर्भवेपुनरुत्पत्तौ उभयशेषाभ्यांधर्माधर्मशेषाभ्याम् ॥ ४० ॥ चतुर्दशधालोकप्रकारेण ॥ ४१ ॥
स्थविष्ठंस्थूलतममणिष्ठंसूक्ष्मतमं ४२ उभयोरूपयोः कस्मिन्रूपेप्रथमप्रतिपत्तिरितिक्रममाह श्रुत्वेति आत्मानंमनः सूक्ष्मधिया सूक्ष्मरूपोपासनया ४३ उक्तार्थमुपसंहरन्प्रतिपत्त्यर्थंसंकलय्याह

येत्विहवाअवटकुसूलगृहादिषुभूतानिरुंधंतितथामुत्रतेष्वेवोपवेश्यसगरेणवह्निनाधूमेननिरुंधंति ३६ यस्त्विहवाअतिथीनभ्यागतान्वागृहपतिरसकृदुप
गतमन्युर्दिधक्षुरिवापचक्षुषानिरीक्षते तस्यचापिनिरयेपापदृष्टेरक्षिणीवज्रतुंडागृध्रकंककाकबलाकादयःप्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति ३७ यस्त्विहवार्थाभिम
तिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणःसर्वतःशंकीव्ययविनाशचिंतयापरिशुष्यमाणहृदयवदनोनिर्वृतिमनुपगतोग्रहइवार्थमभिरक्षति ॥ सचप्रेत्यतत्संपादनोत्कर्षण
संरक्षणशमलग्रहःसूचीमुखेनरकेनिपततियत्रहवित्तग्रहंपापपुरुषंधर्मराजपुरुषावायकाइवसर्वतोंगेषुसूत्रैःपरिवयंति ३८ एवंविधानरकायमलोकेसंतिश
तशःसहस्रशस्तेषुसर्वेषुसर्वेएवाधर्मवर्तिनोयेकेचिदिहोदिताअनुदिताश्चावनिपतेपर्यायेणविशंति ३९ तथैवधर्मानुवर्तिनउत्तरत्रइहतुपुनर्भवेउभयशेषा
भ्यांनिविशंति ४० निवृत्तिलक्षणमार्गआदावेवव्याख्यातःएतावानेवांडकोशोयश्चतुर्दशधापुराणेषुविकल्पितउद्गीयते ४१ यत्तद्भगवतोनारायणस्य
साक्षान्महापुरुषस्यस्थविष्ठंरूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतःपठतिशृणोतिश्रावयतिसएवार्थंभगवतःपरमात्मनोग्राणिष्ठमतिश्रद्दधानोभक्तिवि
शुद्धबुद्धिर्वेद ४२ श्रुत्वास्थूलंतथासूक्ष्मंरूपंभगवतोयतिः ॥ स्थूलेनिर्जितमात्मानंशनैःसूक्ष्मंधियानयेदितिक्रमः ४३ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपाता
लदिङ्नरकभागणलोकसंस्थम् ॥ गीतंमयातवनृपाद्भुतमीश्वरस्यस्थूलंवपुःसकलजीवनिकायधाम्नः ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेनरकानु
वर्णनंनामचतुर्विंशोध्यायः २४ समाप्तोयंपंचमस्कंधः ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

भूद्वीपेति सकलजीवानांनिकायस्यधामयआश्रयस्तस्य सकलजीवनिकायोधामयस्यसतथावा तस्येश्वरस्याद्भुतंस्थूलंवपुर्मयातवगीतमित्यन्वयः कीदृशं भूद्वीपादिलोकाएवसंस्थाअवयवायस्यतत्तथातत्
४४ वारिजवासावारिजयोनित्रिनयनप्रतमखमुखसुरमुकुट श्रेणिनिषण्णश्रीपदपीठं ससलिलसलीलदृगतिरुचिरुचिरं ॥ मृदुहासेंद्वानंदितलोकं दारितदितिसुततति गिरिशिखरं ॥ कृष्णमकृष्णं चिंतयचेतः
शुचितरमतिगुणयदुकुलतिलकं १ विजयध्वजतीर्थार्यैरचिताप्रीतयेहरेः ॥ पदरत्नावलीनामपंचमस्कंधसंगता ॥ इतिश्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजभट्टारकस्यकृतौश्रीमद्भागवतटी
कायांपदरत्नावल्यांपंचमस्कंधेचतुर्विंशोध्यायः २४

॥ इति श्रीमद्भागवते पंचमः स्कंधः समाप्तः ॥